

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

ҚОРҚЫТ АТА АТЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА УНИВЕРСИТЕТІ

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ЖУРНАЛИСТИКА БББ



**«ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМ ПАРАДИГМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ
ЛИНГВИСТИКАСЫ: ТАНЫМ, СӨЗ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИСКУРС» ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**

ҚЫЗЫЛОРДА, 2024 ЖЫЛ

УДК 811.512.122
ББК 81.2Қаз
Қ17

Редакция алқасының төрағасы:

Б.С.Кәрімова – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің
Басқарма-Төрағасы, ректор, ф.ғ.к.

Редакция алқасы:

М.Ә.Бөрібаева - Басқарма мүшесі – Ғылыми жұмыстар және халықаралық
байланыстар жөніндегі проректор

Ә.Б.Алмаұытова – Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика БББ-ның жетекшісі,
ф.ғ.к;

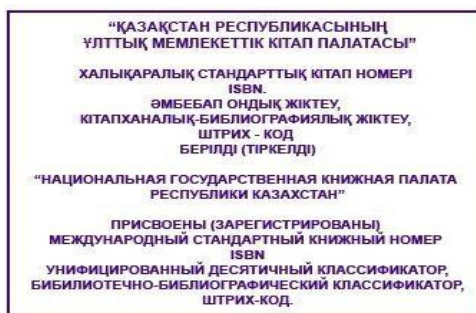
К.С.Сарышова – ф.ғ.к., қауымд.профессор.

Қ17. «Қазіргі ғылым парадигмасындағы қазақ лингвистикасы: таным, сөз мәдениеті және педагогикалық дискурс» тақырыбындағы республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Қызылорда: Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, 2024. – 164 бет.

ISBN 978-601-7822-73-6

Бұл жинақта тіл біліміндегі жаңа бағыттар мен ізденістер, ұлттық әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері, орта мектепте қазақ тілі мен әдебиетін оқыту мәселелері, ономастикалық кеңістік және ономастикалық саясат мәселелері, когнитивтік лингвистиканың басты мәселелері – концепт ұғымы, концепт және концептуалдық құрылым, тілдік тұлға, дүниенің тілдік бейнесі, концептуалды метафора, танымдық фразеологизмдер, соның ішінде, этнографиялық фразеологизмдердің когнитивтік аспектісі, тілдің танымдық құрылымының мифтік негіздері мәселелері жайында өзекті тақырыптар қамтылған.

Жинақ зиялы қауым өкілдеріне, ғалымдарға, оқытушыларға, білім алушыларға арналған.



УДК 811.512.122
ББК 81.2Қаз
Қ17

© Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, 2024 жыл

ISBN 978-601-7822-73-6

Құрметті әріптестер, конференцияға қатысушы ғалымдар мен зерттеушілер!

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің қауымдастырылған профессоры, белгілі ғалым, ұлағатты ұстаз Күлдірсін Сейітжанқызы Сарышованың 60 жасқа толуына арналған «Қазіргі ғылым парадигмасындағы қазақ лингвистикасы: таным, сөз мәдениеті және педагогикалық дискурс» тақырыбындағы республикалық ғылыми-теориялық конференцияға қош келдіңіздер!

Ғылым – еліміздің тәуелсіздігінің тірегі. Өз кезегінде, Қазақстан ғылымының ұлттық маңызын дамыту мен нығайту, оның саяси және құқықтық алғы шарттарын бекіту қоғамның алдындағы басты стратегиялық бағыт екендігі анық. Жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарды дәріптеуде, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беруде тіл мен әдебиеттің ұлттық руханиятты қалыптастырудағы ерекшелігін көрсетіп, жастардың тұлға болып қалыптасуында тіл білімінің әсері – қазіргі заманауи тіл ғылымының аса маңызды жаңалығы.

Конференцияда қазақ фразеологиясын қазіргі лингвистикалық парадигмалардың ғылыми өлшем талаптары бойынша қарастырып, фразеологияның қазіргі жағдайы мен әлемдік ғылымдағы даму тенденциясын және когнитивтік-семантикалық аспектілерін, дискурстық сипатын талдау көзделген.

Конференция жұмысының мақсаты – тіл білімі жаңа бағыттарының қазіргі жағдайы мен даму перспективаларын талқылау, филологиялық мәселелер мен оларды шешу жолдарын белгілеу, тіл білімі мен әдебиеттану саласындағы заманауи зерттеулердің басым бағыттарын нақтылау. Ұлттық руханиятты қалыптастыруда, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беруде тіл мен әдебиет пәндерін оқытудың әсерін айқындау, әдістемесін дамыту мақсатында тәжірибе алмасу.

Конференция жұмысына Астана, Алматы және Қызылорда өңірінің зерттеуші ғалымдары, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің зерттеушілері, профессорлары, оқытушылары мен білім алушылары, сондай-ақ, бұқаралық ақпарат құралдары өкілдері қатысуда.

Сарышова Күлдірсін Сейітжанқызы мектеп, лицей және студенттердің ғылыми жобаларына жетекшілік жасап, жобалары республикалық, облыстық конкурстарда жүлделі орындарға ие болған ғалым. Бірнеше мәрте тіл білімінің өзекті мәселелеріне қатысты Нью Йоркта, Кипрда, Ұлыбританияда, Оңтүстік Кореяда, Түркияда өткен халықаралық, республикалық ғылыми конференцияларға қатысып, ғылыми талдаулар мен пікірталастарға белсене қатысатын ғалым.

Күлдірсін Сейітжанқызының 3 монографиясы, 2 ғылыми-танымдық тарихи кітабы, 2 оқу құралы, 1 сөздігі, 10 оқу-әдістемелік кешені және 100-ден аса ғылыми мақалаласы отандық және шетелдік басылымдарда жарық көрген.

Конференция аясында қырық жылға жуық педагогикалық өтілінде тілдің когнитивтік негіздерін, қазақ фразеологиясының ғылыми парадигмаларын зерттеп жүрген Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты Сарышова Күлдірсін Сейітжанқызының

құрметіне Қызылорда қаласының 11-сынып оқушыларының арасында Ғылыми жоба сайысы өтті. Қатысушылардың ғылыми тақырыптарының өзектілігі мен зерттеу жасауға деген қызығушылығы мен жауапкершіліктері қуантты.

Құрметті жиналған қауым!

Конференция жұмысына сәттілік тілей отырып, жасалған ғылыми баяндамалар негізіндегі тұжырымдар оң нәтиже береді деп сенім білдіремін.

І БАҒЫТ. СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ШЕШЕНДІК ӨНЕР

ӘӨЖ 81

ЕРМЕКОВА Т. Н., АСАНБАЕВА С.А., КИЯНБЕКОВА Л. Р.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДЕГІ ТІЛДІК МАНИПУЛЯЦИЯЛАР

Аннотация: Мақалада кәсіби бағдар берудегі тілдік манипуляцияның рөлі зерттелген. Тілдік манипуляциялардың психолінгвистикалық теориялар негізінде кәсіби таңдау жасау үдерісіне әсер етуі қарастырылады. Авторлар когнитивтік диссонанс, фрейм және метафоралық ойлау теориялары арқылы оқушылардың мамандықтар туралы қабылдауын талдайды. Зерттеу тілдік стратегиялардың оқушылардың мансаптық таңдауына қалай әсер ететінін және оларды тиімді пайдалану әдістерін анықтауға бағытталған. Сонымен қатар, тілдік манипуляцияның этикалық аспектілері де қозғалып, мансаптық кеңес беруде мұндай әдістердің қолданылуының шектеулері мен артықшылықтары сипатталады.

Тірек сөздер: кәсіби бағдар, тілдік манипуляция, психолінгвистика, когнитивтік диссонанс, фрейм теориясы, метафора, этика, мансаптық таңдау.

Қазіргі білім беру жағдайында оқушыларға кәсіби бағдар беру – жастардың болашақ кәсіби бағдарын анықтап қана қоймай, жалпы қоғамның дамуына ықпал ететін негізгі аспект. Бұл тұрғыда тілдік манипуляция оқушылар арасында мамандық таңдау үдерісіне әсер ететін маңызды құрал ретінде әрекет етеді. Бұл зерттеудің мақсаты – кәсіби бағдар беру контекстіндегі тілдік манипуляцияның рөлін егжей-тегжейлі талдау және психолінгвистикалық теориялардың мұндай әсер ету механизмдері мен салдарын қалай түсіндіре алатынын зерттеу. Білім беру және кәсіби бағдарлау мақсатында қолданылатын тілдік манипуляция оқушылардың мамандықтарды қабылдауына, олардың идеялары мен қалауларын қалыптастыруға және өзгертуге терең әсер етуі мүмкін. Бұл үдерісті және оның негізгі тетіктерін түсіну кәсіби бағдар беру әдістерін оңтайландыру және олардың тиімділігін арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Бұл зерттеу адамның ойлауы мен мінез-құлқына тілдің әсерін қарастыратын психолінгвистика саласындағы теориялық еңбектерді талдауға, сонымен қатар кәсіби бағдар беру аясында тілдік стратегияларды қолдануды эмпирикалық зерттеуге негізделген. Теориялық білім мен практикалық қорытындыларды біріктіре отырып, бұл зерттеу оқушылардың мансаптық таңдауына әсер ету үшін тілдік манипуляцияны қолданудың жан-жақты перспективасын ұсынуға, мұндай тәсілдердің әлеуетін ашып көрсетуге және олардың мүмкін болатын шектеулері мен этикалық салдарын көрсетуге тырысады.

Мамандық таңдау жай ғана мансаптық шешім емес, жеке тұлғаның болашағын айқындайтын маңызды өмірлік кезеңге айналған қазіргі заманда кәсіби бағдар беру үдерісінде тілдік стратегиялардың рөлін түсіну ерекше маңызға ие. Тіл адамның саналы және бейсаналық ойлауына әсер ету құралы ретінде әртүрлі кәсіби жолдар туралы түсініктерді қалыптастыруда басты рөл атқарады. Ол белгілі бір мансаптық мүмкіндіктерді ұсына отырып немесе жасыра отырып, көкжиектерді кеңейте алады және қабылдауды шектей алады [1, 75-б.]. Осы контекстте тіл стратегияларының мансап таңдауына әсерін зерттеу бар кәсіби бағдар беру тәжірибесінің тиімділігі туралы сұрақтарды ғана емес, сонымен қатар манипуляциялық әдістерді қолданумен байланысты этикалық ойларды да көрсетеді. Осылайша, зерттеу тақырыбы білім беру қызметінің

практикалық және теориялық аспектілерін қозғайды, бұл оны психоллингвистика, білім беру және кәсіби кеңес беру саласындағы мамандардың кең ауқымы үшін өзекті етеді.

Зерттеу келесі негізгі сұрақтарды қарастырады: Тілдік манипуляцияның оқушылардың кәсіби бағдарлау үдерісіне әсерін қандай психоллингвистикалық теориялар түсіндіре алады? Бұл сұрақ кәсіптерді қабылдауға әсер ету үшін тілдік стратегияларды қолданудың теориялық негіздерін зерттеуге бағытталған. Оқушылардың мамандық таңдауына әсер етуде қандай тілдік стратегиялар тиімді? Ол нақты тілдік тәсілдер мен олардың студенттердің мансаптық таңдауын қалыптастыру немесе өзгерту қабілетін зерттейді. Әртүрлі тілдік стратегиялардың оқушылардың кәсіби тұлғасын қалыптастыруға әсері қандай? Тілдік манипуляция оқушылар арасында кәсіби өзін-өзі түсінуді дамытуға қалай ықпал ететінін немесе оған кедергі келтіретінін зерттейді. Кәсіби бағдар беруде тілдік манипуляцияларды қолданудың этикалық салдары қандай? Бұл сұрақ мансаптық кеңес беру контекстінде тілдік манипуляцияны қолданудың моральдық-этикалық шекараларын сыни тексеруді талап етеді. Бұл сұрақтарға жауаптар кәсіби өзін-өзі анықтау үдерісіне тілдің әсер ету тетіктерін жақсы түсінуге ғана емес, сонымен қатар кәсіби бағдар беру жұмысының тиімді және этикалық тәсілдерін дамытуға мүмкіндік береді.

Психоллингвистикалық теориялар. Кәсіби бағдар беру үдерісіне тілдің әсер ету механизмдерін түсінудің негізі болып психоллингвистикалық теориялар табылады. Леон Фестингердің когнитивті диссонанс теориясы қайшылықты ақпараттың адамда психологиялық ыңғайсыздықты тудыруы, оны үйлесімділікті қалпына келтіру үшін сенімін немесе мінез-құлқын өзгертуге итермелейтінін көрсетеді. Бұл принципті мамандықтар туралы жаңа немесе күтпеген ақпаратты қамтитын тілдік хабарламалардың оқушылардың мансаптық таңдауларына қалай әсер ететінін талдау үшін қолдануға болады [2, 44-б].

Эрвинг Гоффманның еңбегінде дамыған фрейм теориясы әлеуметтік дүниені қабылдау мен түсіндіруді ұйымдастырудағы тілдің рөліне ерекше мән береді. Жақтаулар немесе шектеулер мамандықтардың белгілі бір қырларын бөліп көрсетуге қызмет ете алады, бұл оқушылар үшін оларды тартымды немесе, керісінше, қалаусыз етеді [3, 35-б].

Метафора теориялары, әсіресе Джордж Лакофф пен Марк Джонсонның теориялары, тілдің метафоралық қолданылуы біздің ойлауымыз бен дүниені түсінуімізді қалай қалыптастыратынын зерттейді. Метафоралар оқушыларға нақты мансап жолдарын анықтауға негіз бере отырып, мансапты қабылдауға тиімді әсер ете алады [4, 106-б].

Тілдік манипуляция. Тілдік манипуляция – адамдардың сеніміне, қабылдауына және мінез-құлқына әсер ету үшін тілді қолдану. Саясат, жарнама және білім беру контекстінде тілдік стратегиялар оқиғалардың, өнімдердің немесе идеялардың белгілі бір бейнесін жасауға бағытталуы мүмкін. Білім беру саласында, әсіресе кәсіби бағдар беруде, тілдік манипуляция белгілі бір мамандықтардың немесе мансап жолының оқушыларға қарағанда артықшылықтарын атап көрсету үшін қолданылады, бұл олардың мансаптық өзін-өзі анықтауына айтарлықтай әсер етуі мүмкін [5, 83-б].

Кәсіби бағдар беру. Кәсіби бағдар беру саласындағы бар зерттеулерді талдау оқушыларға болашақ мамандықты таңдауға көмектесуге бағытталған әртүрлі әдістер мен стратегияларды ашады. Бұл зерттеулер психологиялық қолдау және ақпараттық қолдауды біріктіретін интеграцияланған тәсілдің маңыздылығын көрсетеді. Тілдік манипуляция контекстінде белгілі бір мамандықтарға оң немесе теріс көзқарастарды қалыптастыру үшін әртүрлі тілдік әдістерді қалай қолдануға болатынын зерттеуге, сондай-ақ оқушылардың кәсіби бейімділіктерін одан әрі зерттеуге қызығушылығы мен ынтасын ынталандыруға ерекше назар аударылады.

Әдістеме. Зерттеу Алматы қаласындағы орта мектептің 9-10 сыныптарында оқитын 20 оқушыға негізделген. Бұл тар фокус нақты географиялық және мәдени контексте мансаптық бағдарлауға қатысты нақты қабылдаулар мен көзқарастарды терең түсінуді қамтамасыз ету үшін таңдалды. Қатысушылар әртүрлі қызығушылықтары мен мансаптық

бағдарлары бар адамдарды қосуды қамтамасыз ету үшін мақсатты іріктеу арқылы таңдалды.

Мәліметтерді жинау үшін келесі әдістер қолданылды:

Жеке сұхбат: Әр қатысушымен сұхбат жүргізілді, олардың әртүрлі мансапты қабылдауы, болашақ мансаптық күтулері және олардың мансаптық таңдауларына тілдік стратегиялардың әсері туралы толық ақпарат берді. Сұхбат келесі сұрақтарды қамтыды: Сіз қандай мамандықтарға қызығасыз және неге? Болашақ мамандық таңдауда сіз үшін қандай қасиеттер маңызды? Оқу материалдарынан әртүрлі мамандықтар туралы ақпаратты қалай қабылдайсыз? Кәсіби бағдар беру материалдарындағы қандай тілдік әдістер сізді көбірек қызықтырады?

Алынған деректерді талдау қатысушылардың жауаптарындағы негізгі тақырыптар мен үлгілерді анықтауды, сондай-ақ тілдік стратегиялардың олардың мансаптық таңдауларына қаншалықты әсер еткенін бағалауды қамтыды.

Фокус-топтар: Әрқайсысы 5 оқушыдан тұратын фокус-топтарды ұйымдастырып, олардың кәсіби бағдар беру және осы үдерістегі тілдің рөлі туралы пікірлерін талқылау. Бұл әдіс қабылдаудың жалпы тенденцияларын анықтауға және әлеуметтік контексттің мансаптық шешімдерге әсер ету дәрежесін бағалауға мүмкіндік берді. Фокус-топтық талқылау келесідей сұрақтарды қамтыды: Сіздің қатарластарыңыздың арасында қандай мамандықтар беделді болып саналады? Әртүрлі мамандықтар туралы айтқанда қандай тіл немесе метафораларды жиі естисіз? Мектеп оқулықтары мен кітапшалардағы мамандықтар туралы ақпаратты қалай қабылдайсыз?

Оқушылардың кәсіби бағдар беру бойынша жалпы тенденциялары мен көзқарастарын анықтау және олардың мансаптық шешімдеріне әлеуметтік контексттің әсерін бағалау үшін фокус-топтардың нәтижелері талданды.

Оқу-ақпараттық материалдардың мазмұнын талдау: Оқу материалдарын зерделеу кәсіби бағдар беру курстары аясында оқушыларға берілген мәтіндер мен суреттерді талдауды қамтыды. Тілдік стратегияларды анықтау оқу материалдарында метафораларды, табыстар тарихын және басқа да тілдік әдістерді қолдануды талдау арқылы жүзеге асырылды.

Деректерді талдау әдістері.

Сапалық талдау: кәсіби бағдар беру бойынша негізгі тақырыптарды, үлгілерді және оқушылардың көзқарастарын анықтау үшін сұхбаттар мен фокус-топтардан алынған деректерге сапалы талдау әдістерін қолдану. Кәсіби бағдар беру материалдарында қолданылатын тілдік стратегиялар бойынша оқушылардың кері байланысын талдауға ерекше көңіл бөлінді.

Тақырыптық талдау: Сапалық талдау кезінде анықталған ақпаратты құрылымдау және ұйымдастыру үшін тақырыптық талдауды пайдалану. Бұл мансаптық бағдарды қабылдауға және тілдік стратегиялардың әсеріне қатысты негізгі тақырыптарды анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелерді талдау. Жиналған мәліметтерді талдау Алматы қаласындағы 9-10 сынып оқушыларының кәсіби бағдар беруді қабылдауына және тілдік стратегиялардың мамандық таңдауға әсеріне қатысты бірнеше негізгі тұжырымдарды анықтады. Біріншіден, оқушылардың көпшілігі өздерінің кәсіби бейімділіктері мен болашақ мансабына деген үміттерін анықтауда қиындықтарға тап болатыны анықталды, бұл тиімді кәсіби бағдар берудің маңыздылығын көрсетеді. Екіншіден, сұхбаттар мен фокус-топтар оқушылардың позитивті және ынталандырушы тілдік стратегиялар, соның ішінде метафоралар мен кейстерді пайдалану арқылы ұсынылған мансапты қарастыруға бейім екенін көрсетті.

Тілдік стратегиялардың әсері. Талдау ары қарай кәсіби бағдар беру оқу-ақпараттық материалдарында қолданылатын тілдік стратегиялардың оқушылардың әртүрлі мамандықтарға деген көзқарасы мен қабылдауына айтарлықтай әсер ететіні анықталды. Атап айтқанда, ең ықпалды болып келесі тілдік стратегиялар анықталды. Метафоралар

мен аналогиялар: оқушылар мансаптық әрекеттерді позитивті және қалаулы өмір салтымен байланыстыратын метафоралар мен аналогиялар арқылы сипатталған мансапқа деген қызығушылықтың артқанын көрсетті. Сәттілік үлгілері: таңдаған мамандықтары бойынша тамаша нәтижелерге қол жеткізген адамдардың шынайы жетістік оқиғаларын көрсету оқушыларды осы мамандықтарды одан әрі зерттеуге ынталандырып, олардың мотивациясын арттырды. Позитивті фрейминг: жеке және кәсіби өсу мүмкіндіктеріне баса көңіл бөле отырып, оң жақтаумен ұсынылған кәсіптерге бейтарап немесе техникалық стильде сипатталған кәсіптермен салыстырғанда оқушылар көбірек назар аударды. Бұл тілдік тәсілдер белгілі бір мансаптық салаларға қызығушылықты арттырып қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың әлеуетті мансап жолдарын тереңірек түсінуіне ықпал етті.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері кәсіби бағдар беру материалдарында ойластырылған тілдік стратегияларды қолданудың маңыздылығын көрсетеді. Мұндай стратегияларды дұрыс қолдану оқушылардың мамандықтар туралы түсініктерін айтарлықтай жақсартып отырып, мансап жолын неғұрлым ақпараттандырылған және ынталы таңдауға ықпал етеді.

Талқылау. Зерттеу нәтижелері тілдің адамдардың қабылдауы мен шешімдеріне әсері туралы психоллингвистика мен фрейм теориясының теориялық ережелерін растайды. Бұл әсіресе метафораларды, сәтті оқиғаларды және позитивті фреймдерді қолдануға қатысты, бұл зерттеулер оқушылардың кәсіби бағдар беруге қызығушылығы мен қалауына әсер етуде тиімді екенін көрсетті. Осылайша, тіл тек ақпаратты беру құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар кәсіби өзін-өзі анықтау үдерісіне әсер етудің қуатты құралы ретінде де қызмет етеді. Зерттеу нәтижелері білім беру тәжірибесінде тілдік стратегиялардың маңыздылығын және олардың кәсіби бағдар берудің тиімділігін арттыру құралы ретіндегі әлеуетін көрсетеді. Бұл әсіресе оқушылардың тұлғалық дамуы мен әлеуметтік бейімделуінің негізгі аспектісі болып табылатын болашақ мамандықты саналы таңдау үдерісінде қолдау көрсету жағдайында маңызды.

Зерттеудің шектеулері. Дегенмен, бұл зерттеудің шектеулерін мойындау керек. Біріншіден, іріктеу бір қаланың оқушыларымен шектеледі, бұл нәтижелердің жалпылануына әсер етуі мүмкін. Екіншіден, талдаудың сапалы әдістерін қолдану қатысушылардың пікірін терең түсінуге мүмкіндік бергенімен, нәтижелерді түсіндіруге субъективтілікті енгізеді. Үшіншіден, зерттеу кәсіби сәйкестікке айтарлықтай әсер етуі мүмкін оқушылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, мәдени контекст немесе жеке ерекшеліктері сияқты басқа факторларды ескермей, тілдік стратегиялардың тікелей әсеріне назар аударады.

Алынған нәтижелерге сүйене отырып, біз кәсіби бағдар беру саласында жұмыс істейтін мамандарға бірқатар ұсыныстар ұсына аламыз.

Позитивті тілдік стратегияларды кіріктіру: оқушылардың қызығушылығы мен мотивациясын арттыру үшін оқу және ақпараттық материалдарға метафораларды, сәттілік оқиғаларын және жағымды фреймдерді енгізу. Тәсілді даралау: тілдік әсер етудің тиімділігін арттыру үшін оқушылардың қызығушылықтарын, сенімдерін және қалауларын ескере отырып, кәсіби бағдар берудің жеке стратегияларын әзірлеу. Ұстаздар мен кеңесшілерді дайындау: кәсіби бағдар беру үдерісінде тілдік стратегиялар мен әдістерді қолдануда мамандардың хабардарлығы мен құзыреттілігін арттыру.

Осы ұсыныстарды ескере отырып, мақсатты және тиімді кәсіби бағдарлау бағдарламаларын әзірлеуге көмектесуі мүмкін, бұл өз кезегінде оқушылардың мансаптық таңдауына көбірек ықпал етеді.

Қорытынды

Зерттеу негізгі сұрақтарына жауап беру арқылы кәсіби бағдар берудегі тіл манипуляциясының рөлі туралы маңызды түсініктер берді. Психоллингвистикалық теорияларға шолу когнитивтік диссонанс, фрейм және метафоралық ойлау ұғымдары тілдік стратегиялардың оқушылардың кәсіптерді қабылдауына әсер ету механизмдерін түсіндіре алатынын анықтады. Бұл теориялық шеңберлер метафоралар, сәттілік оқиғалары

және позитивті фреймдер оқушылардың қалауларын қалыптастыруда әсіресе тиімді екендігі туралы эмпирикалық дәлелдермен расталады.

Мамандық таңдауға қандай тілдік стратегиялар тиімдірек әсер етеді деген сұраққа жауап жағымды баяндау мен мотивациялық мазмұнның маңызды рөлін көрсетеді. Бұл стратегиялар белгілі бір мамандықтарға қызығушылықтың қалыптасуына ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың ұзақ мерзімді кәсіби өзін-өзі анықтауына әсер етеді. Оқушылардың кәсіби тұлғасын қалыптастыруға тілдік стратегиялардың әсері тілдік манипуляцияның оң және теріс рөл атқара алатынын көрсетеді. Кейбір стратегиялар оқушыларға өздерінің кәсіби тұлғасын нақты түсінуге көмектесе, басқалары мансап жолдарының тар жиынтығын ұсыну арқылы олардың қабылдауын білмей шектей алады.

Тілдік манипуляциялық әдістерді қолданудың этикалық салдары кәсіби бағдар берудегі мұндай тәжірибелердің шекаралары туралы маңызды сұрақтарды тудырады. Сын тілдік стратегиялардың оқушылардың мамандық таңдауын шектемей, қолдау үшін жауапкершілікпен пайдаланылуын қамтамасыз ету үшін нақты этикалық нұсқауларды әзірлеу қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеу сұрақтарына жауаптар мен анықталған шектеулерге сүйене отырып, болашақ зерттеулер мыналарға бағытталуы мүмкін: эмпирикалық базаны кеңейту, қатысушылардың кеңірек және әр түрлі ауқымын қамту. Тілдік стратегиялардың мансап траекториясына және кәсіби дамуға ұзақ мерзімді әсерін тереңдетіп тексеру. Білім беру саласында тілдік манипуляцияны қолданудың этикалық принциптері мен стандарттарын әзірлеу. Сандық медиа мен әлеуметтік желілердің жастардың кәсіби өзін-өзі анықтауына және мамандықтарды қабылдауына әсерін зерттеу.

Зерттеу кәсіби бағдар беруде тілдік стратегияларды саналы түрде қолданудың маңыздылығын көрсетеді, осы саладағы тәжірибені жетілдіру жолдарын ұсынады және студенттер арасында мансаптық таңдауды жеңілдетеді.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. - Волгоград: Изд-во Перемена, 2002. - 477 с.
2. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса = A theory of cognitive dissonance / Пер. А. Анистратенко, И. Знаешева. — СПб.: Ювента, 1999. – 516с.
3. Вахштайн В.С. Теория фреймов как инструмент социологического анализа повседневного мира: Автореф. ... к. социол. н. — М.: ГУ-ВШЭ, 2007. — С. 35.
4. Arleo, Andy (1993). «George Lakoff and Mark Johnson, Metaphors we live by». Cahiers de l'APLIUT. 12 (3): 106—108. doi:10.3406/apliu.1993.2856. Дата обращения: 20 марта 2024.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс: монография / Карасик В. И. М.: Гнозис, 2004. 180 с.

НУРГАЛИЕВА АЙЖАН ЖАНҒАЛИҚЫЗЫ

СҚО, Мағжан Жұмабаев ауданы, «Октябрьское орта мектебі» КММ,
қазақ тілі мен әдебиет мұғалімі,

МУСЕТАЕВА ГУЛЬМАЙДА НАСИЕВНА

«Өрлеу» БАҰО» АҚ «СҚО бойынша КДИ» филиалының аға оқытушы, п.ғ.м.

ШЕШЕН ТІЛДЕГІ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ ЖӘНЕ ТҮЙІНДІ ПРОБЛЕМАЛАР

Аннотация: *Бұл ғылыми мақалада көркем де бай қазақ тілінің бүгінгі жаһандану дәуіріндегі қолданыс тұрғысындағы проблемалары қарастырылған. Негізгі мәселе шешендік, сөз мәдениеті туралы айтылымдар арқылы дәйектелген. Кезінде шетелдік зерттеушілер көркемдігіне тамсанған қазақ тілінің қазіргі күні бояуы солғындап, калькаға айналып бара жатуына мән берілген. Мұны қалай тоқтату керек деген сұраққа жауап ізделді. Ол үшін мектепте қазақ тілі мен әдебиетін тиімді оқыту жолдары ұсынылған. Шешен де ұтқыр сөйлеу әдебі қашанда ескерілуі керек. Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде.*

Тірек сөздер: сөз мәдениеті, шешендік, тіл тазалығы, сөз әдебі, калькаға ұрынбау мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру, тілдің болашағы

Бүгінгі қазақстандық қоғамда, оның ішінде өскелең жас ұрпақ арасында тілдік қарым-қатынастың қалыпты деңгейін қалыптастыру өзекті болып отыр. ХХІ ғасыр – жаһандану дәуірі ретінде көрініс тауып, ақпараттық технологиялардың барынша қарыштап дамуы арқылы біздің күнделікті өмірімізде ежелден қалыптасқан түсініктер мен икемділік-дағдыларды барынша өзгерте түсуде. Тіпті ұстаз бен оқушы арасындағы дәстүрлі коммуникативтік нормаларға дейін өзгеріске түсуде. Бұған дейін мектепте мұғалім – білімдік ақпарат беруші басты тұлға ретінде қарастырылып келген болса, қазіргі ақпараттық технологиялардың ғылыми жетістіктері арқылы мұғалімнің қызметінде бағыттаушылық сипат басымдық ала түскендей.

Түрлі гаджеттер, өзге де озық технология нәтижесінде соңғы ширек ғасыр ауқымында ойлап табылып, күнделікті өмірімізге сіңісіп кеткен құралдар адамдардың өзара ауызша сөйлесу мүмкіндігін барынша тарылта түскені жасырын емес. Мұны оншақты жыл бұрынғы балалардың қазіргі күнгі оқушыларға қарағанда қимыл-қозғалыс ойындарымен азырақ шұғылданатыны және өзара ауызекі сөйлесуінің барынша азая түскенімен түсіндіруге болады. Өз кезегінде мұның өзі мектеп оқушыларының ауызша сөздік қорының азаюына, шешен де ұғынықты сөйлеуі тұрғысында азды-көпті проблемалар туындауына әкеліп соғуда. Сондықтан да қазақ қоғамында, әсіресе қазақ мектептерінде оқитын оқушылар арасында өз ойын ұтымды да, ұғынықты айтып беру, барынша тапқыр да шешен сөйлеу икемділік, дағдыларын меңгеру өзекті болып отыр.

Бұл жерде ескерілетін бір мәселе – біздің қазақстандық қоғамның тілдік ортасы ахуалына да мән беру қажет. Қазақ тілі 1989 жылы Қазақстанның мемлекеттік тілі болып бекітілген болатын. Осы отыз бес жыл ішінде қазақ тілі өзінің мемлекеттік тіл ретіндегі қызметін атқарып келе жатыр. Қазақ тілі аса бай тіл ретінде бұл қызметі лайықты атқара алады дегенімізбен, біздің мемлекеттік тіліміздің ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретіндегі қызметі өрістемей отырғаны да бүгінгі күннің ақиқат шындығы. Мұның өзі өз кезегінде қазақ тіліне деген сұраныс деңгейін айқындайды. Ал сұранысты тілдің қоғам өміріндегі барлық үдеріске еркін араласып, өміршендік танытатыны белгілі. Мұны ел өміріндегі ғылым, білім, мәдениет, медицина, бизнес, спорт, өнер, т.б. салалардың барлығында қай тіл қандай деңгейде қолданыс тауып жатуымен түсіндіруге болады. Ал өмірдің барлық саласында қолданыс тауып жатқан тілді меңгеруге деген құлшыныс та, ондағы тілдік икемділіктер анық, айшық-бояулар да қанық болатыны сөзсіз. Ал олай болмаған жағдайда

өзге тілдер басым тілдің көлеңкесінде қалып, екінші сұрыптық, отбасылық деңгейдегі солғын қолданыста болмақ. Мұндай жағдайда өмір сүріп жатқан тілден шешендік биіктікті, айшықты түйдектерді күту қиын. Себебі мұндай тілдің сұранысы аз болуын жас ұрпақ анық сезінеді.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің 2024 жылғы «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауында былай деген болатын: «Қоғамда қазақ және орыс тілін мектепте оқыту мәселесі жөнінде пікірталас болып жатыр. Нақты айтайын: біз қазақ тілін де, орыс тілін де жақсы білетін балаларды тәрбиелеуіміз қажет. Себебі, бұл ұрпақтың мүддесі үшін керек. Оқу-ағарту министрлігі популистердің жетегінде кетпей, балалардың мүддесін қорғауға тиіс. Білімді және бірнеше тілді меңгерген ұрпақ болашаққа сеніммен қадам басады. Біздің күшіміз – жастардың білімінде» [1]. Демек бүгінгі қазақстандық оқушылар, ертеңгі жас мамандар екі тілде де шешен де, шебер сөйлейтін болып қалыптасып шығуы тиіс. Сондықтан біз осыған баса мән беруіміз қажет.

Қазіргі күні біздің қоғамымыздағы ең басты әрі күрделі мәселелердің бірі – мемлекеттік деген мәртебесі болса да, көптеген проблемалары буындап отырған қазақ тілінің жалпы халықтық қолданыс деңгейін арттыру болып отыр. Мұның өзі балабақша, мектеп, арнаулы және жоғары оқу орындарының білім алушы, тәрбиеленушілері мен барша мемлекеттік немесе жеке меншік мекемелер мен ұйымдардың, жеке адамдардың күнделікті тілдік коммуникациялық дағдыларына қатысты болып отыр. Себебі, тілдік орта дегеннің өзі осы айтылған қоғамның өзі болып саналады. Сондықтан біз үйде де, көшеде де, мекемелерде де, барлық жерлерде тілдік қоры бай тілімізді, оның сөздік қорын мейлінше пайдалана отырып қолдануды, қазақ тілді ортаны барынша қалыптастыруға мән беруге тиіспіз.

«Сөз бедері дегеніміз сөзді анық, таза, дәл айту, талғап қолдану. Сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылуының астында талғау сөздің көрнекі болуын да керек қылады. Тіл көрнекі болу үшін дерексіз нәрсе деректі нәрседей, жансыз нәрсе жанды нәрседей суреттеліп, адамның сана-саңылауына келіп түсерлік дәрежеге жетуі керек» [2, 23 б.], - деген екен ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы. Яғни сөйлер сөзімізді бедерлеп, нұрландырып, орнымен таза қолданғанда тіліміз көрнекі болады. Айтар сөзі ұғынықсыз, ойы анық емес адамды қазақ «қойнынан бөзі, аузынан сөзі түскен жаман» деп қомсына сөйлеген. Қазақ баласын ертеден-ақ жүйелі, нық сөйлеуге баулығаны туралы мысалдарды білеміз. Бұған фольклордың жанрлары арқылы қол жеткізген. Яғни жаңылтпаш арқылы баланың тілін дамытса, жұмбақ арқылы ойлау қабілетін, тапқырлығын, өлеңдер арқылы есте сақтауды, батырлар, ғашықтық жыры арқылы қаһармандық пен сүйіспеншілік сезімдеріне, ал шешендік сөздер арқылы шешендікке, жүйелі сөйлеуге баланы он бес жасына дейін дағдыландырып, меңгертіп үлгерген.

Қазақтардың соншалықты сергек сезімді, шешен де тапқыр халық екенін өткен ғасырлардағы шетелдік саяхатшылар мен зерттеушілер тамсана жазған. XIX ғасырда Ресей үкіметінің статистикалық жұмыстары бойынша қазақ даласын аралаған сапары жайында естелік қалдырған поляк ғалымы Адольф Янушкевич қазақтардың шешендік қабілеті жайлы былай деп таңдана жазады: «Бұдан бірнеше күн бұрын өзара дауласқан екі партияның арасындағы қақтығыстың куәсі болдым. Сонда Демосфен мен Цицерон туралы ғұмыры есітпеген шешендерге таң қалып, қол соққанмын. Тәңірім бойына осыншама қабілет дарытқан халық өркениетке жат болып қалуы мүмкін емес, оның рухы қазақ даласына аспандай көтеріліп, жарқырап сәуле шашатын болады» [3, 232 б.].

Қазақтардың кез келгенінің өз ойын ұғынықты да ұтқыр түсіндіріп кете алатындығына Янушкевичтер, Радловтар, Потаниндер тамсана жазып қалдырған заманда тіліміз бен діліміз таза болатын. Одан бергі кезеңдерде түрлі тарихи, саяси факторларға байланысты, қазіргі жағдайға жетіп отырғанымыз рас. Қазіргі қала жағдайында қазақ тілінің ғажайып мүмкіндігін қайта қалпына келтіру, әркім-ақ тамаша шешен сөйлеуді жүзеге асыру мүмкін болмаса да, белгілі бір элементтерін тиімді қолдануға болады деп

білеміз. Ол үшін әркім өз отбасындағы адамдардың туған тілін терең білуіне, осы тұрғыда мол тәжірибеде болуына мән беріп, барынша атсалысса дұрыс болмақ. «Жұрт алдында шешен сөйлеу – адамның терең білімінен, мол тәжірибесінен, қабілеті мен қарымынан туындайтын өнер. Тарихта «от ауызды, орақ тілді» шешендер деп санаулы ғана адамдардың аты аталатыны сондықтан. Күнделікті өмірде оқып-таныған нәрсені, құбылыстарды, ойды шешен сөзіне қосқанда басқаша өң алып, басқаша әсер береді. Нағыз шешен қарапайым ойдан қарапайым сөздердің күшімен қайталанбас күдіретті сөз өрнегін жасайды, неше ұрпағы қайталап айтар өлмес сөз қалдырады. Сөзді өлтіретін де, өлместей ететін де – адам» [4, 45 б.], - деп атап көрсетеді, тіл мәдениетін зерттеуші ғалым Гүлнар Сәрсекке. Иә, бұл талапқа сай болу үшін адам баласы мына өмірге келгеннен бастап дайындалатын болса керек. Себебі кез келген ұлттың адамы өз тілінде тамаша, шешен де шебер сөйлеу үшін кішкентайынан сол тілдің уызына жарып өсуі керек. Қазақ әдебиетінің классигі Сұлтанмахмұт Торайғыровтың:

Сүйемін туған тілді – анам тілін,
Бесікте жатқанымда-ақ берген білім.
Шыр етіп жерге түскен минутымнан,

Құлағыма сіңірген таныс үнім [5, 75 б.], - деп жазуы бекер емес. Өз тілінің әуезді үніне өмірге келген сәттен-ақ құлағы қанық болып, ананың әлдиін тыңдап өскен баланың болашақта шешен тілді, ойы ұшқыр, қиял әлемі шексіз болуына үлкен мүмкіндік бар. Өкінішке қарай қазіргі қол телефонға телмірген шақта, әсіресе өзге мәдениеттің өніміне көбірек ден қойып кеткен ұрпақтың бойынан мұндай асыл қасиеттердің табыла бермейтіні өкінішті.

Қазақтың арғы-бергі тарихында небір шешен сөйлейтін, қара сөздің қайығы атанған адамдар болғандығы тарихта айтылады. Арғы билерді айтпағанда, күні кеше ғана өмірден өткен академик, жазушы Мұхтар Әуезовтің сөйлер сөзге келгенде ғаламат шешен болғандығы туралы шәкірті Зейнолла Қабдолов былай деп жазған екен: «Қанатты кісі еді ғой, шабытсыз сөйлемейтін. Көл-көсір білім, ақыл, ой шәкірттерін әлдебір абзал арман, асыл мұрат аясында әлдилеп, әлдеқайда алысқа, биікке көтеріп әкететін. Әр шәкірт сөз өнерінің қиян-қилы құпияларын танып, шетсіз-шексіз сыр мен сезімге маңып, аспандай кең әсемдік әлеміне самғап, парлап кете баратын. Несін айтасыз, Мұханның шешендігі ғажап: мінбеде, не кафедрада күркіреген өзенше тасып, яки толассыз сіркіреген ақ жаңбырша төгіліп тұрушы еді. Және бір кереметі – Мұханды енжар тыңдау мүлде мүмкін емес. Өйткені ол жазғанда ғана емес, ауызекі сөйлеген сөзде де ғаламат суреткер болатын» [6, 316 б.]. Демек Мұхтар Әуезовтей белгілі шешендеріміз өзінің сөз сөйлеудегі шеберлігі арқылы айналасындағы адамдарға, шәкірттеріне үлгі-өнеге бола білген. Біздің қазіргі ортамызда да, мектептегі мұғалімдер мен оқушылар арасында да әуезді, шебер сөйлейтін жандар бар және біздер солардан лайықты үлгі алуымыз қажет. Сонда өз ортамыздағы шешендік, мәнерлеп сөйлеу дағдысы қалыптасуға оң ықпал ететін болады.

Мәнерлеп, шешен сөйлеудің өзі әдептілікпен ұштасып жату тиіс деп білеміз. Себебі әдепсіз шешен сөйлеу де болады. Мұндайды қазақ «суыпрылып, сұңқылдап сөйлеген әдепсіз» деп атаған. «Әдептілік – әдемілік» деген дана халқымыз. Әдептіліктің бір өлшемі – ана тілінде дұрыс, сауатты, шешен сөйлеу дейтін болсақ, біз ана тілімізде сөйлеу әдебін үнемі есте ұстап, тілдік қарым-қатынас жасағанда әдепті сөйлей білуіміз қажет. Себебі, соңғы кезеңдерде қаза қауымы, оның ішінде жастар, әсіресе қалалық ортада бір-бірімен тілдік қарым-қатынас жасағанында, әңгімелескенінде қалай болса солай сөйлейтіні, ана тілінің тұрнығын лайлап, тілінің қадір-қасиетін түсінбейтіні күнделікті көрініс болып бара жатқаны рас. Себебі, шешендік өнер, сөйлеу мәдениеті, ауызша, жазбаша сөйлеу – әдептіліктің нағыз биік шыңы. Өмір, тіршілік адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауын қажет етеді.

Қазақ тіл білімі ғылымы мен әдебиеттануының негізін салушы, ғалым ұстаз Ахмет Байтұрсынұлының тіл мәдениеті туралы мына бір сөзін ескеруге тиіспіз: «Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін

қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білуі тиіс. Яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыстап сөйлемді тізе білу тиіс» [2, 18 б.].

Қазіргі замандағы өкінішке қарай біздің ересектер мен оқушылардың бәріне тән болушы, тіл мәдениеті, шешендікке кереғар, жағымсыз жағдай – жаппай орыс тілінің ықпалына ұшырап, орысша сөйлеу мен орыс тілінен калька аударылған сүреңсіз сөздік қорын пайдаланып күнделікті тілдік қарым-қатынасты жүргізуіміз. Мұның өзі орфография, орфоэпия, лексика, фонетика мен грамматика, стилистика – барлық тіл ғылымының салаларын қамтыған ауыр індетке айналды. Осыған байланысты, филолог ғалым Орынай Жұбаева келтірген мына бір мысалдарды алып қарастыралықшы:

««...Қазіргі кезде ән шырқайтын болады, берілетін болады сияқты қолданыстарды жиі естиміз. Орыс тіліндегі буду ходитъ, буду читать сияқты тіркестер қазақ тіліне келемін, оқимын түрінде аударылуы керек. Себебі -а/-е/-й көсемше тұлғалы етістік келер шақ (ауыспалы келер шақ) мағынасын бере алады. Сондықтан оған әрдайым бол көмекші етістігін тіркестіре берудің қажеті болмайды. Мұның бәрі қазақ тілінің нормаларын белден басып, орыс тілінен сөзбе-сөз аудару салдарынан пайда болған. Орыс тілінің ықпалымен сұраулық шылауларды қолданбау да жарнама тілдерінде де, жастардың сөйлеу тілінде де белең алып келеді (Био-С па? дегеннің орнына Био-С?). Дұрыс сөйлеу нормасы бойынша, III жақтағы жіктік жалғаулы сөзден кейін сұраулық шылау келетін болса, жіктік жалғауы түсіп қалады. Мысалы: келеді ме? емес, келе ме? айтады ма? емес, айта ма?, т.с.с. Тіліміздің бұл ерекшелігіне тележүргізушілер де, радио тілшілері де, аудармашылар да мән бермей жатады. Сол сияқты қазіргі кезде жарнама тілінде ырықсыз етіс тұлғалары жиі қолданылатын болы. Денсаулық сақтау министрлігімен мақұлданған түрінде беріліп жүрген жарнама дұрысында Денсаулық сақтау министрлігі мақұлдаған болуы керек. Бұл да – орыс тілінің әсері» [7, 5 б.].

Бұл өкінішті жағдай сыныпта да, көшеде де, кеңседе де көрініс тауып жататындығына барлығымыз куәміз. Мұндай жағдайларға бейжай қарамай, сыныпта, мектепте, барлық қоғамдық орындарда, отбасында айтып, ескертіп отыру – әрбір отаншыл, ұлтжанды, тілін, ділін, мәдениетін, әдебиетін жақсы көретін адамның қасиетті парызы болуға тиіс. Олай болмаған жағдайда тіліміз құрып кетуі де мүмкін.

Мақала жазу барысында біз фейсбук әлеуметтік желісіндегі «Қайнар Олжайдың сабағы» атты топтың парағында жазылған, қазақ тілінің сөйлеу мәдениетіне қайшы келетін сөздер мен оралымдарға мән бердік. Солардың арасында Махамбет Бейбітшілікұлы атты топ мүшесінің мына жазбасына мән бердік: «Қазақ тілі орыстанып барады. Алдымен қарапайым ірімшік - сыр болды, ботқа – каша, өзіммен алып кетемін – с собой болды. Алда-жалда таңертең Астананың «Тағам», «Избушка», «Қағанат» асханаларынан тамақтанғанда осы сөздерді жас даяшылары түсінбей тұрады. Бір рет айтасың, аңырап тұрады, екінші рет қайталайсың солай. Үшіншісінде барып орысшасын айтады, тағы қазақшасын қайталайсың сосын түсінгендей бас шұлғиды.

Орыстанудың екінші белгісі орыс тілінің құрылымымен сөйлейтін болдық. Яки бастауышы мен баяндауышы сөйлемнің басында келеді. Мәселен: Астанаға келдік ем қабылдау үшін. Ұшаққа отырдық Астанаға барамыз деп. Дұға тілейік қабылдағаны емі шипа болсын деп. Осы секілді орыс сөйлемінің құрылымымен сөйлейтін болдық» [8].

Бұл жағымсыз тілдік құбылыстардан қалай құтылу керек? Қандай тиімді әдістерді қолдана отырып жетістікке қол жеткізуге болады? Осы және басқа сұрақтардың жауабы – мектептегі сабақ беру үдерісін тиімді ұйымдастыру арқылы кемшіліктердің алдын алуға болады. Ол үшін сапалы білім мен тәжірибе, ізденімпаздық қажет. Қазіргі заман оқушыларының жүйелі де нақты сөйлей білуін қалыптастыру үшін қандай жаттығулар жүйесін ұйымдастырған жөн. Осы тұрғыда өз тәжірибемізбен бөлісуді жөн көрдік. Себебі, қазіргі заман оқушыларын шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділіктерін, қызуғышылықтарын арттыра түсу үшін мұғалімнен үлкен шығармашылықты қажет етеді және әр жас кезеңінде оқушылардың шешендік қабілеттерін дамытуда әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады.

1) Әр сабақтың мазмұнын, тақырыбын алдыңғы сабаққа сәйкестендіре, сабақтастыра жинақтау;

2) Оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін белгілі бір қызықты тақырыпта пікірталас тудырып, осы арқылы балалардың өз ойын еркін дәлелдеп жеткізе алуына ықпал ету;

3) Оқушылардың қисынды, сыни ойлауын дамытатын ойындар арқылы арнаулы тапсырмалар беріп, тапсырмаларды шешу (анаграмма, сөзжұмбақ, құрастырмалы ойындар, т. б.) ұсынып, шешкізу, өз жауабын нақты, байыпты жеткізе алуына мән беру;

4) Ой шапшаңдығын, сөз байлығын дамыту үшін белгілі бір деңгейде, арнайы тақырыптар беріп өлең шумақтарын құрастыру, осы арқылы оқушының шығармашылық қабілетін ояту, ұйқастыра, шешен сөйлеуге дағдыландыру;

5) Мазмұны ары қарай жетектеп әкелетіндей, түрлі, қызықты тақырыптағы мәтіндер, ертегілер, әңгімелер ұсыну, оларды өз бетінше аяқтауды тапсыру және өз ойын жеке және жұп болып сынып алдында дәлелдеп шығу;

Осы сияқты алуан түрлі шығармашылық жұмыстарды жүргізу, сабақта бірсарындылықтан қашу, оқушылардың жеке мүмкіндіктерін, қабілеттерін ескере отырып шығармашылыққа баулу, шәкірттердің бойындағы жылт еткен кішкентай болса да талант көзін ашып, олардың тілін байытуға, қиялын ұштауға, өз бетінше ізденуге бағыттау, шешен де орнықты сөйлеуге толық дағдыландыру – сабақта ұстанатын басты бағытымыз болып келе жатыр. Бала бойындағы шешендік қабілетті ашу – оқушының жалпы өміріндегі шығармашылық бағытта дамуына жол ашатыны белгілі.

Мұндағы ескеретін бір жағдай: оқушыларға біліммен қатар, тәрбиені де мейлінше молынан беруіміз қажет. «Әлемнің екінші ұстазы» атанған Әбу Насыр әл-Фарабидің: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы. Ол келешекте оның өміріне зиян әкеледі» [8, 58 б.], - деген сөзінің мәніне ой жүгіртетін болсақ, біз оқушыларды шешендікке, сөз байлығына, ойын батыл да ұтымды жеткізе білуге тәрбиелеумен қатар, олардың бойында әдептілікті қалыптастыруға да мән беруіміз қажет.

Қорыта айтқанда, Қазақстанның болашағы қазақ тілінде екендігін ескере отырып, мектепте, балабақшадан бастап жас ұрпақты мәнерлі, шешен сөйлеуге дағдыландыра алсақ, бүгінгі проблемалардың бәрі біртіндеп шешілетін болады. Ол үшін ғылымдағы, оқыту үрдісіндегі озық технологияларды тиімді қолдану, сөздік қор, әдеби байланысқа қатысты дәстүр жалғастығын үзбеу маңызды деп білеміз.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ. «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы. // «Егемен Қазақстан» газеті, 2 қыркүйек, 2024 ж.
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 бет
3. Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар: жазбалар. – Алматы: Жалын, 1979. – 272 б.
4. Сәрсекке Г.Ә. Тіл мәдениеті. Оқу құралы. Павлодар: ПМПИ баспасы, 2011. - 114 бет.
5. Торайғыров С. Сарыарқаның жаңбыры: Өлендер мен дастандар. – Алматы: Раритет, 2007. – 208 б.
6. Қабдолов З. Өуезов. Алматы: Санат, 1997. – 352 бет
7. Жұбаева О. Зиялылар еңбегі – ұлттық код негізі. // Ана тілі газеті. 26 қазан 2017 ж.
8. https://www.facebook.com/groups/243929689350991?locale=ru_RU
9. Қазақтың тәлімдік ой-пікірлер антологиясы. 1-том. – Алматы: Ғылым, 1994 ж.

МЕЙРАМБЕКҚЫЗЫ ДИНАРА

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
2-курс магистранты

Жетекші: РНД Д.Ж. РЫСҚҰЛБЕК

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

ТІЛ ЖӘНЕ ОНЫҢ КОММУНИКАТИВТІ-КУМУЛЯТИВТІ ҚЫЗМЕТІ

Аннотация: *Мақалада тілдің басты функциясы коммуникативтік функциясымен бірге тағы бір маңызды қызметі – куммулятивтік қызметіне арналады. Қазіргі заманда тілдің коммуникативті-кумулятивті функциясы ақпараттық технологиялар мен медиа құралдарының арқасында жаңа деңгейге көтерілуде. Ақпаратты жазу, сақтау және тарату жолдары кеңейіп, тілдің коммуникативті-кумулятивті қызметі қоғамның білім деңгейін арттыруда ерекше рөл атқарады.*

Түйін сөздер: коммуникативті-кумулятивті қызмет, коммуникативтік функция, медиа, әдіс, термин.

Тіл – адамзат қоғамының ең маңызды және күрделі элеуметтік құралы, ол қоғам мүшелерінің бір-бірімен ақпарат алмасуын, түсінісуін қамтамасыз етеді. Тілдің негізгі функцияларының бірі – коммуникативті және куммулятивті функциялары. Бұл екі функция адамның ой-санасының дамуына, мәдениетінің сақталуына және ұрпақтан-ұрпаққа білім мен тәжірибені жеткізуіне тікелей байланысты.

Тіл білімі немесе лингвистика тілді үйретеді. Демек, тіл білімінің бақылау және зерттеу объектісі – тіл.

Тіл – бұл адамды сүйемелдейтін ең маңызды нәрсе, онсыз оны адам деп атауға болмайды. Тіл адамдардың қарым-қатынас қажеттілігінен туындайды. Жеке адамның тілі жоқ, тіл тек қоғамда бар. Қоғам болмаса, тіл өледі. Бұдан шығатыны, тіл — бұл адамзат қоғамында өздігінен пайда болған және қарым-қатынас мақсаттары үшін қызмет ететін және адамның әлем туралы білімдері мен идеяларының толық жиынтығын білдіруге қабілетті дискретті (бөлінетін) белгілердің дамып келе жатқан жүйесі.

Тілдік қызмет гуманитарлық ғылымдар филология, логика, психология, қоғамтану, тарих және басқа ғылымдар зерттейтін элеуметтік құбылыстарға жатады. Әрбір ғылым Тіл туралы өзінің көзқарасын бақылау мен зерттеудің тақырыбы ретінде қалыптастырады. Филологияның бір бөлігі ретінде тіл білімінің пән туралы өзіндік идеясы бар.

Осыған байланысты тілдің көптеген анықтамалары бар. Көптеген авторлар тілдің элеуметтік сипатын көрсетеді. Олардың пікірінше, тілдің негізгі қасиеті-бұл адамның қарым-қатынасының маңызды құралы. Тілсіз адамзат қоғамының болуы мүмкін емес.

Көптеген ғалымдар тілдің символдық сипатына назар аударады: тіл бұл екі жақтан тұратын белгілер жүйесі: дыбыс пен ой. Кейбір ғалымдар, атап айтқанда И.А. Бодуин де Куртенай, Фердинанд де Соссюр, тілді таза психикалық құрылым деп атады. Дыбыс физикалық құбылыс ретінде тілге қатысты емес, тек ыңғайлылық үшін қолданылатын бөгде нәрсе бар. Алайда ұсынылған анықтамалардың ешқайсысы тілдің барлық маңызды жақтарын қамти алмайды.

Неміс ғалымы Вильгельм Гумбольдт және одан кейін А.А.Потебня өз назарын қызмет ретінде тілге аударды. В.Гумбольдт былай деп жазды: «Тіл - бұл тұрақты және сонымен бірге әр сәтте өзгеретін нәрсе... Тіл - бұл іс-әрекеттің өнімі емес, іс-әрекет... Тіл - артикуляциялық дыбысты ойды білдіруге жарамды етуге бағытталған үнемі жаңарып отыратын рух жұмысы» [Звегинцев, 1965: 89-бет].

Барлық ғалымдар тілді іс-әрекет ретінде түсінуге келіседі. Тіл феномені екі қарама — қарсы элементтердің-дыбыс пен ойдың қосылуы нәтижесінде пайда болады. Дыбыс бөлінбеген дыбыс ағыны ретінде адамның сыртқы немесе ішкі тітіркенуге реакциясы болып табылады. Ой, бөлінбеген ойлау ағыны ретінде, қабылданған шындықтың әсерінен

адамның басында қалыптасады. Бұл формада дыбыс пен ой тілге дейін болды, бірақ тілге жатпады. Олардың механикалық бірігуі тілді құрмайды. Тілдің пайда болуы олардың синтезін және осы синтезде түбегейлі өзгеруін қажет етті. Тілдегі дыбыс мүше, артикуляцияланған және оймен өңделуі керек.

Тілдің функциялары - оның мәнінің көрінісі. Тіл зерттеушілері функциялардың саны мен сипаты туралы мәселеде келіспейді. Тіл көптеген функцияларды орындайды (ғалымдар тілдің 25 функциясын және оның бірліктерін ажыратады), бірақ тілдің негізгі қызметі, оның негізгі мақсаты — адамдардың қарым-қатынас құралы болуы. Тілдің негізгі функциялары: коммуникативті, когнитивті, кумулятивті.

Тілдің негізгі қызметі коммуникативті. Тіл, ең алдымен, адами қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етеді, біз қоғамда өмір сүреміз және белгілі бір уақытта белгілі бір кеңістікте белгілі бір қоғамда сөйлесеміз. Осылайша, тіл қарым-қатынастың негізгі құралы болып табылады.

Коммуникативті функция тілдің негізгі және ең маңызды қызметтерінің бірі болып табылады. Бұл функция арқылы адамдар өз ойларын, пікірлерін, сезімдерін, білімдерін және ақпараттарын бір-бірімен бөліседі. Коммуникация процесі вербалды және вербалды емес әдістермен жүзеге асады, алайда тіл вербалды коммуникацияның ең күшті құралы болып табылады.

Коммуникацияның арқасында адамдар тек бір-бірін түсініп қана қоймай, сонымен қатар қоғамдағы өзара байланыс пен қатынастарды қалыптастырады. Тіл арқылы тұлғалар арасындағы байланыс нығайып, әртүрлі әлеуметтік топтардың арасындағы түсіністік орнайды. Мысалы, тіл адамдарға бірлескен іс-әрекеттерді ұйымдастыруға, ой-пікір алмасуға және белгілі бір ақпаратты басқа адамдарға жеткізуге мүмкіндік береді.

Байланыс дегеніміз - қарым-қатынас, ақпарат алмасу. Басқаша айтқанда, тіл, ең алдымен, адамдар сөйлесе алатындай етіп пайда болды. Ақпарат - бұл түсінуге болатын және кімге бағытталған адамның мінез-құлқы үшін маңызды ақпарат. Мәтін адам оны қабылдауға дайын болғанда және ондағы ақпарат оның мінез-құлқына қандай да бір түрде әсер еткенде ғана ақпараттық болады.

Коммуникативті функцияда коммуникативті дағдылар өте маңызды орын алады. Қажетті тілдік форманы, коммуникативті әрекеттің жағдайына байланысты білдіру әдісін таңдау, яғни коммуникативті жағдайға сәйкес сөйлеу дағдылары.

Кумулятивті функция – тілдің адамзат мәдениетінде жинақталған білім мен тәжірибені сақтап, оны келесі ұрпаққа жеткізу қызметі. Бұл функция арқылы тіл тек қазіргі уақытта ғана емес, өткен кезеңдерде де жинақталған ақпаратты сақтаушы ретінде қызмет атқарады. Мысалы, халықтық фольклор, әдебиет, ғылыми еңбектер, тарихи деректер – барлығы тіл арқылы сақталып, кейінгі ұрпаққа жеткізіледі.

Тілдің бұл функциясы ұлттың мәдени, тарихи, ғылыми мұрасының сақталуын қамтамасыз етеді. Сол арқылы адамдар өткеннен тәлім алып, өздерінің мәдени және интеллектуалды деңгейлерін арттырады. Әрбір ұлттың өз тілі оның мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына ықпал етеді. Мысалы, қазақ тілінде сақталған мақал-мәтелдер, аңыздар, жырлар ұлттың өзіндік ерекшелігін көрсетіп, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша және жазбаша түрде жеткізілген.

Лингвистикалық құзыреттілік адамның жеке басының танымдық мәдениетін, логикалық ойлауды, есте сақтауды, қиялды дамытуды, интроспекция, өзін-өзі бағалау дағдыларын игеруді, сондай-ақ адамдардың сөйлеу әрекетін түсіну процесі ретінде лингвистикалық рефлексияны қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Жинақ пен ақпараттылық - бұл коммуникативті функциямен қатар оның маңызды функциясының негізін құрайтын тілдік белгінің маңызды қасиеттері: кумулятивтік функция.

Бұл функциядағы тіл ұрпақтар арасындағы байланыс қызметін атқарады, «қойма» және тілден тыс ұжымдық тәжірибені жеткізу құралы ретінде қызмет етеді.

Ең айқын лексика саласында көрінеді, өйткені ол қоршаған шындықтың объектілері мен құбылыстарымен тікелей байланысты. Лексикалық жүйе көбінесе материалдық әлемнің категорияларына, әлеуметтік факторларға байланысты. Ең алдымен, лексикада осы халықтың негізгі қызметіне байланысты әлеуметтік тәжірибенің үзінділері көрсетілген. Белгілі бір лексикалық бірліктердің болуы практикалық қажеттіліктермен түсіндіріледі.

Халық тарихы мен мәдениетінің тілмен байланысы әсіресе фразеологиялық деңгейде айқын көрінеді. Көптеген мақал-мәтелдер белгілі бір ұлттық ерекшеліктерді көрсетеді, халықтың тарихына, оның өміріне, әдет-ғұрыптарына, дәстүрлеріне негізделген тілдік бейнеге ие.

Лексиканың кейбір қабаттары әлеуметтік факторларға байланысты, ал басқалары онша айқын емес. Егер ұлттық-мәдени мазмұн фразеологиялық бірліктердің өзегі болса, онда жалқы есімдерде ол коннотацияның бір түрі болып табылады.

Олардың ұлттық-мәдени мазмұнын анықтау тұрғысынан ең күрделі топты фондық лексика құрайды, егер әртүрлі тілдердегі тұжырымдамалық-эквивалентті сөздерді салыстыратын болсақ, олардың әрқайсысы белгілі бір білім жиынтығымен байланысты болғандықтан, олар бір-бірінен ерекшеленетіні дәлелденді. Сөзге қатысты қарапайым тілдік санаға тән ақпараттың бүкіл жиынтығы лексикалық фон деп аталады. Фондық лексика ұғымы дамымаған. Фондық білімді зерттеу лингвистикалық елтану үшін де (тұжырымдама зерттелетін негізгі ғылым), семиология мен жалпы лингвистика үшін де үлкен маңызға ие.

Тілдің коммуникативті және кумулятивті функциялары бір-бірімен тығыз байланысты. Коммуникация процесі кезінде адамдар тіл арқылы ақпарат алмасып, сол ақпаратты қабылдап, өз санасына жинақтайды. Бұл жинақталған ақпарат кумуляция арқылы ұзақ уақыт бойы сақталып, келесі ұрпаққа беріледі. Осылайша, тілдің екі функциясы да қоғамның тұрақты дамуына, білім мен мәдениеттің сақталуына және оның кейінгі буындарға жеткізілуіне негіз болады [2].

Қазіргі заманда тілдің кумулятивті функциясы ақпараттық технологиялар мен медиа құралдарының арқасында жаңа деңгейге көтерілуде. Ақпаратты жазу, сақтау және тарату жолдары кеңейіп, тілдің кумулятивті қызметі қоғамның білім деңгейін арттыруда ерекше рөл атқарады.

Осылайша, тіл әлеуметтік құбылыс ретінде пайда болады, дамиды және өмір сүреді. Тіл-табиғаты бойынша біртекті құбылыс: бұл белгілер жүйесі, онда жалғыз маңыздысы-мағына мен акустикалық бейненің үйлесімі, белгінің осы екі элементі де бірдей психикалық. Оның негізгі мақсаты-адамзат қоғамының қажеттіліктерін қанағаттандыру және ең алдымен үлкен немесе кіші әлеуметтік ұжымның мүшелері арасындағы қарым-қатынасты, сондай-ақ осы ұжымның ұжымдық жадының жұмыс істеуін қамтамасыз ету. Тілдің коммуникативті және кумулятивті функциялары адамзат қоғамының дамуындағы маңызды факторлар болып табылады. Коммуникативті функцияның арқасында адамдар бір-бірімен ақпарат алмасып, әлеуметтік қарым-қатынастарды қалыптастырса, кумулятивті функция білім мен мәдениетті ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Екі функцияның да өзара әрекеттесуі тілдің қоғамдағы рөлін күшейтіп, оның негізгі қызметін анықтайды.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. М., 1965. Часть 2.
2. Ермекова Т.Н. «Сөзтүзер» сөздігі – БАҚ тілінің бағдаршамы. «Тілдік парадигмалардың коммуникативтік негізі» ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауын талқылауға қатысты оқу-білім мәселелеріне арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция. Абай атындағы ҚазҰПУ, 2021. – 279 бет.

ЖАМИЕВА АНАР КАУЫНБАЕВНА

№187 М. Шоқай атындағы Ақпараттық технологиялар мектеп-лицейі,
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі
Қызылорда қ.

ОҚУШЫЛАРДЫ ШЕШЕНДІК ӨНЕРГЕ БАУЛУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация: *Оқушыларды шешендік өнерге баулу жолдары – халқымыздың бай ауыз әдебиеті үлгілері мен қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірінен бүгінгі күнге дейінгі кезеңдерін жүйелі оқытуды көздейді. Өскелең ұрпаққа білім мазмұнын игертумен қатар, оларға ұлттық тәлім – тәрбиеге негізделген мәдени құндылықтарды, әдет-ғұрып пен салт -дәстүрлерді танытады. Оқушылардың тілдік қорын байыту, әдеби білімнің жүйелілігі, үздіксіздігі, сабақтастығы, білім мазмұнының тарихилық сипаты мен пәнаралық байланысты басшылыққа алу қажеттілігі туралы ой қозғалады. Оқушыларды шешендік өнерге баулу – бұл оқушының өзіндік ой-толғамын айтуға, шығармашылықпен жұмыс істеуге білім-білік дағдыларын қалыптастыруға негіз болады. Оқушыларға шешендік өнерді меңгертудегі практикалық және шығармашылық жұмыстардың маңыздылығы ерекше атап өтіледі.*

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, шешендік өнер, ұлттық тәлім –тәрбие, сөйлеу техникасы, сөз өнері.

Шешендік – қазақ халқының өзіндік ерекше ұлттық қасиеті ретінде мәдениетінде де, тарихында да қалыптасқан өнер. Кеңес дәуірі кезінде шешендікке үйретуге неше түрлі шектеулер қойылғаны белгілі. Қазіргі кезеңдегі білім беру жүйесінде шешендік өнерді үйретуге сұраныстың өсіп келе жатқанына ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау арқылы көз жеткізуге болады.

Қазіргі кезеңде білім беру салаларында шешендік өнерге баса көңіл бөлінуде. Бұл – заңды құбылыс. Себебі, кез келген қоғамдық жүйенің еркіндікке бет бұруына байланысты адам құқығын, оның бас бостандығына, оның ішінде сөз еркіндігіне де ерекше назар аударылады. Тіл өнерін меңгеру – қай кезде де қажет болған. «Ертедегі шешендікті ел басқару ісіне араласа алатын билердің, ақсақалдардың ғана өнері деп түсінсек, енді шешендікті көпке ортақ қасиет деп түсінеміз», - дейді ғалым М. Балақаев. Шешендік өнерді үйрету барысында Аристотель, Цицерон, Әл-Фараби т.б. ойшылдардың еңбегінен бастап, қазақтың ұлттық ойлауы мен сөйлеу ерекшеліктері туралы жазылған еңбектер мен зерттеулерге сүйенеміз. Оқушыларды шешендік өнерге баулу жолдары – халқымыздың бай ауыз әдебиеті үлгілері мен қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірінен бүгінгі күнге дейінгі кезеңдерін жүйелі оқытуды көздейді. Өскелең ұрпаққа білім мазмұнын игертумен қатар, оларға ұлттық тәлім – тәрбиеге негізделген мәдени құндылықтарды, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлерді таныту, оқушылардың тілдік қорын байыту, әдеби білімнің жүйелілігі, үздіксіздігі, сабақтастығы, білім мазмұнының тарихилық сипаты мен пәнаралық байланысты басшылыққа алу қажет. Оқушыларды шешендік өнерге баулу – бұл оқушының өзіндік ой-толғамын айтуға, шығармашылықпен жұмыс істеуге, білім-білік дағдыларын қалыптастыруға негіз болады.

Ақындық өнердің адамзаттың көркем тарихы ретіндегі мәдени мұра, ұлттық құндылық деп бағалап, құрметтей алатын елжанды азамат тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Оқушылардың сөз өнерін дамыту арқылы оның басты идеялық бағытын, өз халқының тарихын, дәстүрін, әдебиеті мен мәдениетін ұлттық құндылық ретінде бағалай алатын, ұлттық әдеби мұраны терең игеріп, сол негізде еліне қызмет ете алатын, өркениеті қоғамға сай парасатты тұлғаны қалыптастырамыз. Оқушыларды шешендік өнерге баулудың өзіне тән мақсаты мен міндеттері болуы шарт.

1. Әдеби көркем туынды арқылы оқушының ұлттық танымын қалыптастыру, әдебиеттің көркемөнердегі мән-мазмұнын таныту;

2. Көркем әдебиетті оқытуда шығарманың идеялық-тақырыптық мәнін меңгерту және рухани –мәдени құндылықтар жөнінде пікір алмасуға үйрету;

3. Қазақ әдебиеті тарихындағы қоғамдық-саяси мәселелерді, ұлттық сананы оятуға әсер еткен көркем туындыларды меңгерту;

4. Көркем шығарманың мазмұнын анықтай алуын, ауызша және жазбаша түрде түсініктерін жеткізе біліп, қазақ әдеби тілін, сөздік қор мен сөз байлығын сауатты пайдалануға баулу;

5. Өнердің басқа түрлерінің ішіндегі әдебиеттің өзіндік ерекшелігі туралы түсініктерін тереңдету.

Оқушы осындай мақсаттар мен міндеттерді жүйелі меңгере алған жағдайда, ақындық қабілетін ашу арқылы сөз өнерін қалыптастыру бойынша білімдерін дамытады және ұлттық мәдениетін құрметтей білетін, рухани адамгершілігі мол, логикалық ойлауы өз деңгейіне сәйкес дамыған тұлға бола алады. Оқушының білімі мен біліктілігіне қойылатын талаптар:

Оқушылар нені біледі;

Сөз өнерін орнымен қолдана алады;

Білгенін тәжірибе жүзінде жүзеге асыруды;

Сөз өнерін байыту негізінде өлеңдермен жұмыс жасай алады;

Ұйқастыра алу қабілетінің басым болуы;

Сөз арнау машығының жоғары болуы;

Оқушылар нені үйренеді;

Ақындық өнердің өзіндік заңдылықтарын өз жұмыстарында сауатты қолдану

Деңгейлік тапсырмаларды орындай алу;

Пікірталас жүргізуге қажетті білік-дағдыларды қалыптастыру;

Шығармашылық әдіс-тәсілдерді меңгеру;

Монолог құра білу, мәтіннің баяндалу түрлеріне байланысты жасалу ерекшеліктерін меңгеру. Өзіндік шығармашылық туындылар шешендік сөз үлгілерін жасай білуге дағдылану.

Сөйлеу мәдениетінің ең жоғарғы формасы – шешендік. «Өнер – алдықызыл тіл» екенін білген адам сол шешендік өнерді білуге ұмтылады, бірақ жұрттың бәрі даңқты шешен бола алмайды. Әркімнің білім дәрежесі, ақыл-ойы, парасаты әртүрлі болатыны, жалпы тіл мәдениетінің, шешендік өнерінің өзі де түрлі болады. Соның өзінде ел бастайтын көсем де, аузына қарататын шешен де бола алмаспын деген сауатты, мәдениетті кісінің де қоғамда атқаратын қызметіне сәйкес шешендік өнері болуға тиіс.

Кез келген адам ойын дұрыс әрі жатық, әсерлі жеткізуге тырысады. Себебі, сол арқылы басқалармен оң қарым-қатынас орнатып, көздеген мақсатына жетуге мүдделі болады. Оқушыларды сөз арқылы өзгенің көңілін аударып, тыңдаушының жүрегіне жол тауып, санасына әсер етіп, оны өз жағына тартып,серік ете білуге үйрету керек. Оқушының сөйлеу мәдениетін қалыптастыру үшін оның өзіне қажетті шешеннің сөзіне қойылатын талаптарды танып алуына мүмкіндік жасау керек.

Ол үшін, ең алдымен сөз бен тыңдаушының санасы, сөзбен қарым-қатынас жасау жағдайларының арақатынастары жүйесін білу қажет. Дұрыс сөздің тағы бір қасиеті – оныңқысқалығы. Көне грек данышпаны Плутархтың «Сөздің құдіреті – аз сөзбен көп мағына беруде» деген сөзі шешеннің ұстанатын қағидасына айналу керек.

Аристотель риториканың табиғатын түсіндіре келіп, мынандай пікір айтады: «Шешендік өнер дәрігерлік өнерге ұқсас,дәрігерлік өнер барлық адамды бірдей сауықтыра алмайды, бірақ мүмкіндігінше сауықтыруға жақындатады; сонымен қатар,мүлде айықпайтын адамдарды тәуірлендіреді.

Осыған үндес, біздің мақсатымыз – оқушылардың бойында сөздің нәрін түсінерлік қабілеттерін, шешендік өнердің әдістерін үйрету арқылы өсіру, дамыту, тұрақты қалыптастыру мүмкіндіктерін іздестіру болып отыр.

Шешендік өнерге үйрету пәнінің мақсатын талдау барысында шешендік өнердің дүниетанымдық рөлінің бірінші орынға шығатынын айта кету қажет.

Оқушының тіл байлығы неғұрлым мол, өткір, шешендік қабілеті дамыған болса, ол соғырлым дүниедегі нәрселер мен құбылыстардың белгілері мен қасиеттерін толығырақ тани алады.

Жалпы шешендік өнерді үйретуде практикалық сабақтардың алатын орны ерекше.

Біріншіден, оқушылар берілген тақырыптарға сай өздерінің білім дәрежесіне лайық өз пікірлерін айтуға дағдыланады.

Екіншіден, жаттығулар орындау арқылы түрлі ойлау дағдылары арқылы жұмыс жасай білуге үйренеді. Әрбір тақырыптың құрылымдық барысын толық қамтуды нысанаға ала отырып, оқушылардың пікірталасы қажет болған жағдайда оларға тақырып алдын ала ескертілуі қажет.

Сабақ барысында белсенділік танытқан оқушыларға шешендік өнер тақырыптары бойынша орындайтын реферат, баяндама ұсынылады.

Практикалық жаттығуларды орындау барысында оқушылардың өзді-өзімен жұмыс істеуі алдыңғы кезекке шығады.

Оқыту үрдісінің құрамдас бөлігі – оқушылардың өз бетімен орындайтын жұмысы. Шығармашылық жұмыс – тәрбиелеудің өте күшті құралы. Шығармашылық жаттығуларда оқушының жеке тұлғасы, сезімдері мен көзқарастары қалыптасады. Өзіндік жұмыстарды орындау барысында оқушыларда қалыптастырылатын білік-дағдылар назарда ұсталады. Жаттығуларды, тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың ынтасы анық байқалып тұрады. Түрлі мазмұндағы жаттығуларды орындау арқылы оқушылардың іздемпаздық, анықтағыштық қасиетімен қатар, сөйлеу орны мен мақсатын тани алатындығын байқаймыз.

Оқушылардың шешендік өнерді үйренудегі шығармашылық қызметі дегеніміз- шешендік сырларын меңгеру барысындағы неғұрлым биік дәрежедегі өзіндік жұмыстарды орындауы. Өзіндік жұмыс жүйесін орындау арқылы оқушы шешендіктің жаңа қырларын танып біледі. Мысалы, оқушыға «Шешен сөйлеу техникасы» тақырыбы бойынша өз бетімен іздену, міндеттерді орындау тапсырмасы беріледі. Осы тапсырмаларды толық орындату арқылы біз оқушыларды шешендік сөздердің айтылуы, сөйлеу барысында түрлі талаптар мен шарттардың орындалуын қадағаладық. Жасалған өзіндік жұмыстың жүйесін толық орындау барысында оқушы өз бетімен зерттеу, іздену, шешім табу білік дағдыларын өзіне қалыптастыра алды.

Қорытындылай келе, еліміздің болашағы үшін, қоғам қайраткерлерін, дүйім жұртты аузына қаратып, ұйытып сөйлейтін білгір шешендер даярлау үшін шешендік өнерді қайта жандандыру бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселесінің бірі болуы тиіс.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Қалмұқашева Б. Сөйлеу мәдениеті және шешендік өнер. – Астана, 2010.
2. Ерғалиева С. Сөз мәдениеті және көркем мәтін. – Алматы «Дәстүр», 2015.

ШОПАНОВА АЙГЕРИМ ҒАБИТОВНА

Әли Мүсілімұлы атындағы №101 мектеп-лицейінің тарих пәні мұғалімі,
педагог-зерттеуші,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті 1-курс магистранты,
Қызылорда қ.

ҚАЗАҚ АҒАРТУ ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ НАУҚАНЫ

Аннотация: Кеңес өкіметінің алғашқы күндерінен бастап мәдени құрылыс мәселесімен халық ағарту бөлімдерімен айналыса бастады. Қиындықтар мен кедергілерге қарамастан халыққа білім беруге арналған шаралар жүзеге асырылып, қазақ елімізде сауатсыздықты жою ұйымы құрыла бастады. Мақалада оқушылары мен студенттері елде сауатсыздықты жою ісіне белсене араласқандығы және бірнеше институт ашылғандығы, тәжірибелі педагогтар, республикада жұмысын ұйымдастырушылар институтта дәріс беру мәселелері сөз болады.

Түйін сөздер: сауатсыздықты жою, ұйым, институт, мектеп білімі, педагог маман, мұғалім.

Патшалық Ресейдің отарлауынан құтылып, Большевиктер үкімет басына келген кезде қазақ қоғамы мен халқының саяси жағынан белсенді жұмыстары негізінен Ташкент пен Омбы қалаларында, сонан соң Орынбор мен Қызылордада өткені бәрімізге белгілі. Қазіргі кезеңде бұл шеткері жатқан қалалардың мұрағат құжаттары зерттелмей отыр. Әсіресе Қазақ халық ағарту институты жайында және де сауатсыздықты жою туралы мұрағат парақтары жарыққа шықпай отыр. Мәдени құрылыс атауына ие болған бұл құрылыстың бір тармағы республикамыздағы сауатсыздықты жою болып табылады. Сауатсыздықты жою науқанына қатысушы топтың бірі Қазақстан жастары мен ұйымдары болды.

1920 жылы РКФСР ХКК-нің шешіміне орай Өлкелік Халық ағарту бөлімдерінің жанынан сауатсыздардың есебін алуды ұйымдастырумен, педагог мамандарды даярлаумен, курстар мен мектептерді ашумен, оқу құралдарын басып шығару мен шұғылданатын сауатсыздық жөнінде комиссиялар құрылды. 1924 жылдың қаңтар айында Қазақстанда «Сауатсыздық жойылсын» ұйымын құру жөнінде жұмыстар жүргізілді. 1924 жылдың 17 ақпанында өткен алғашқы ұйымдастырушылық жиналыста Қазақстандағы сауатсыздықты жою ұйымы (СЖҰ) рәсімделді. Олардың негізгі мақсаты сауатсыздықты жою болғанымен олар жергілікті жерлерде жұмысшы, шаруа, малшылар қатарын социалистік құрылысқа тартумен және сауатсыз село халқын бар күш жігері мен қаражаттарын қоғамдық іске жұмсауға үйрету сияқты коммунистік идеологияның принциптерін насихаттаумен де айналысты.

Қазақ халық ағарту институты – арнаулы орта оқу орны. Институт Орынборда 1919 жылы ашылған. Алғашында институт Қырғыз халық ағарту институты деп аталып келді. Бұл институтта қазақ мектептеріне мұғалімдер даярлаған. 1921 жылдың өзінде 140 оқушы оқытады. Оқу жоспары бойынша институтта сабақ тек қазақ тілінде жүргізілді. Институт оқушылары мен студенттері елде сауатсыздықты жою ісіне белсене араласты. Сол кезеңде астана туралы айтыс өрбіп, үміткер қалалардың қатарына Ақтөбе, Ақмола, Ақмешіт, Әулиеата, Семей, Шымкент қалалары аталған еді. 1925 жылдың сәуірінде Орынбордан шыққан Меңдешев бастаған Республика халық комиссарлары және «Еңбекші қазақ» газетінің тілшісі Сәбит Мұқанов та түсті.

Сонымен, 1925 жылдың 15 сәуірінде Ақмешіт қаласында Қазақстан еңбекшілері өкілдерінің басын қосқан Қазақ АССР Кеңестерінің Ү съезі салтанатпен ашылды. Бес күнге созылған съездің негізгі құжатының бірі Қырғыз халқының тарихи дұрыс атын қалпына келтіруі еді. Яғни, Кеңестердің Бүкіл Қазақтық Ү съезі «бұдан былайғы жерде «Киргиз» деген атау «Қазақ» деп аталсын» деп қаулы қабылданды. Сонымен бірге съезд

«Киргиз Республикасын» «Қазақ Республикасы» деп атауға, ал оның астанасы Ақмешітті Қызылорда деп атауға қаулы алды. Съездің күн тәртібінде халық ағарту ісі де қаралды. Қазақ АССР-нің астанасы болған Қызылорда қаласына 1925 жалы Орынбордан Қазақ ағарту институты (КазИнПрос) көшірілді. 1924-1925 жылдары Сырдария облысының Ақмешіт халық ағарту бөлімі болса, 1925-1927 жылдары Сырдария губерниясы Қызылорда уездік-қалалық халық ағарту бөлімі жұмыс істеді. 1927 жылы Кеңес үкіметінің 10 жылдығында мектептер саны облыс көлемімен есептегенде 149-ға жетіп, ондағы оқушылар саны 12495 болған.

1925 жылы 7 сәуірде Сәкен Сейфуллин Халық ағарту комиссариаты жанындағы ғылым орталығының председателі, 12 шілдеде қазақтың пролетар жазушылары ассоциациясының басшысы болып тағайындалды. Сәкен 1926 жылы БКП Өлкелік комитетінің партия тарихы бөлімінің меңгерушісі, 1927 жылы Қызылордадағы халық ағарту институтының, Ташкенттегі Қазақ педагогика институтының директоры болып жұмыс істеді және де, 1925-1928 жылдар аралығында дәрістер оқып, сабақ берген. Тәжірибелі педагогтар, республикада жұмысын ұйымдастырушы қайраткерлер – С.Меңдешев, Т.Жүргенов, Қ.Жұбанов, М.Жолдыбаев т.б. институтта дәріс берді.

Мектеп жасындағы балаларды жалпы қамту 83,6 пайыз болса, оның ішінде қазақтар оқуға қамтылғандардың жалпы саны 45 пайыз. Жоғары тұрғыдағы мектептерде оқитын қазақтардың санына келсек, ол тіптен нашар болатын. Жоғары тұрғыдағы мектептерде оқығандар және оның ішіндегі қазақтар туралы мәселеге келсек, бұл туралы төмендегі кесте біраз мәлімет береді:

Жылдар	Жоғары тұрғыдағы мектеп оқушылары	Оның ішіндегі қазақтар
1928-1929 жж.	30560	мәлімет жоқ
1929-1930 жж.	36000	мәлімет жоқ
1930-1931 жж.	39161	4521
1931-1932 жж.	50720	6020

Қазақстан Ресейге басыбайлы тәуелді болған осы жылдары орыс тілінен хабары шамалы еңбекші бұқараны «таптық» және «большевиктік» рухта тәрбиелеу үшін басты құрал – жергілікті халық тіліндегі басылымдарды және әдебиеттерді көбейту ауадай қажет болды. Мұны Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығында қазақ тілінде жарық көрген жалпы әдебиеттерді (оқулықтарды, педагогтік және саяси сипаттағы әдебиеттерді) басып шығару сипатынан айқын байқай аламыз:

Жылдар	1925 жыл	1926 жыл	1927 жыл	1928 жыл	1929 жыл
Қазақша әдебиеттердің алатын саны	46	56	49	127	127
Таралымы (мың)	408.000	434.000	420.400	1.054.500	1.412,7

Қазақстан үкіметі де, орталықтағылар да республикадағы білім беру ісін қаржыландыруға бейжай қарады. Қазақстан халыққа білім беру ісіне жұмсалатын шығын жөнінен басқа Кеңестік республикалардың бәрінен төменгі орында болды. Халыққа – білім беру ісінде 1927 жылы жан басына шаққанда жұмсалған шығын Қазақстанда небәрі 1 сом 35 тиын болса, ал бұл көрсеткіш РКФСР-да 2 сом 61 тиын, Түркменстанда – 3 сом 88 тиын, Бурятияда – 4 сом 24 тиын, Закавказье Федеративтік Республикасында – 5 сом 26 тиын болды. Бұл мәселеге мән бергісі келмеген Ф.Голощекин, 1927 жылғы ҮІ Бүкілқазақтық партия конференциясында «менің өзім әрқашан аударып отырған халыққа білім беру бюджеті үш жыл ішінде өсіп кетті...», - деп біржақты мақтанды. 1929 жылдың 25 шілдесінде «Жаңа қазақ орфографиясын бекіту туралы» қаулы жарық көрді. Жаңа

қазақ орфографиясы Халық ағарту Комиссариатының Қызылордада 1929 жылдың 2-4 маусымында өткізілген ғылыми конференциясында қабылданып, ал 20 шілдеде Орталық Аткару Комитеті оны бекітті.

Сауат ашу науқанының тағы бір осал тұсы оқулықтардың жетіспеуі еді. Ресми мәлімет бойынша 1928 жылы қазақ тілінде 22 оқулық атауы (жалпы данасы 732.000) бар болатын. Жаңа әріпке сәйкес келетін жаңа оқулықтар дайындау қажет бола бастады. Қазақ тілінде оқулықтарды жазуға даярлығы бар топ Алаш қозғалысының қайраткерлері еді. Бірақ та алаш қайраткерлерін жазықсыз 1928-1929 жылдары жаппай тұтқындалып, жер аударылды. Сол қазақ зиялыларының бірі әйгілі ғалым-теоретик, эстетик сыншы Ахмет Байтұрсынов болатын. Оның жаңашыл туындысы Ташкентте 1926 жылы «Әдебиет танытқыш» («Теория словестности») деген атпен басылған. Араға екі-үш жыл салып, авторы ұсталып кеткен соң, бұл еңбек көпшілік арасына мол тарап үлгермеді. Бірақ қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған.

Қысқасы, «Әдебиет танытқыш» кітабындағы бірқыдыру термин, ұғым, категория әдеби тілімізге, ғылыми оралымға кезінде кіргенін айта отырып, бұл еңбекте эстетикалық ойлау жүйемізді әлі де байыта түсетін тамаша қазына, ересен тапқырлықтар бар екенін көрсетуіміз қажет. Сонымен Ахмет Байтұрсынов қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салған, тұңғыш әдебиет теориясын жазған ғалым екендігін мойындамау шындық алдындағы қиянат болар еді.

Ахмет Байтұрсыновтың әдеби-ғылыми мұрасының ішіндегі ең көлемді және айрықша тиянақталған тұжырымды еңбегі – «Әдебиет танытқыш». Шолу ретінде, атүсті айтылғанмен, бұл еңбек дәлді зерттеліп, әділ бағасын әлі алған жоқ. 1930 жылдары республикада педагогтар және мұғалімдер даярлайтын институттарының көбеюіне байланысты 1933 жылы 15 қазанда жабылды.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Самрат Ж. Қазақтың тұңғыш жоғарғы оқу орны біз айтып жүргеннен әлдеқайда ертерек ашылыпты. // Егемен Қазақстан, 2010 жыл, 1 қаңтар, №1.
2. Сайлан Б.С. Қазақстан жастарының 1920-30 жылдардағы сауатсыздықты жою науқанына қатысуы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті Хабаршысы - 2008 - №1, 113 бет.
3. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы // Қазақ халық ағарту институты. Алматы, 2003 жыл, 433-бет.
4. Досманбетов Б.С., Кереев М.К. Қызылорда. // Қызылорда. Алматы: РИК., 1999, 82-84 беттер.
5. Қалиев Ы., Шілдебаев Е. Дария жағасындағы қала. // Оқу ордалары. Алматы; 1980 жыл, 52 бет.
6. Ақпанов Қ.А., Нұрғалиев Н.С. Қызылорда - халық ағарту мекені // Қорқыт Ата атындағы ҚМУ Хабаршысы – 2006 - №2, 13-17 беттер.
7. Интернет. <http://www.google.kz/>. Сәкен Сейфуллин.
8. Омарбеков Т. Мәдени құрылыс тарихы: тапшыл көзқарас сабақтары. // Ақиқат, 1996. №3, 29-бет.
9. Омарбеков Т. Сауатсыздықты жою: науқаншылақ және оның салдарлары. // Ақиқат, 1996. №2, 30-бет.
10. Интернет. <http://www.google.kz/>. Ахмет Байтұрсынұлы – бес арыстың бірі.

II БАҒЫТ. ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАРЫ

ТЫМБОЛОВА АЛТЫНАЙ ОРАЗБЕКҚЫЗЫ

Филология ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры

АДАМ СЕЗІМІН БІЛДІРЕТІН СӨЗДЕРДІ ЗЕРДЕЛЕГЕН ЗЕРТТЕУШІ

Аллатағала әйел баласын нәзік етіп жаратқанымен, оның бойындағы ақыл-ойын, ерік-жігерін, күш-қайратын ерлерден кем қылмаған. Сондықтан арамызда қарапайым әйел болмысымен-ақ қоғамға пайда келтіріп жүрген нәзік жандылар қаншама. Біздің сөз еткелі отырған кейіпкеріміз де ұлағатты ұстаз, белгілі ғалым, өз ісіне адал әріптесіміз Сарышова Күлдірсін Сейітжанқызы туралы болмақ. Бүгінде филология ғылымының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің қауымдастырылған профессоры атанған ғалым саналы ғұмырын жас ұрпаққа кәсіби білім, сапалы тәрбие беруге жұмсап келеді.

Күлдірсін Сейітжанқызы 1981-1986 жылдары С.М.Киров атындағы Қазақтың мемлекеттік университетін (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы мамандығы бойынша бітіргеннен кейін еңбек жолын М.Мәметова атындағы педучилишеден бастайды. Ол жерде оқытушы бола жүріп, өз ісінің білгір маманы болғандықтан қазақ тілі мен әдебиеті секциясын басқарады.

1995 жылы Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетіне оқытушылық қызметке тұрады. Содан күні бүгінге дейін осы университет қабырғасында еңбек етіп келеді. Ал Жоғары оқу орнында ұстаздық етумен қатар ғылыми дәреже керек. Ғылым деген қия жолдың қиындығына қарамастан әріптесіміз оны да еңсереді. 2006 жылы «Қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер» тақырыбында кандидаттық диссертациясын әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың диссертациялық кеңесінде жоғары деңгейде қорғап шығады. Осы зерттеуін індете жүріп «Эмоционалды фразеологизмдердің когнитивті-семантикалық парадигмалары» (2023) атты маңызды монографияға айналдырады. Біз бұл мақаламызда ғалымның осы еңбегіне баса тоқталмақшымыз. Өйткені ғалымның бұл зерттеуін қазақ фразеологиясының теориясына белгілі бір дәрежеде өзіндік үлес қосатын, қазақ тіл біліміндегі эмоционалдылық мәселесінің одан әрі зерттелуіне бағыт-бағдар беретін бірден бір еңбек деуге болады.

Аталған зерттеуінде ғалым тіліміздің шұрайлы қабаты болып табылатын, қазақ ұлтының пайым-парасатын, дүниені танудағы көркемдік көкжиегін танытатын тұрақты тіркестердің, оның ішінде адамның көңіл-күйін, сезімін білдіретін эмоциялық фразеологизмдердің ерекшеліктерін тамыршыдай тап басып танып, өзіндік теориялық тұжырымдарын ұсынады.

Ет пен сүйектен жаралған адам болмысы өте күрделі. Адамның эмоцияны танып, білу тәжірибесі тіл арқылы түйінделеді. Өйткені адам бір сәттің өзінде сан алуан эмоциялық күйді бастан өткізіп, оны тілмен жеткізетін жалғыз жаратылыс иесі. Сәт сайын құбылып тұратын адам эмоциясы сан қырлы қатпардан тұрады. Сол қатпарлардағы эмоцияға қатысты тұрақты тілдік бірліктерді қаттап жинап, семантикалық категориялары мен тақырыптық-мағыналық топтарын жан-жақты саралап, менталдық тұрғыдан айшықты ерекшелігін көрсетіп, бүгінгі таңдағы тілді адаммен, оның болмысымен бірге қарастыратын антропоэзектік парадигмада когнитология, психоллингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану сынды ғылыми бағыттармен тоғыстыра зерделейді.

Эмоциялық мазмұны жоғары, адам сезімін білдіретін сөздердің прагматикалық әлеуетінің әсері де зор. Мысалы, адамның қуанғанын білдіретін бір ғана эмоцияны *қуанышы қойнына сыймау, мәз-мейрам болу, мәре-сәре болу, екі езуі екі құлағына жету, бөркін аспанға лақтыру, төбесі көкке жету, т.б.* фразеологизмдер арқылы сипаттауға болады. Мұндай стильдік ерекшелікті, эмоциялық реңкті айқын көрсететін сандаған

мысалдар арқылы автор фразеологизмдердің эмоциялық реңк жасаудағы орамдылығын бағамдатады.

Сондай-ақ, синонимдік қатар түзетін фразеологизмдердің әсер ету жағынан қарқынды (градациялы) қолданылатын тұсы да тілдің өзіндік ерекшелігін айқындайды. Мысалы, *өзін ұстай алмау* (өз іс-әрекетін бақылай алмау); *терісіне сыймау* (қатты ашулану, долдану, булығы); *жерден алып, жерге салу* (балағаттау, түп-түбірімен қазбалап ұрысу) деген фразеологизмдердің қарқындылық жағынан сатылап ықпал ету деңгейі ерекше екендігін көрсетеді. Сөйтіп эмоционалдықтың лингвистикалық қырын тілдің бағалаушылық, қарқындылық, бейнелілік, экспрессивтілік сияқты категорияларымен байланыстыра қарастырады. «Мұндай мағыналық ауқымы, образдылығы әртүрлі фразеологизмдер – тілімізде әр уақыт эмоционалды, экспрессивті мағына үстеудің, әрі қайталай беруден гөрі жаңа тіркеспен ойды жандандырудың кепілі» [1, 77], -дейді автор.

Сонымен, адам эмоциясы деген өте күрделі құбылыс. Тіршілікте адамның өмірі, оның ақыл-ойы және айналамен байланысы қарым-қатынас табиғатына ие. Демек, адам айналасындағы құбылыстарды қабылдағанда оған баға береді. Сондықтан қоғамда тіршілік ететін адам баласының тілдік, мәдени, танымдық, аксиологиялық, коммуникативтік сипаттары жағымды, жағымсыз этикалық, эстетикалық, психологиялық, т.б. ұлттық бағалау категориялары арқылы көрініс табатындығын танытқан еңбектің берері мол деп ойлаймыз.

Ғалымның ізденімпаздығы мен еңбекқорлығының арқасында жеткен жетістіктеріне де сүйсінесің. Айталық, ұзақ жылғы ғылыми-шығармашылық еңбегінің нәтижесінде дүниеге келген авторлық монографиялары, ғылыми-танымдық зерттеулері, оқу құралы, оқу-әдістемелік кешендер жазғандығы және 100-ге жуық ғылыми мақаласының отандық және шетелдік басылымдарда жарық көргендігі, талай магистрлік, докторлық диссертацияларға жетекшілік, рецензенттік еткен жұмыстары да ауыз толтырып айтарлықтай. Сондай-ақ, айналысып жүрген саласы бойынша халықаралық (Нью Йорк, Түкия, Корея, Ұлыбритания), республикалық ғылыми конференцияларға қатысып, баяндамалар жасағандығын да атап өткіміз келеді.

Күлдірсін Сейітжанқызының ұйымдастырушылық қабілеті де бір басына жетерлік. Оған талай мәрте республикалық, облыстық олимпиадаларды ұйымдастыруға мұрындық болып, өзі де облыстық конкурста «Үздік оқытушы» атанғандығы дәлел. Оқу үдерісінде ақпараттық-коммуникативтік технологияны жетік меңгеріп, әріптестеріне, әсіресе жас мамандарға көмегін аямайтындығы жаңашылдығын көрсетеді. Қатар жүрген әріптестері жауапкершілігі зор, өз ісіне ұқыпты, пікірі салмақты, оқытушылық-ағартушылық міндетін абыроймен атқарып жүрген замандасын әрдайым үлгі тұтады. Ұрпақ тәрбиесі мен білім берудегі еңбегі еленіп, талай мәрте марапаттарға да ие болған.

Білім-ғылым маңайында жүргендерді екі қасиетіне қарап бағалап жатады. Бірі – ғалымдық, бірі адамдық. Сондықтан әріптесіміздің адамгершілік, кісілік келбетіне де тоқтала кетейік. Атақты педагог В.Сухомлинскийдің «Адамның асқан сұлулығы – оның сезгіштігі, қарапайымдылығы, тілектестігі, ниеттестігі» деген сөзін осы әріптесімізге қарата айтуға әбден болады. Өйткені замандасымыз жібектей мінезімен, көркем келбетімен, адамгершілік қасиетімен, айналасына үнемі тілектестігін білдіріп жүретін адал ниетімен ерекшеленеді. Шуақ шашқан мінезі алыста жүрген әріптестерінің де жанын жадыратып, көңілге жылу ұялатады.

Міне, бүгінде бір салада еңбек етіп жүрген замандасымыз алпыс деген асуға аяқ басыпты. Сөз соңында, Күлдірсін Сейітжанқызын шаңырақ шаттығын аялаған аяулы жар, ұлағатты ұстаз, білікті маман, ұжымында сыйлы әріптес ретінде мерейтойымен құттықтай отырып, ұзақ ғұмыр, мықты денсаулық, шығармашылық толайым табыс тілейміз.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Сарышова К.С. Эмоционалды фразеологизмдердің когнитивті-семантикалық парадигмалары. Монография. – Қызылорда, 2023. – 163 бет.

НҰРМАҒАМБЕТОВА ҒАЛИЯ БОТАБАЙҚЫЗЫ

С.Сейфуллин атындғы №4 ІТ мектеп-лицейі,
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі
Қызылорда қ.

ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАРЫ

Аннотация: *Аталған жұмыста лингвистика саласындағы қазақ фразеологиясының жаңа даму бағыттары туралы сөз етіледі. Концептінің жасалуына ұғым емес, заттық бейне негіз болатындығына дәлеледемелер де келтіріледі. Концепт белгілі бір ұлт мәдениетіне тән болғандықтан, сол ұлт бейнесін көрсететін салт-дәстүрлер көрінісі, ұлтқа тән таным мен білім сияқты ерекшеліктеріне қарай жетілдіріліп отырады.*

Түйін сөздер: *ғылыми парадигма, концепт, лингвистика, фразеология, фраза.*

Тіл мен мәдениет байланысындағы пәнаралық «мәңгі» мәселелердің қайта жандануы ғасырлар тоғысында қазақ фразеологиясына жаңа ғылыми парадигмаларды алып келді: этно-мәдени – тілдік зерттеулер бейнелі тіркестерді нысан етті. Соның нәтижесінде қазіргі тіл мәдениетінде лингвомәдениеттанудың сипаттары мен ерекшеліктеріне қарай сезімдік эмоциялық әсер беретін коммуникативтік-прагматикалық аспектіде когнитивтік фразеология белең алды.

Фразеология – тұрақты тіркестерді (кең мағынада) зерттейтін лингвистикалық пән. Сондай-ақ тілдердегі фразеологизмдерді қарастыратын тіл білімінің дербес саласы. Тіл білімінде (көбінесе еуропа, славян зерттеушілері) фразеологизмдерді түрлі топтастырулары бойынша қазіргі бөліп қарастырғанына қарай, қазақ тіліндегі мысалдарымен көрсетсек: идиомдар (ит мініп ирек қамшылау, мұрнынан есек құрты түсу, ит арқасы қиянда, түкіргі жерге түспеу, түйе үстінде сирақ ұйту); мақалдар (еңбегіне қарай өнбегі, орамал тон болмайды, жол болады, ер – елдің иесі, әйел – үйдің киесі); мәтелдер (тегін адам таз болмайды, бір тауда бір киік, итке мылтық не керек, әркім өз ботасын үкілейді); Бұларға қосымша дәстүрлі топтастыруда қанатты сөздер (еңбек етсең ерінбей тояды қарның тіленбей, сөзі жоғалған жұрттың өзі жоғалады,); коллокациялар (жанды сөз, су мұрын, шикі өкпе, құдайы қонақ т.б. – дәстүрлі фразеологиялық тізбектерге қоса шешім қабылдау, билік коридоры, ақпараттық соғыс т.б. мысалдар); деп бөліп қарастырады.

«Ғылыми парадигма» ұғымының семантикалық диапазоны лингвистикалық зерттеулер мен қазіргі тілдің ғылыми сипатын да қамтиды. «Ғылыми парадигма» ұғымын ғылыми айналымға американдық тарихшы Томас Кун енгізген. Ол өзінің «Ғылыми революция құрылымы» [The Structure of Scientific Refolutions.1962.Chicago., ауд. И.Налетов. 16 М.,1975, 2009] деген еңбегінде ғылым мен қоғамның тарихи дамуындағы өзара терең байланысын қарастырады. Т.Кун «ғылыми бірлестік» деген түсінікті ғылыми қызметтің логикалық субъектісі деп тұжырым жасаған. Т.Кун айтқан «ғылыми бірлестік» зерттеуші дәлелсіз қабылдайтын бірыңғай стандарттар жүйесі – парадигмалардан тұрады. Парадигма дегеніміз – ғылыми бірлестіктердің мүшелері мақұлдаған ғылыми жетістіктері және ғылыми проблеманың қойылуы мен оларды шешудің жолдары.

Қазақ фразеологиясының ғылыми пән ретінде қалыптасуы мен дамуы алдымен ұлт тілінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты. Қазақ тілі аса көркем поэтикалық бейнелілігі және синонимдердің молдығымен назар аудартады. Қазақ халқының дәстүрлі шешендік сөз өнерінің алтын тұғыры болған мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер, бейнелі тұрақты метафоралар қай кезде болмасын басқа жұртты таң қалдырған. В.В.Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» (СПб.,1899), Л.Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (СПб.,1869) еңбектерінде қазақ тілінен жиналған мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер тобы кездеседі. Фразеологизмдер сөйлеу және жазба тілде

бағалаушылық қызметімен ерекшеленіп, өзіндік бейнелі, эмоционалды-экспрессивті жағынан айтушы мен тыңдаушы арасында жай хабарласу, ойды көркем жеткізу ғана құралы емес, түрлі сезімдік жақтарына әсер ету мүмкіндігіне ие болатын бірліктер ретінде танылады. Фразеологизмдердің мұндай ерекше қасиетіне қазақ тіл білімінде І.Кеңесбаев назар аударған. Алғаш рет «Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары». (Халық мұғалімі, 1946, №1-2, 39-42 б., №3-4, 42-50 б. және орыс тілінде жарық көрген «О некоторых фразеологизмах в 19 казахском языке») – Изв. АН. Каз.ССР, №135, сер. филолог. и искусствовед., вып.1-2, Алма-Ата, 1954, с. 6-27) деген мақалаларынан басталған ғылыми зерттеулер қазақ фразеологиясының бастапқы теориялық дінгектері деуге болады. І.Кеңесбаев мақалаларынан кейін жарық көрген басқа да зерттеулер – қазақ фразеологиясының теориялық және қолданбалы жақтарына өзіндік үлес қосқан еңбектер.

Фразеологизмдердің зерттелу тарихын хронологиялық тәртіппен жүйелесек, онда 70-жылдарға дейін де қазақ тіл білімінде фразеологизмдер жекелеген ғылыми ізденістердің зерттеу нысаны болды. Мәселен, көркем әдебиеттегі фразеологизмдер (Х.Қожахметованың «Ғ.Мұстафин шығармаларындағы фразеологиялық оралымдар» деген кандидаттық диссертациясы. Алматы, 1967), аудармадағы фразеологиялық құбылыс туралы (Ө.Айтбаевтың «М.Горький шығармаларындағы фразеологизмдердің қазақ тілінде берілу жолдары» – кандидаттық диссертациясы. Алматы, 1971). ғылыми ізденістерді атауға болады. Фразеологиялық мысалдарды жинау – таза шығармашылық еңбек. Бір есептен бұл тура ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаумен бара бар. Тұрақты тіркес мысалдарын ауызекі сөйлеу тілінен, көркем әдебиеттен жинауға сандаған жылдар кетеді. Мұның нәтижесі – түркітануда алғаш рет 1977 жылы «Ғылым» баспасынан шыққан І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі». Автор сөздікке 11 мыңға жуық фразеологиялық тіркестерді енгізген.

Ең бастысы өткен XX ғасырдың екінші жартысы қазақ фразеологиясының тақырыптық және лексика-семантикалық ерекшеліктерінің сипатталуымен құнды. Бұл қазақ фразеологизмінің корпусын қалыптастыруға негіз болған ізденіс нәтижелері деп бағалаймыз. Сондай-ақ, бұл бағыт жалпы лингвистикалық зерттеулердің оның ішінде фразеология да бар, лингвистикалық компаративизм деген ғылыми парадигмаға жатады. Оның басты принципі салыстыру арқылы тарихи зерттеу болды. Фразеологизмдерді таксономдық және классификациялық үлгіде деңгейлік модельдерін анықтады. (Ө.Қайдар, Р.Жайсақова, С.Сәтенова т.б.) Өткен ғасырдың соңғы ширегінен бастап, жаңа лингвистикалық таным фразеологизмдерді зерттеудің құрылымдық жүйе парадигмасын қалыптастырды. Мұндағы басты принцип тұтастық пен жүйелілікке негізделді. Тілдік құрылымдағы оппозиция – «тіл-сөйлеу», «парадигма-синтагматика», «синхрония-диахрония» әдіснамасы қазақ фразеологиясында жемісті ғылыми нәтижелерді берді. (Ө.Қайдар, М.Копыленко, Г.Смағұлова, С.Сәтенова, Р.Авақова Қ.Қалыбаева, Б.Жұбатова т.б.) Өзіндік ерекшеліктері бар тілдік бірлік ретінде фразеологизмдердің тұлғалық және мағыналық сипаты лингвистикалық ғылыми зерттеулердің түрлі нысандарына тақырып болды. Әсіресе, кейінгі зерттеулер ішінде ұлт мәдениетіне қатысы әр түрлі ғылымдар түйісінде: тарих, этнология, психология, когнитология, элеуметтік лингвистика, қолданбалы лингвистика, философия, аударматану, стилистика, прагмастилистика және тіл мәдениетінде т.б. жан-жақты қарастырылып, жалпы қазақ фразеологиясының теориялық және практикалық қолданбалы жақтары терең сараланып келеді. Бұл ретте, тілді адаммен, оның болмысымен бірге қарастыру антропоцентрилік зерттеулерге өзек болды. Жан-жақты дами келе, коммуникативтік-прагматикалық парадигмаға ұласты. Мұның басты принципі номинация және референция теориялары мен сөйлеу әрекетінің ерекшеліктеріне негізделеді. Фразеологиялық мағынаның жасалуы мен қалыптасуын зерттеуде когнитивтік лингвистиканың мүмкіндіктері мол. Тіл мен танымның сабақтастығы нәтижесінде концептөрістегі білім құрылымы мен формасы және оның репрезентациялануы фразеологиялық зерттеудің жаңа парадигмаларына негіз болады.

Лингвистикада ерекше ғылыми бағыт ретінде когнитивтік фразеологияның қалыптасуы оның нысаны мен зерттеу пәніне байланысты. Когнитивтік фразеологияның зерттеу нысанының проблемалары – когнитивтік семантика, дискурсология, психоллингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.б. құзырлы ғылымдар тоғысында айқындалады.

Өйткені фразеологиялық тұлғаның семантикасы танымға байланысты десек, онда онымен (таныммен) жалғаса сөз етілуге тиісті мәселелер:

- * фразеологизм прагматикасының дискурстық сипаты
- * санада және сөйлеуде тұрақталған тіркестің психоллингвистикалық ерекшелігі
- * тұрақты тіркестің этнос тіршілігі мен оның мәдени өміріне қатысы талданады.

Когнитивтік фразеологияның пәні – когнитивтік-дискурстық кеңістікте фразеологиялық тіркестердің таным мен мәдениет ықпалымен өзара әрекеттестігі.

Когнитивтік фразеологияның мақсаты – когнитивтік-қатысымдық жағдаяттарды сипаттайтын фразеологизмдердегі концепт өрістерді анықтау арқылы ментальдық модельдерді көрсету.

Фразеологиялық тіркесті айтылым дискурс проблемасымен тікелей байланысты. Тек дискурс қана коммуниканттың тілдік танымының мәтіндермен ассоциативті мағыналық байланысын жан-жақты көрсете алады. Әрине, ғылымдағы әр жаңа қадам жаңа ғылыми терминологияны тым болмаса, бұрынғы атауларды қайта қарастыруды талап етеді. Бұл ретте орыс тіл білімінде когнитивизмнің айтарлықтай нәтижесі бар. Е.С.Кубрякова.

«Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігі» (1996) бастап, Ю.С.Степанов, И.А.Стернин, Н.Ф.Алефиренко т.б. еңбектерін айтамыз.

Мәселен, философиялық анықтама байынша, «концепт» – жалпы ұғым, мағына. Ал «ұғым, мағына» – ойлау категориялары ретінде логикалық термин. Сондықтан да «концепт», «ұғым», «мағына» терминдерін бірде тұтас, бірде бөлек қарастырады. Алайда айырым белгілерін жоққа шығармайды. Дүниені, шындықты адам санасының қабылдауы тек ұғымның айналасында қалып қоймайды.

Концептінің жасалуына ұғым емес, заттық образдар (заттың бейнесі) негіз болады. Мысалы, ат жалын тартып мінді дегенге ат, мін = жал деген (субъект-предикат) ұғымдар емес, ақиқат өмірден алынған сенсорлық-перцептивті образ негіз бола алады.

Мысалы, Ана сөзі ұғым бойынша – шеше (Ананың ақ сүтін ақтау). Бұл адамдардың бәрі білетін ең негізгі басты сипаты. Бірақ бұл ұғыммен қатар Ана туралы басқа да түсініктер бар. Мәселен, Анаға қатысты тілімізде бағалауыштық, коннотативтік бірліктер, мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестер, нақыл сөздер мен афоризмдер қалыптасқан. («Ананың көзі – балада, баланың көзі – далада»; «Анаңды Меккеге үш рет жаяу апарсаң да ақ сүтін ақтай алмайсың» «Анасын көріп, қызын ал»; «Ақ жаулық»; «Ел анасы»;) Демек, Ана ұғымын тереңдететін, нақтылай түсетін, жан-жақты сипаттайтын басқа қосымша мәнді, қажетті мәдени мағлұматтар арқылы ментальдық деректер жинақталған. Бұларды саралай келгенде, ұғымдық саты толығымен береді де, концепт дәрежесіне көтеріледі.

Сондықтан кез келген ұғым, сөз концепт бола бермейді. Концепт болу үшін белгілі бір ұғымға қатысты ұлттың мәдени көрсеткіші болатын тілдік дерек – лексика-семантикалық тақырыптық топ, сондай-ақ, ментальдық мінездемені қажет ететін және философиялық мазмұнды, логикалық бағдары бар ұжымдық білім көрсеткішіне негізделген күрделі құрылымды бірлік болу керек.

Концепт белгілі бір ұлт мәдениетіне тән болғандықтан, сол ұлт бейнесін көрсететін салт-дәстүрлер көрінісі, ұлтқа тән таным мен білім сияқты ерекшеліктеріне қарай жетілдіріліп отырады. Мысалы, ана концептісіндегі мазмұндық ақпараттар арасындағы «Батыр ана» немесе «көкек ана» тіркестері осыған дәлел. Концепт туралы айтылған ой-пікірлерді сараптап, тұжырымдай келе, концептінің ең басты өлшемдерін айта кету керек. Олар: бейнелілік, ұғымдық, құндылық. Концептінің бейнелілігі – бұл заттар мен құбылыс, оқиға сипаттарын көру, есту, сипау, иіс, дәм арқылы тәжірибелік біліміміздің дара қасиеттерімен біздің жадымызда сақталуы. Бұлардың барлығы түрлі бейнелер, олардың

түрлі қасиеттері арқылы танылады, әрі фреймдік құрылымды жасауға негіз болады. Дүние суретін қалыптау үшін түрлі бейнелер концептілік құрылым түзеді. Ал бұлардың барлығы фразеологизмдерде сипаттау арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, адамға қатысты:

ер – еркек кіндікті (ұл, ер адам);

ердің ері, егеудің сынығы (тектінің ұрпағы, жақсының көзі);

әйел – бес биенің сабасындай (толық, етжеңді әйел);

жігіт – қыз мінезді жігіт (момын, сыпайы жігіт);

қыз – қырық жеті (дүниеге қыз бала келгенде астарлап, оған берілетін қалың малды тұспалдап айтқан);

қыздың жиған жүгіндей (қыздың қолынан шыққандай ұқыпты, сәнді);

бала – ернінен емшек сүті кетпеген (буыны қатпаған әлі жас) деген бейнелер арқылы санада қалыптасқан ұғымның өзіндік ерекшеліктерін фразеологиздермен сипаттайды, бағалайды.

Бейнелер әртүрлі болады. Соған орай, табиғат, кеңістік суреттері, заттық бейнелер, дәм, иіс, және тактильді бейнелер, дыбыстық бейнелер, көру бейнелері фразеологиялық бейнеге ие болады. Мысалы:

а) табиғат, кеңістік суреттеріндегі бейнелер: қырық күн шілде (жаз айларының ең ыстық кезі), сақылдаған сары аяз (қыстың ең қатты аязы), қыстың көзі қырауда (қыс кезіндегі суықтық), жұлдызы жоғары (біреуден мәртебесінің жоғары болуы), жұлдызы қарсы (біреуді ұнатпау, қарсы келу), сегіз қиыр шартарап (қазақтардың ұғымында дүниенің төрт құбыласы және табиғаттың төрт мезгілін айтқанға ұқсайды), дүниенің төрт бұрышы (дүниенің төрт құбыласы онтүстігі, солтүстігі, батысы мен шығысы).

ә) Заттық бейнелер: тасбақа жүріс (баяу, ақырын жүру), қара шаңырақ (қазақ мәдениетінде әке-шешесі отырған үйді қастерлеп, «қара шаңырақ» деп құрметпен атайды), көзінің ағы мен қарасы (ең аяулы, ең жақын адамы; әдетте балаға қатысты айтылады), іштен шыққан шұбар жылан (туған баласын жамандыққа қимағанда айтылады), қаны бір (туыс, бірге туған), қара қазан, сары бала (отбасылық жағдай, тұрмыс-тіршілік, бала-шағалы), кіндік кесіп, кір жуған жер (туған жер).

б) Дәм: су тату, сылдыр су, бал тату, дәмі тіл үйіру, дәмін алу (тамақтың дәмін қатысты айтылады).

в) Иіс, және тактильді бейнелер: иісі мұрынды жару (өткір иістің әсері), қолма-қол (тез арада бір істің бітуі), қол алып, төс соғыстыру (1. уәделесу; 2. татуласу), құлағының етін жеу (белгілі жайтты қайталап айта беру, мазасын алу), іші удай ашу (бір нәрсеге қатты өкіну), жалаң аяқ жар кешу, қызыл аяқ қар кешу (қатты қиналу, қиындық көру).

г) Дыбыстық бейнелер: ботадай боздау (қоймай жылау), қыран-топан күлу (у-шу, қатты күлу), ақ түтек боран (қарды ұшырып, қатты соққан боран), шыбынның ұшқаны естіліп тұру (тыныштық сәті), дауыс көтеру (қатты сөйлеу, зеку мағынасында);

ғ) Көру бейнелері: екі бетінен қаны тамған (денсаулығының жақсы екендігі екі бетінен көрініп тұрады), ине шаншар жер жоқ (адам өте көп, немесе тар жер), аузы-мұрнынан шығу (көп, молшылық).

Әлем, дүние суреттерін модельдеуде бұл бейнелер әртүрлі концептілік құрылымдарға салынады. Жоғарыдағы мысалдар дүние бейнелерінің ұғымдарын көркем таныммен фразеологиялық тіркестер арқылы сипаттау өте суретті, прагматикалық жоғары деңгейді байқатады. Фразеологиздердің жасалуына нақты, іс-әрекет, құбылыс, жағдаяттар негіз болып, еркін тіркестер ауыспалы мағынада қолданылғандықтан, схема елестету, бейнені көру сияқты сәтке ие болады.

Ойсурет – санада бейне, метафора, символ көмегімен танылатын концепт қалыптастыратын ең күрделі форма. Мәселен, метафора «білімнің моделі» ретінде түсіндіріледі. Метафорада концепт қалыптастыратын құрылымдық элементтердің бейнелену қызметі бар. Метафора арқылы адам тәжірибесіндегі ассоциативтік, стереотиптік, символдық таным айқындалады. Мысалы, «әйел» концептісінің құрылымдық элементі – Ана. Ұлттық танымда мәселен, «ана сүгін ақтау» деген тіркесте

ананың балаға деген үміті мен ізгі тілегінен шықты, ана сенімін орындау деген ұғым жатыр. Сол сияқты, «Анаңды Меккеге үш рет жаяу апарсаң да ақ сүтін ақтай алмайсың» деген тіркесте қазақ түсінігі бойынша баланың алдында аналық парыздың еш өтеусіз екендігін ұғындырады.

Метафоралау нәтижесі концептілік құрылымдардың модельдену көрінісін қалыптастырады. Бұл әрекет когнитивтік санадағы сенсорлық, перцептивтік қабылдаулар арқылы жинақталған ақпараттар негізінде жүзеге асады. Концептілік құрылымдарды модельдеу барысында санада салыстыру, категориялау сияқты логикалық операциялар жұмысы жүргізіледі. Мысалы, «Ұжмақ анаңның аяғының астында» деген діни фразеологизм бар. Бұл қолданыста үлкен ой жатыр. Анаңды қастерлесен төбеңе көтеріп сыйла, құрметте. Демек, метафора – когнитивтік санадағы логикалық операциялардың динамикалық көрінісі, ой тудыру мәселесі. Бұл жағынан алғанда, қазақ ұлтының аса бай көремдік ой қуаты әйелдер бейнесі туралы не бір ғажап тілдік бірліктерді жасаған. Мысалы:

Ата көрген оқ жонар, Ана көрген тон пішер; әке-шеше тәрбиесін бірдей көрген ұл мен қыз ата-анасынан бір тәлім алып шығады демекші. Ақылды әйел ішінде алтын бесікті ұл жатыр; Ақылды әйел болашақ ұрпақ қамын ойлайды, текті баланы өмірге әкеледі. Кейбір қазақ отбасыларындағы ұлдар тек атақты, талантты адамдардан тұрады.

Фразеологиялық тіркестер өз-өзінен пайда болмайды, олардың белгілі бір дәуір, уақыттың мәдени және қоғамдық тұрмыс-тіршілігінің тарихи көрінісі болып табылады және халық түсінігіне байланысты сенімдер тілдегі тұрақты тіркестердің қалыптасуына негіз болады, сол сияқты қазақ халқының ертегілері қазақ фразеологиясының мағыналық динамикасын бейнелейтін бастапқы мәндерін білдіретін сюжет, фреймдер бар. Фразеологизмдердің көпшілігінің қалыптасуы қандай да бір сюжетке, тарихи немесе мәдени дерекке келіп тіреледі. Еркін тіркестер тұрақты тіркестерге айналуына дейін өте күрделі жолдан өтеді. Егер сөз тіркесі сыңарларының бірі сапа-белгіні немесе іс-әрекетті білдіру қасиеттерінен айырылса, басқаша айтқанда, лексикаланып, мағыналық тұрғыдан өзгеріске түссе, ондай тіркестер сөз тіркесі болудан қалып, фразеологиялық тіркестердің немесе атаулық тіркестердің қатарына көшеді. Демек, бұл аталған тіркестердің түпкі тегі еркін сөз тіркестері деген сөз. Осыған байланысты фразеологиялық тұлғалардың қалыптасуында тілдің ұлттық психологиямен, тарихпен, мәдениет және тұрмыс тіршілікпен байланыстарына ерекше назар аударған жөн.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Авакова Р.А. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 150 б.
2. ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ лингвистикалық парадигмаларда монография.- «Елтаным баспасы» Алматы, 2020.-4,17 б.
3. «Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары». (Халық мұғалімі, 1946, №1-2, 39-42 б., №3-4, 42-50 б.
4. Ғ.Қалиев. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы, Алматы, 2003ж.
5. Оразалиева Э. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік негіздері // Тілтаным. №4, 2001, 39-44 б

Г.Т.СЫРЛЫБАЕВА

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
филология ғылымдарының кандидаты

К.САРЫШОВАНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ЗЕРТТЕУДЕГІ ТАНЫМДЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Аннотация: *Мақалада Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің қауымдастырылған профессоры, белгілі ғалым, ұлағатты ұстаз Күлдірсін Сейтжанқызы Сарышованың эмоционалды фразеологизмдерді зерттеудегі танымдық тұжырымдары сараланып, қазақ лингвистикасын зерттеу бағыттары талданады.*

Түйін сөздер: эмоция, эмоционалды фразеологизмдер, семантика, лексика, антропоэзектік парадигма, ономастика, стиль, көркем мәтін.

«Ғылыммен айналыссам деген адамның ақыл-ойы айқын, ерік-жігері зор, тілек-мақсаты ақиқат пен адалдыққа қызмет етуге талап жолында болуы шарт. Жай ләззат іздеу, кәсіпқұмарлыққа ұқсас әрекет онда болмасқа керек,» - деп әлемге әйгілі ойшыл әл-Фараби айтқандай кәсіпқұмарлыққа емес, ғылымға үлес қосамын, тіл білімінің өзекті мәселелерін зерттеймін деп ғылымға келудің өзі еңбекқорлықты білдіреді.

Ғылым үйренудегі Күлдірсін Сейтжанқызы Сарышованың мақсат-міндеттері нақты, ғылыми ізденістері нық, әрі айқын болды. Оған дәлел, ғалым К.Сарышованың тақырып таңдаудан бастап ғылыми диссертациясын жазу, тұжырымдарын келтіру, қандай еңбектерді оқыды, қандай көркем шығармадан мысал жинақтады, тіпті зерттеу жұмысы толық мазмұны ашылды деп нүктесін қойып диссертациясын қорғағанға дейінгі үдерістен хабардармын. Бұл тұста қазақ фразеология саласына үлес қосқан І.Кеңесбаев, Ә.Қайдар, Ә.Болғанбайұлы, Ғ.Қалиев, Г.Смағұлова, Р.Авакова, Х. Қожахметова, Р. Жайсақова, Қ.Сарбасова, С.Сәтенова т.б. ғалымдардың зерттеулерін басшылыққа ала отырып, ізін жалғастыруда, қазақ фразеологиясын зерттеуде К.Сарышованың еңбегі де орасан зор десек мүлдем қателеспейміз.

Фразеология саласында қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер бұрын соңды зерттеу аспектісі болмаған. Академик Ә.Қайдардың «Фразеологизмдер – күрделі лингвистикалық бірліктер. Олардың күрделілігі тек құрылымдық түрлері мен синтаксистік модельдердің көптігімен ғана емес, сонымен қатар тематикалық және семантикалық көп жақтылығымен, сондай-ақ ойдың түрлі эмоционалды-экспрессивті реңктерін бейнелеу мүмкіндігімен түсіндіріледі» [1, 202 б.], - деген пікірі, яғни ғылыми тұжырымы аспирантураға енді қабылданған К.Сарышованың диссертация тақырыбын таңдауға себепші болды.

Қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер шамамен 1500-ге жуық. Сол фразеологизмдерді жинақтап, бір жүйеге келтіре отырып эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдердің лингвистикалық, парадигмалық ерекшеліктері айқындалды.

Ғалым осы тақырыпты зерттеуде қандай өзекті мәселелерді талдады, қандай тұжырымдар жасады, ғылыми пікірлерінің маңыздылығы қандай деген сұраққа жауап берсек.

Біріншіден, «**Эмоция және әлемнің тілдік бейнесін**» ашып беру мақсатында тілдегі ғана емес өзге ғылым саласындағы «эмоция» ұғымының мәні айқындалып, анықтамалары талданды; эмоция және тілдің оған жуық категориялары: эмоционалдық пен бағалауыштық; эмоционалдық пен қарқындылық; эмоционалдық пен образдылық; эмоционалдық пен экспрессивтілік ұғымдарының мәні айқындалды. Осы негізде мынадай тұжырымдар жасалды:

1. Адам және оның эмоциясы, бір жағынан, объективті болмыстың бір бөлшегі болып табылады, ал екінші жағынан, адам – белсенді бейнелеуші субъект ретінде, тіл – бейнелеудің құралы ретінде, адам эмоциясы – бейнелеуші болмыстың бір формасы

ретінде әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыруға қатысады;

2. фразеологизмдердің барлығы эмоцияны білдіреді деген ойдан аулақ болу үшін жеке тұрғанда ешқандай эмоциялық мағынасы жоқ фразеологизмдердің контекст ішінде эмоциялық реңкке ие бола алатынын ескеріп, ФТ-ны, бірқатар зерттеуші ғалымдардың (И.П. Гальперин, Д.П. Горский, Х. Нұрмұқанов) пікірін басшылыққа ала отырып, эмоциялық мәнді және эмоциялық реңкті деп бөліп, эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер қатарына контекстен тыс тұрған жағдайда да өз бойынан эмоциялық мағына табылатын фразеологизмдерді жатқызамыз;

3. эмоционалды компонент тілдік мағынаға енеді дей келе, фразеологизмнің мағыналық құрылымының фразеологиялық мағына және қосымша реңктен тұратынын, коннотацияның эмоционалды, экспрессивтік және бағалағыштық информацияны білдіретінін ескеріп, эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдердің мағынасын коннотациялық мағына қатарына қосамыз;

4. фразеологизмдердің эмоционалды бояуы олардың құрамындағы сөздердің мағыналық жағынан әдеттегіден тыс, яғни тілдік нормадан тыс тіркесуі арқылы пайда болады;

5. «эмоционалды» пен «бағалаушылық» бірімен-бірі байланысты, бірін-бірі шамалайтын компоненттер, бірақ тілде субъектінің эмоциясын білдіретін эмоционалды бағаны және «жақсы – жаман» деп бағаланатын рационалды бағаны, сөйлеушінің ойын көркемдеп жеткізуіне қарай қабаттасып келетін рационалды-эмоционалды бағаны ажырата білуіміз керек;

6. эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер мағынасында бағалаушылық компоненттің бар екенін және олардың функционалды табиғатының әртүрлі болып келетінін мақұлдауға болады, бірақ бағалау мағынасындағы фразеологизмдерді эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдердің негізгі критерийі ретінде қабылдауға болмайды;

7. фразеологиялық тұлғалар өз табиғатында құбылысты, оқиғаны, затты өсіре сипаттауға бейім тұрады. Олай болса, қарқындылық категориясы тікелей ФТ-ға тән құбылыс дей келіп, эмоционалды қарқындылық деңгейін эмоциялық өріс ішінде басқыншы (градациялы) белгілеріне қарай: әлсіз деңгей, орташа деңгей, күшті деңгей, аффектер деп бөлеміз;

8. экспрессивтілік пен эмоционалды бір-біріне ұқсас тілдік категориялар болғанымен қызметтері әртүрлі. Эмоционалды сөздер – сезім, көңіл-күй, әсерге байланысты сөздер де, экспрессивті сөздер – бейнелі, әрлі, көркемдеуші сөздер. Сонымен бірге экспрессивті сөздер мағынасы жағынан әрі эмоционалды да, дегенмен экспрессия сөзге үнемі эмоционалды мәнді үстей бермейді;

9. қолданылу барысында ЭБФ-тің (эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер) төмендегідей типтік комбинациялары ұшырасады: экспрессивті мағынадағы ЭБФ, эмоционалды-экспрессивті мағынадағы ЭБФ, эмоционалды бағалаушылық мағынадағы ЭБФ, экспрессивті-эмоционалды-бағалаушылық мағынадағы ЭБФ, ал номинативті мағынадағы ФТ не экспрессивтік, не бағалаушылық категорияға жатпағанымен, кей кездері олардың эмоционалды да болып келетін тұстары болады [2].

Екіншіден, «Қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдердің тақырыптық – семантикалық сипатын» зерттеуде фразео-семантикалық өрістің жалпы құрылымымен қатар, адамның эмоциялық күйін бейнелейтін фразеологизмдерді: адамның эмоциялық күйінің құбылмалы болуын бейнелейтін фразеологизмдер; адамның эмоциялық толғанысын бейнелейтін фразеологизмдер; каузативті мағынадағы эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер; адамның эмоциялық қарым-қатынасын бейнелейтін фразеологизмдер деп тақырыптық жағынан жіктеу келе мынадай тұжырымдар жасайды:

1. ЭБФ-тің фразео-семантикалық өріс ішіндегі өзара парадигмалық қатынасқа түсетін мәнін осы өріске жататын бірліктердің белгілі бір компоненттеріндегі ұқсастықтар мен қарама-қарсылықтардан табуға болады;

2. эмоциялық күйді бейнелейтін фразеологизмдер «жағымды-жағымсыз күй»

семалары бойынша бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Оның үстіне мағынаның жағымды компоненті «ерік-жігерге» байланысты бірлік мағыналарында ұшырасса, жағымсыз эмоциялық күй адам басынан өткеретін өшігу, көңілсіздену, күйіп-пісу т.б. эмоцияларын береді;

3. ЭБФ негізінен ауызекі сөйлеу стилінде және кітаби стильде кездеседі. Олардың стилистикалық сипаты қолданылу аясынан да байқалады;

4. эмоциялық толғанысты бейнелейтін фразеологизмдер тобында жағымды эмоцияны бейнелейтін екі ғана ФТ кездесті. Мұның өзі эмоциялық толғаныстың адам жанын тереңнен жаралайтын ерекшелігіне және жағымсыз күйдің адам жадында ұзақ сақталып, жағымды күйдің норма болып есептелуіне байланысты нәрсе. Олай болса, эмоцияның қарапайым түрлерінен гөрі күрделі түрлерін суреттейтін ФТ-ның (біз оларды жоғары эмоциялы бірліктер деп атаймыз) синонимдік қатары көбірек;

5. мағыналық жағынан шектес болып келетін эмоциялық күйдің құбылмалы болуын бейнелейтін фразеологизмдер мен эмоциялық толғанысты бейнелейтін ФТ-ның басты айырмашылығы – екіншісінің қарқындылық деңгейінің жоғары болып келуінде;

6. эмоциялық қарым-қатынасты бейнелейтін фразеологизмдер өз семантикасында белгілі бір объектіге деген қатынасы және сол объектіге берген субъектінің бағасына негізделеді;

7. эмоциялық қарым-қатынасты бейнелейтін фразеологизмдер қатарында паралингвистикалық құралдар арқылы берілетін ФТ көптеп кездеседі. ЫМ-ишара негізінде уәжделген мұндай идиомалардың ерекшелігі – олардың вербалды сипаты және сол сипатпен байланысты символикасында;

Үшіншіден, К.Сарышованың қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдерге қатысты тұжырымдары (зерттеу мақалалары, диссертациялық жұмысы, монографиялық еңбектері) көптеген жаңашыл ғылыми ізденістерге негіз болды. Атап өтсек:

«Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар» атты еңбегінде (2011) Ғ.Иманалиева: «Адам эмоциясының тілдегі көрінісін беретін құралдардың ішінде фразеологизмдердің алатын орны ерекше. К.С. Сарышованың зерттеу жұмысында жеке тұрып адамның эмоциясын сипаттайтын, эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер зерттеу нысаны ретінде алынып, өз алдына жеке семантикалық топ ретінде қарастырылады. Эмоционалдылық мәселесі фразеологизмдерге қатысты бұған дейінгі жазылған зерттеу жұмыстарында әртүрлі деңгейде айтылып жүргенімен бөлек топтастырылып, жеке зерттелмеген болатын. Бұл зерттеу жұмысында эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер қазақ тіл білімінде алғаш рет кандидаттық диссертация деңгейінде, соңғы жылдары қалыптасқан лингвистика ғылымындағы жаңа қолданыстар негізінде ғылыми тұрғыда талданады» [3, 26 б.] - деген пікір білдіреді.

«Психикалық жай-күйлер атауларының лингвостилистикалық сипаты» атты ғылыми монографиясында Е.Түйте адамның «қорқу», «қорқыныш» эмоциялық күйінің ерекшеліктерін талдау барысында К.Сарышованың «қорқу», «қорқыныш», «қорыққан адамның әрекеті туралы тұжырымдарын негізге алады. Нәтижесінде Е.Түйте: «Бұл құбылыстар ерлер мен әйел затына бірдей ортақ болып келе береді. Қорқыныштың жеңіл түрі – тынышсыздану да, ал ауыры – үрейі ұшу» [4, 58 б.] екендігін психологтардың тәжірибесі негізінде, көркем мәтін кейіпкерлері негізінде тұжырымдап, дәлелдейді.

Г.Сырлыбаева «І.Жансүгіров шығармаларының фразеологиялық сөздігінде» сатиралық туындылардағы кейіпкердің эмоциялық күйін айқындауда К.Сарышованың тілдік тұжырымдарын басшылыққа ала отырып эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдерді, олардың түрлерін айқындап сөздікке енгізеді [5].

Сондай-ақ, қазақ тілінің лексикологиясына қатысты оқулықтар, оқу құралдарында К.Сарышованың эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдердің синонимдік, көп мағыналығын, омонимдігін, оппозициялық (антонимдік) ерекшеліктерін матрицалық, сызба-кестелік, салыстырмалы талдау бағытында түрлі тапсырмалар ретінде ұсынып жүр.

Жаңадан баспадан шығып отырған (2024 ж.) К.Сарышованың «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты оқу құралында қазақ тілінің лексикология саласында оқытылатын семасиология, қазақ тілінің сөздік құрамы мен негізгі сөздік қоры, фразеология, лексикография, этимология, терминология бөлімдерінің негізгі теориялық мәселелерін қамтылған. Бұл оқу құралының өзге оқу құралдарынан ерекшелігі – бірнеше модульге бөлінген тақырыптар бойынша танымал ғалымдардың ой-тұжырымдары басшылыққа алынып, түрлі сызба, кластер арқылы ұсынылуында.

Ғалымның эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдерді зерттеудегі үздіксіз ізденістерінің нәтижесі «Эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер сөздігіне» (2024 ж.) жинақталып, көркем шығармадан алынған мысалдармен дәйектеліп көлемді сөздік ретінде жарық көруде.

Лингвист-ғалымның монографиялық еңбектерін, оқулық, оқу құралдары мен зерттеу мақалаларымен (80-нен астам) таныса келе бір-бірін толықтыратын, бір-бірімен тығыз байланысты тіл білімінің антропоэлекті аспектідегі зерттелуіне қатысты тақырыптарды қамтығандығын байқадық.

К.Сарышованың ғылыми-зерттеу еңбектерін тақырыбы, зерттеу аспектісі, мазмұны жағын саралай келе былайша топтастыруға болады:



К.Сарышова – өз зерттеулерінде эмоцияның психологиялық тұрғыдан айқындалатын ерекшеліктерін түйінді тұрақты тіркестермен байланыстырып жаңаша жүйелей келе, көркем мәтіндегі әр кейіпкердің эмоциялық, психологиялық жай-күйін талдай келе, әрбір сөздің семантикасын зерделей келе, Сыр өңірінің ономастикалық кеңістігін когнитивті негізде саралай келе, тіл білімінің антропоэлекті парадигмасы аясында психоллингвистика мен нейролингвистикаға қатысты талдаулар жүргізе келе өзіндік ойы мен ғылыми пікірін танымдық тұрғыдан жүйелі түрде ұсынған ғалымдардың бірі.

Қорыта келе, Күлдірсін Сейтжанқызы Сарышованың қазақ тілінің антропоэлекті жаңа парадигмалық ерекшеліктеріне қатысты зерттеулерге тың жаңалықтар енгізіп, лингвистикадағы дәл осы тақырыптағы ғылыми еңбектердің қоржынын толықтыратынына сеніміміз зор.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. - 304 б.
2. Сарышова К. Қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер. канд. дисер. – Қызылорда, 2006. -152 б.
3. Иманалиева Ғ. Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.-255 б.
4. Түйте Е. Психикалық жай-күйлер атауларының лингвостилистикалық сипаты. Монография. – Алматы: Эверо, 2014. -206 б.
5. Сырлыбаева Г. Илияс Жансүгіров шығармаларының фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Абзал-ай, 2019. - 240 б.

ІІІ БАҒЫТ. МӘТІНТАНУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

ӘОЖ 17.71.07

АБДУЛЬДИНА БАЗАР ШӘРІПҚЫЗЫ
Қазақстан-Ресей медициналық университеті
Алматы қ. Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: *Мақала қазақ паремиологиялық қорындағы мақал-мәтелдердің алатын орны мен мән-маңызына, болашақта құрылатын жалпы түркілік ортақ паремиологиялық қордың құрылымы мәселелері сөз болады.*

Түйін сөздер: қазақ мақал-мәтелдері, паремиялар, паремиялардың құрылымы, паремиологиялық қор.

Әр халық ғасырлар бойы ұрпағына өлмес мұра қалдыру үшін өмірлік тәжірибе жинақтайды. Жазу өнері шыққанға дейін, одан кейінгі дәуірлерде де адамдардың табиғатты, айнала қоршаған дүниені танып-білуінен туындаған ақыл-кеңестер, нақылдар атадан балаға қысқа қайырымдар түрінде ауызша жетті. Ауызша афоризмдер – образды сөздік сипаттар мен мағыналар – мақал-мәтелдер тілдік қолданысқа кірді. Қазақ мақал-мәтелдерінің қоры паремиологиялық қордағы варианттарының саны жағынан да, типтерінің саны жағынан да бай болып келеді.

Қазақ паремиологиясында мақал-мәтелдерді зерттеуде өз шешімін таппаған мәселелер әлі де баршылық. Бұрыннан сөз болып арнайы қарастырылған фольклор жанрларының өзін ғылымның соңғы жетістіктері тұрғысынан қайта қарайтын, тереңдете қазбалайтын мезгіл әлдеқашан жетті. Өкінішке орай, дүние жүзі халықтарының паремиология жайлы ғылымының тәжірибелеріне жүгінсек, қазақ тіл білімінде әлі де жеткілікті дәрежеде танылмай жатқан мәселелері бар екендігіне көзіміз жеткендей болады. Мақал-мәтелдер – мағынасы да, тұлғасы да әлдеқашан қалыптасқан, тез өзгере қоймайтын жанр. Фольклорлық мұраны, соның ішінде мақал- мәтелдерді зерттегенде бұл ерекшелікті елемеуге болмайды.

Мақал-мәтелдер – төрт аяғын тең басқан сөз өнері, мұнда қиыннан қиюласқан шеберлік, сөздің сыртқы пішіні мен сұлу келісімі, ішкі көркемдік ойлау жүйесімен терең астасып, аталы сөздің тәрбиелік, танымдық мазмұны оқушы жүрегіне бірден жол табады. Ғасырлар бойына сұрыпталып, сұлуланып, салмақтанып, кемелденген сөз асылының ішкі сырының мәнін дәл танып, лайықты бағамдау үшін, көркемдік жүйесіне талдау жасау қажет. Жалпы, мақал-мәтел сынды паремиялардың көркемдік құрылымын, заңдылықтарын тап басып тану арқылы олардың ішкі заңдылықтарын мен құрылымдық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік болар еді. Болашақта бүкіл дүние жүзілік паремиологиялық қордың құрылу барысында мақал-мәтелдердің де құрылымдық заңдылықтары көп мәселелердің шешімін табуға септігін тигізген болар еді.

Қай халықтың болсын, мақал-мәтелдері, нақылы – тілдік қордың асқарлы шыңы. Ал, олардың ауызша айтылу арқылы есте сақталып, жатталуға бейімділігінің сыры – оның құрылымында. Мақал-мәтелдерді айтушы халық сөз маржандарының қадір- қасиетін жете ұғынған, қыр-сырын, қат-қабат құпиясын меңгерген стилистер. Оған дәлел қазақ мақал-мәтелдерінің мағыналық жағынан түрленуге бейім келетіндігі. Мысалы: негізгі тірек сөз **«Білмеген (адам) - бүлдіреді»** үлгісі бойынша мақалдар қатары төмендегідей болып келеді:

1. Алтынды күте білмеген жез етеді,
Жібекті түте білмеген жүн етеді.
2. Алтынды еріте білмеген ірітер,

- Теріні илей білмеген шірігер.
3. Балық аулай алмаған суды лайлар.
 4. Есекті жеге білмеген отыннан қалдырар.
 5. Жібекті түте білмеген жүн етер.
 6. Жібек құртын асырай алмаған жүдетеді,
Қызды асырай алмаған күң етеді.
 7. Қызды асырай алмаған күң етеді,
Ұлды асырай алмаған құл етеді.
 8. Отты жаға білмеген өшірер,
Қонысты таңдай алмаған көшірер.
 9. Отты жаға алмаған пықсытады,
Шөпті шаба білмеген қоқсытады.
 10. Орақты ора білмесең, қолыңды кесерсің,
Сөзіңді сөйлей білмесең, жолыңды кесерсің.
 11. Сойылды сала білмеген өзіне тигізеді.
 12. Сөйлей білмеген сөзді қор етер,
Тіге білмеген бөзді қор етер.
 13. Шегені қаға білмесең, қолыңды ұрарсың,
Түймені таға білмесең, қолыңа ине тығасың.
 14. Шоқпарды сала білмеген өзіне тигізер,
Инені ұстай білмеген көзіне кіргізер.

Қазақ мақал-мәтелдеріне құрылымдық талдаулар жүргізу нәтижесінде мақал-мәтелдерге ұқсас паремиялардың оннан астам түрін анықтадық. Олар: велеризм, жұмбақ-мақал-мәтелдер, алғыс, қарғыс мәнді мақал мәтелдер, наным-сенім, болжам сипатты мақал-мәтелдер, шешендік сөздерге, нақыл, қанатты сөздерге негіз болған мақал-мәтелдер, әңгімелерден шыққан мақал-мәтелдер, түс жору мәнді мақалдар, көне дүние сілемдері мен тілек, тыйым мәнді мақалдар. Енді осы аталған түрлерге қысқаша тоқталайық.

Мақал-мәтелдер мен велеризмдердің өзара байланысы.

Мақал-мәтелдерге жанрлық құрылымы мен табиғаты жағынан өте ұқсас келетін паремияның түрі – велеризмдер. Белгілі бір оқиғаға байланысты айтылатын бұндай сөз айшықтары тілімізде өте көп кездеседі. «Велеризм» атауы қазақ оқырманына атауы таныс болмаса да, мазмұны мен мағынасы, қолданыс сипаты таныс болып келеді. Ол қазақтың нақыл, қанатты сөздеріне жақын келеді. Мысалы, мақал-мәтелдер жинақтарында «Бақ, қайда барасың? – Ынтымаққа барамын» немесе «Ұры өле-өлгенше ақпын дейді», т.б. мәтіндер көптеп кездеседі. Бір қарағанда, олар мақал-мәтелдерге ұқсас болғанымен, ғылымда оларды дербес түр ретінде бөліп қарастырады.

Мақал-мәтелдер мен наным-сенімдердің өзара байланысы.

Мақал-мәтелдерге табиғаты жағынан жақын болып келетін тағы бір паремияның түрі – наным-сенімдер. Наным-сенімдер деп болжау қызметін атқаратын паремияларды айтамыз. Наным сенімдер өзінің өзгеше белгісі – болжау арқылы басқа фольклорлық паремиялардан ерекшеленеді. Белгілі паремиолог ғалым Г.Л.Пермяков наным-сенімдер қатарына ырымдық паремияларды, түс жору, бал ашуды да жатқызады. Ал, біздің қарастыратынымыз – мақал-мәтелдер құрамында келетін наным-сенімдер.

Жалпы, паремиялардың бір түрінен келесі бір түріне ауысу құбылысы кездейсоқ нәрсе емес. Олардың әрқайсысы басқа келесі бір түріне ауысып отырады. Қысқасы, паремиологиялық өзара өту құбылысы паремияның барлық түріне тән құбылыс. Мысалы: «Белі бүкір, алысқа түкір» жұмбақ әрі мақал немесе «Жаманға күлме, басыңа келер» - ырым, наным-сенім мағынасындағы мақал. Мұндай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Әрине, бұдан паремияның кез келген түрі қалаған барлық түріне береді деген ой тумаса керек. Осы тұрасында Г.Л.Пермяков былай деп ескертеді: «Легко переходят друг в друга паремии, сходные по внешней языковой структуре и близкие по своей

прагматической функции» [1,34]. Дегенмен, бұл құбылыстың кең тарағандығында күмән жоқ, себебі, «паремиологиялық өзара өту, ауысу кездейсоқ емес, ол паремиялардың бәріне ортақ қасиет» [1, 35]. Басқаша, бұл – олардың ортақ қасиеттерінің көптігі. Кейде тіпті мақал-мәтелдер мен жұмбақты, наным-сенім сипатты сөздер мен алғыс, қарғыс мәнді сөздерді бір-бірінен ажырата алмай жатуымыз да осыдан болар.

Мақал-мәтелдер мен жұмбақтардың өзара байланысы.

Паремиологтар мақал-мәтелдер мен жұмбақтардың да бір-біріне өте ұқсас болып келетіндігін байқаған. В.И.Даль ол туралы былай дейді: «Загадки иногда переходят в пословицы, становясь и тем и другим: ничего не болит, а все стонет: пословично говорится это о ханже и попрошайке, а как загадка – это свинья» [2,30]. Жалпы жұмбақтар мен мақал-мәтелдер тұлғалары жағынан бір-біріне өте жақын, ұқсас: екеуі де қысқа әрі жинақы болып келеді, көркемдік құрылымы, тілі жағынан да бір-біріне өте ұқсас. Алайда, дей тұрсақ та, жұмбақ пен мақал-мәтелдің қатысы бұдан да әрі тереңде жатыр. Оған көз жеткізу үшін мынандай мысал келтірейік: 1. «Бәлегі ащы, түйнегі тұщы /тәтті/ - шешуі: немере; 2. Сырты қара болса да, іші сара, шешуі: жаңғақ; 3. Атты батыр, атсыз жатыр, шешуі: ер; 4. Белі бүкір, алысқа түкір, шешуі: мылтық т.б».

Керегенің басында кетпен құйрық,

Кесіп алса таусылмас неткен құйрық. Шешуі: ақ қайрак.

Кетпен бауыр, кетпен бауыр,

Кесіп алса таусылмас.

Неткен ауыр.

Шешуі: сабын

Сырты бүтін, іші түтін.

Шешуі: диірмен; саңырауқұлақ

Жусаннан аласа, бетегеден биік.

Шешуі: қоян

Отқа жанбас, суға батпас.

Шешуі: мұз

Бұлар жұмбақтар және мақал түрінде қатар қолданылады. Сондай-ақ, жұмбақ түрінде арнайы жұмсалмаса да, астарлы мағынасымен жұмбақтарға өте ұқсас келетін мақал-мәтелдер де болады. Мәселен:

1. Түкіргені түйме алтын,

Қақырғаны құйма алтын /білім туралы/;

2. Арты дуан, аузы қар,

Керегедей жалы бар,

Бес кісілік көтерем /мал туралы/; немесе

1. Жігіт адам:

Аттың жалында,

Атанның қомында.

Бұл мақалдардың алдыңғы бөлігін түсіріп қолданса, жұмбаққа жақын келеді, кейде мақал-мәтел жинақтарында оларды түсіріп, қалдырып береді, бірақ мақал екендігін қолданысына қарай ажыратуға болады. Ал үшінші топ шешуі жоқ жұмбақ іспетті, бірақ мақал орнына қолданылады. Мысалы:

Аузын ашса, өкпесі көрінеді.

Аузын ашса, өкпесі көрінеді.

/ Есік пен от /

/ақкөңіл адам туралы / т.б.

Бұл келтірілген мысалдардың барлығы да жұмбақ пен мақалдың жанраралық ұқсастығының дәлелі.

Мақал-мәтелдер мен алғыс, қарғыс мәнді сөздердің өзара байланысы.

Кез келген мақал-мәтел жинақтарында алғыс, қарғыс, бата сөздер қатар келтіріліп отырады. Көптеген мақал-мәтелдердің алғыс, бата сөз түрінде келуі олардың табиғатының бір-біріне ұқсастығын байқатады. Алғыс сөздер де мақал-мәтелдер сияқты белгілі бір оқиғаның үстінде немесе тілек еткен сәтте айтылып, сипаттауға бағытталады. Басқаша,

алғыстың өзінің айтылатын жері, уақыты, сәті болады. Бұл жағынан, олар мақал-мәтелдерге өте ұқсас болып келеді.

Алғысқа мағынасы жағынан қарама-қарсы, салттық-тілдік ғұрып ол – қарғыстың айтылуы. Қара ниетпен айтылып, өзгенің жанын жаралауға бағытталған сөз туралы деректің ауқымы өте шектеулі болып келеді. Әрине, қарғыстың да айтылатын жері, мезгілі, сәті, айтушысы болады. Зерттеуші ғалымдардың пікірінше, қарғысты айтушы адам өзін түрлі бәледен сақтандыру үшін айтуы да мүмкін. Мысалы, «Адам қарғаса, қарғасын, Құдай қарғамасын», «Өзіңді көрген өлсе, өлсін, Әкенді көрген өлмесін» т.б.

Сондай-ақ, бағытталған адамға тек қана жамандық тілеп, әсер етуін ниет ететін қарғыс мәтіндері де болады. Мәселен, «Кеткенінен келмесін, Жатқанынан тұрмасын», «Құлашыңды күрт жесін, Арқа-мойныңды бит жесін» т.б. Қысқасы, қарғыстың айтылуындағы мақсат – сөз бен істің күдіретті күшіне сене, соған сүйене отырып, жан жарасын салу. Алғыстар сияқты, қарғыс та адамның болашағына, келер өміріне бағышталып, болжағандай болады. Әрине, ішкі күйді, сезімді қарғыс арқылы жеткізу, білдіру үстінде өте сақ болған. Мысалы, жаман сөзді бірден айтпай: «Қарғыстың ең жаманы» деп барып, «Білме, Білгеннің тілін алма» немесе «Қарғыстың ең жаманы: Нан ұрсын» т.б. дейтін болған. Мақал-мәтелдердің құрамында сондай-ақ, түс жору, тыйым салу мәнді сөздер көптеп кездеседі. Олардың құрамынан көне дүниетаным сілемдерін, нышандарын білдіретін қолданыстарды да кездестіруге болады. Мысалы: «Қазақтың мақал-мәтелі» /1980 ж/ жинағынан

1. Күлме досыңа,
Келер басыңа. 320-б
2. Жаман деп бесікке күлме,
Тар деп есікке күлме,
Бесік - ұшар ұяң, есік алтын шыған. 296-б
3. Біреуге ор қазба,
Өзің түсерсің. 283-б

1. Негізгі тірек сөздер бойынша, мақалдарды тақырыптық топтарға бөлу. Мысалы, «Туған жер», «Адам, адамның қасиеті, белгілері», «Адам және оның ісі мен нәтижесі» тақырыптары. Әр тақырып белгілі бір мағыналас негізгі тірек сөздер бойынша топтастырылады. Мәселен, «Туған жер» тақырыбына «Туған жер», «Өз елің», «Әркімнің өз жері», «Әркімдікі өзіне», «Пәлен жерде» сияқты негізгі тірек сөздер арқылы келген мақалдар біріктірілген. Ал мақалдардан мысал келтіретін болсақ, төмендегідей болып келеді.

I. 1) Туған жер

Туған жердің тауы ыстық.

Туған жердің тасы да ыстық.

Туған жердің торғайы да сүйкімді.

Туған жердің күні де ыстық, түні де ыстық.

Туған жердің жері де көрікті, елі де сүйікті.

Туған жердің күні де ыстық, күлі де ыстық.

Туған жердің жуасы да тәтті.

Туған жердің түтіні жылы.

Туған ананың күтімі жылы.

Туған жердің түйе жейтін жапырағы да дәрі,

Түйе аунайтын топырағы да дәрі.

Туған жердің торғайы,

Тұрымтайдай көрінер,

Құлыны тайдай көрінер,

Қыздары айдай көрінер.

Бақыр қазан қайнаса – бәріміздің бағымыз,

Туған жердің әр тасы, біздің алтын бағымыз.

Туған жердің жусаны жұпар.
1.13. Туған жердің түтіні күйесіз.
1.14. Туған жердің ауасы да шипа,
Туған жердің жуасы да тәтті.

Туған жердің тасы да таныс.
Туған жердің топырағы жұмсақ,
Ауасы шипа.

Туған жердің түтіні де тәтті.

2. Өз елің

Ел-елдің бәрі жақсы,
Өз елің бәрінен жақсы.
Өз елім - өлең төсегім.

Өз үйім - өлең төсегім, Кең
сарайдай боз үйім.

Жақсы да болса - өз үйім,
Жаман да болса - өз үйім, Кең
сарайдай боз үйім.

Қайран да менің елім-ай,
Сарыарқа салқын жерім-ай.

Шіркін менің өз елім,
Кең сарайдай боз үйім.

Өз еліңнің иті де қадірлі.

Өз елінде көртышқан да батыр.

3. Әркімнің өз жері

Әркімнің өз жері – жұмақ.

Әркімнің өз жері – Мысыр шаһары.

Әркімнің туған жері – Мысыр шаһары.

Әркімнің өз қолы өзіне қарай бүкір.

Әркімнің өзі шыққан тауы биік болсын.

II. 1. Негізгі тірек сөздердің құрамындағы сөздер алмасып келіп отырады. Мәселен, «жақсы әйел» деген тірек сөздегі «әйел» сөзінің орнына «жігіт», «адам», «қатын», «келін», «дос», «бала», «аға», «әке», «жұбай», «көрші», «ата» сияқты адамға қатысты сөздермен ғана емес, сондай-ақ, «сөз», «ат», «жер», «жұмыс», «лепес» т.б. осы тектес жансыз немесе адамға қатыс, адамға қатысты абстракт ұғымдарды білдіретін сөздермен де алмасып отырады. Мысалы: **жақсы әйел**

1. **Жақсы әйел** жаман еркекті би етеді,
Жаман әйел жақсы еркекті құл етеді.
2. **Жақсы әйел** ер көңілін көтереді,
Жаман әйел ер отын өшіреді.
3. **Жақсы әйел** жаман еркекті түзетеді,
Жаман әйел жақсы еркекті жүн етеді.
4. **Жақсы әйел** жаман еркекті түзетеді,
Жаман әйел жақсы еркекті жүдетеді.
5. **Жақсы қатын** жүн қарыз алады,
Жаман қатын су қарыз алады. т.б.

Қорыта айтқанда, қазақ мақал-мәтелдерін құрылымдық тұрғыдан жете зерттеу – қазақ паремиологиясының күрделі мәселелерін шешіп, дүние жүзілік паремиологиялық қордың құрылуына үлкен үлес қосары сөзсіз.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Пермяков Г.Л. Паремиологический сборник. М., «Наука», 1978. -3 42 стр.
2. Қазақ мақал-мәтелдері. Құрастырған Ө.Тұрманжанов, 234 бет
3. Қазақ мақал-мәтелдері. Құрастырған Б.Абдульдина. «Өлке», 2001, 110 бет

ИБРАЕВА ЖАНАР МУХАМЕТКАЛИЕВНА

«Өрлеу» БАҰО АҚФ Алматы қаласы бойынша Кәсіби даму институты,
аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты

МӘТІНДЕРДЕГІ ҚАТЫСЫМ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: *Мақалада мәтінмен жұмыс жасаудың ерекшеліктері, мәтінтану бойынша ақпараттар беріледі. Білім алушылардың мәтінді түсінбеу себептері талданып, тиісті нұсқаулықтар беріледі.*

Түйін сөздер: PISA, мәтін, идея, стиль, тіл бірліктері, автор ұстанымы, лексикалық бірліктер, грамматикалық тұлғалар, дыбыстар қолданысы, функционалдық аспект.

Неге біздің біліп алушыларымыз көлемді мәтіндерді неге оқи алмайды, түсіне алмайды? Неге олар тез жалығады? Ойланып көрейікші...

Шынымен де, біздің оқушыларымыз көлемді мәтіндерді оқи алмайды, түсіне алмайды. Себебі, біз мектеп бағдарламасында көбінесе шағын мәтіндермен көбірек жұмыс жасаймыз да, көлемді мәтіндермен жұмыс жасатпаймыз. Бұдан шығатын қорытынды, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінде көлемді мәтін оқымаған, түсінбеген оқушы физикадан, биологиядан, химиядан және тағы да басқа пәндерде берілетін мәтіндермен жұмыс жасай алмайды, талдай алмайды деген сөз. Содан келіп ББЖМ (МОДО), PISA зерттеулерінің тапсырмаларын орындауда қиналады. Енді осы мәселені қалай шешеміз, қарастырып көрейік.

Жазушы көркем туындының болмысын танытатындай, ондағы оқиғаларды бір-бірімен байланыстырады. Ондағы кейіпкерлер тіршілік кешеді, еңбек етеді, бір-бірімен қарым-қатынасқа түсіп, тартысқа да барады. Соңында уақыт пен кеңістікке сіңісіп, орнығады. Осы кезде ең бірінші көзге түсетіні - автор баяндайтын оқиға. Ол жекелеген эпизодтардан құралып, шығарманың тақырыбын, идеясын, жанрлық ерекшелігін ашады. Ал осы мәселені көлемі үлкен шығарманы оқымаған оқушы қалай байқайды? Ойланып көріңіздерші...

Оның бірнеше себебі бар. Оқулықта берілген мәтіндерде авторлар кейбір авторлардың шағармаларын талдауда мағынасы түсініксіз сөздердің тарихына тоқталып, мағынасына талдау жасайды. Ол әсіресе, М.Өтемісұлы, Абай Құнанбаевтың өлеңдерін талдауда ерекше көрінеді. Себебі ақындардың өмір сүрген дәуірі олардың шығармаларындағы осындай мағыналары күңгірт, көпшілікке беймәлім сөздерді түсіндіруді қажет етеді. Мысалы, М.Өтемісұлының «қалықпандай», «тарпаңдай», «керіскен», «бұлан», «қырқарлану» т. б. көптеген сөздердің семантикасына талдау жасалынады. Сондай-ақ, ақынның өзіне тән салтанатты, ұранды, мағынасы көтеріңкі, салтанатты мазмұнды сөз қолданыстары ерекше тартымды шыққан. Мысалға келтіретін болсақ «қыр», «қырқа», «көкжиек», «көк әлемі» т.б көптеген сөздер мәтінде кездескенде мағынасын түсінбейді. Осыдан келіп білім алушы алдындағы мәтінді түсінуде қиындық туады [1,17 б].

Екіншіден, авторлар әлеуметтік-танымдық ұстанымды да басшылыққа алады. Ол дегеніміз, ақын-жазушылардың өмір сүрген ортасын суреттеп қана қоймай, сол ортаның құндылықтарын бейнелейтін сөздерге ұғым-түсінік беріліп отырады. Олардың әлеуметтік мәніне тоқталады. Мысалы, «закүншік», «старшын», «арызшы», «пысық» т. б. Осы аталған сөздер мәтінде кездескенде білім алушыда қиындық туады. Педагог ең алдымен сөздің шығу тарихы мен мағынасын түсіндірсе, дәлелдер келтірсе, сонда ғана білім алушыда ұғым пайда болар еді.

Тағы бір айта кететін жайт, автордың дара стилін айқындау ұстанымы. Кез келген шығарма оның авторының шығармашылық болмысын танытады, сол себепті шығарма арқылы автордың тілдік шеберлігін жіті көзбен байқап көре білу ерекше байқампаздықты қажет етеді. Бұл орайда оқу құралындағы жүргізілген талдаулардың мақсаты айқын,

мысалдары жарқын шыққан. Авторлық жаңа қолданыстарды тауып, автордың әдеби тілге қосқан үлесін, тілдегі жеткен табысын анықтауға ерекше мән береді. Мысалы, Абай шығармаларындағы «ғылым бағу», «ғылым табу», «ғылым іздеу», «ғылым оқу», «ми кептіру» сияқты сөз қолданыстары авторлық даралықты айқын танытатын мысалдар.

Шығарманы талдауда авторлар тіл бірліктерінің мағынасын нақты контекстегі қызметі тұрғысынан, сол контексте алып қарастырады. Функционалдық ұстаным бойынша, мәтіннің тілдік ұйымдасуына тірек болған тілдік деңгейлердегі әрбір тілдік бірлік талданады. Лексикалық бірліктердің, грамматикалық тұлғалардың, дыбыстардың қолданысы функционалдық аспектіде қарастырылады.

Жалпы алғанда барлық ұстанымдарға осы қағида негіз болған деуге де болады. Себебі тілдік талдау тілдік деректерге сүйенеді, ал тілдік дерек ол тек мазмұнның сыртқы қабаты. Авторлар тілдік деректерді түсіндіруде оның тек сыртқы тілдік пішініне ғана емес, оның тұтас шығарма мазмұнымен қатынасын, контекспен, шығарманың ішкі мәнімен байланысына баса назар аударады.

Ақпаратты оқу барысында не түсінікті, түсініксіз, қызықты ақпарат, жаңа ақпарат, келісемін, келіспеймін деген белгілер қойып отыруға үйрету, сөз мағынасын мәнмәтінде (контексте) ажырата білу (бейтаныс сөздердің мағынасын болжау) мәтін құрылымын түсіну үшін оқу қарастырылады.

Бүгінде қазақ тілі мен әдебиеті пәні мазмұны төрт дағдыға бағыттталып оқытылады: *тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым.*

Оқылымның түрлі әдістерін қолдану арқылы оқушыларды сауатты оқуға дағдыландыра аламыз:

- көз жүгіртіп оқу;
- нақты ақпаратты табу үшін оқу;
- жалпы идеяны түсіну үшін оқу;
- детальды түрде оқу;
- суретке қарап болжай білу;
- мәтін түрлерін ажырату үшін оқу(хабарлау, мақала, жарнама, сипаттау, т.б.);
- интенсивті оқылым (үлкен, көлемді мәтін);
- назарын шоғырландырып оқу (кейін мазмұнын сыныптасына айтып беретін болған жағдайда);
- мазмұны бойынша талқылау.

Ал кез келген ауызша немесе жазбаша ақпаратты түсінуін қамтамасыз ету мақсатында сөздерді синониммен алмастыру, сөйлемді немесе бөлімді өз сөзімен қайта жазу (перифраз), сұрақтарға өз сөзімен жауап беру, белгілі бір дәйексөзге өз көзқарасын білдіру, яғни тарқатып жазу сынды тапсырмалар орындалуы өз жемісін береді. Ең бастысы – осы тапсырмаларды орындау үшін білім алушылар берілген мәтінді зерттеп оқып, мазмұнын жан-жақты талдап үйренеді. Қазіргі жасөспірімдер ақпараттың көптігінен кітап оқығысы келмейді, зейін қойып оқымайды, осы мәселені шешуде мәтінді кодтап оқу өте тиімді әдіс.

Бұл жағдайда шәкірттер берілген мәтінді әр түрлі белгі қойып оқиды және өзіне қызықты ақпаратты түрлі шартты белгісімен, негізгі идеяны беретін сөйлемнің астын сызып қояды. Осы тектес әдістерді үнемі пайдаланған жағдайда оқу сауаттылығын қалыптастыруға әбден болады.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Смағұлова Г. Көркем мәтін лингвистикасы. — Алматы: Триумф «Т», 2007. — 152 б.
2. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. Алматы «Білім» 1994. 16-17 б.б.
3. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. 7-том. Қ.- П. – Алматы: Ғылым, 1983. – 672 б.
4. Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер.– Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
5. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. –2016 . – №2. – 31-37 б.

СҰЛТАНОВА БИБІГҮЛ МЫҢБАЙҚЫЗЫ

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к., проф. м.а.

МУСАЕВА УЛЖАСҒАС БАХЫТҚЫЗЫ

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, II курс магистранты

ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛИДІҢ «ИІРІМ» ЭССЕСІНДЕ ЖҰМЕКЕН НӘЖІМЕДЕНОВТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПОРТРЕТІ

Аннотация: Мақалада Қадыр Мырза Әлидің «Иірім» эссесіндегі ақын Жұмекен Нәжімеденов туралы естеліктері қарастырылады. Естеліктердің авторы қазақ ақыны Жұмекен Нәжімеденовтің келбетін, мінез ерекшеліктерін, ойлары мен сезімін айқын сипаттайды.

Кілт сөздер: «Иірім» эссесі, Жұмекен Нәжімеденов, шығармашылық портрет, субъективтілік, баяндау, эссе, естелік.

Кіріспе

Қазақ әдебиетіне ақындығымен танылған Қадыр Мырза Әли әрі көсемсөз шебері, әрі эссеист. Қазақ әдебиетінің тарихында, поэзия тарихында оның өлеңдері ең көп оқылған, таңдаулылар санатында. Қазақстан Ленин комсомолының сыйлығы (1966), Қазақ КСР мемлекеттік сыйлығының иегері (1980), Қазақстанның халық жазушысы (1995) Қадыр Мырза Әли халқына мол мұра қалдырды. Сол қымбат мұралардың қатарына жазушының эсселерінде жатқызамыз.

Ақынның зерттеуді қажет ететін еңбектерінің бір саласы оның – эсселері. Өмірдің түрлі кезеңдерінен өткен, тәжірибесі, көргендері, өмірден тоқығаны әдебиеттегі тың тақырыптарға, жаңа жанрларға, өзгеше образдарға ойысуға түрткі болғанын байқаймыз. Соның нәтижесінде ақын өмірбаяндық, деректілік негіздегі эссерін жазды. Эссе, естелік кей жағдайда жазушы ойын, идеясын беруде ең қолайлы, ыңғайлы жанр. XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің ажырамас бір бөлігі ретінде ақын, жазушыларының эссе, естелік, мемуарларлық шығармаларын зерттеу әдебиеттану ғылымында маңызды.

Теориялық негіздеме.

Тамыры тереңде жатқан эссе, естелік, мемуарлар ХХІ ғасырда қазақ әдебиетінде көп жазылды. Өз басынан өткен оқиғалар, немесе өзі куә болған оқиғалар туралы автор атынан баяндалатын, баяндау түрінің өзінде де өзгешелік бар эсселерді автордың жазба түріндегі баяндаулары десек те болады.

Қазіргі уақытта қазақ әдебиеттану ғылымында мемуар, естеліктер, автобиографиялық шығармалар, эсселер табиғаты біршама зерттеліп жатыр. Орыс әдебиеттанушы ғалымы Г.Г.Елизаветина пікірінше мемуарлар – «тарихи немесе қоғамдық маңызы зор оқиғалар туралы болса, өз өмірі туралы әңгімелерді – автобиографиялық әңгімелер» деп екеуін екі бөліп қарайды (1). Біздің пікірімізше бұлай жіктеу шарттылау. Себебі 1986 жылғы Алматы қаласындағы желтоқсан оқиғасына сол жылдары Алматы қаласындағы ЖОО оқитын студенттердің 90 пайызы қатысты. Сол оқиғаның өзімізге қатысты тұстары, өзімізді ойландырған жайттар белгілі ғалым Бейбіт Исхан туралы естелігімізде, белгілі әдебиеттанушы ғалым Қорғанбеков Болат туралы эссеімізде жазылды. Ол ірі тарихи, қоғамдық оқиға болған соң қоғам мүшелерінің белгілі бір тобы ол оқиғадан тыс қала алмайды. Осы тұрғыдан алғанда мемуарларда автобиографиялық сипат болатыны ақиқат.

Қазақ әдебиеттану ғылымында мемуарлардың жанрлық ерекшелігі туралы іргелі зерттеудің авторы Н.Ақыш мемуарлық романдардың жанрлық ерекшелігін тереңнен қарастырды (2). Н.Ақыштың айтуынша орыстың әдебиеттанушы ғалымы Л.Я.Гараниннің пікірінше Л.Гинзбургтің «Арғы жақтағы кездесулер», «Тұңғиық» және С.Смирновтың «Брест қамалы» т.б. шығармалар мемуарлық шығармалар емес екен. Себебі бұл шығармаларда әдебиеттің негізгі белгісі болып табылатын көркемдіктің елеусіз қалғанын

айтады. Н.Ақыш мұндай шығармалардың қатарына қазақ әдебиетінен Б.Момышұлының «Ұшқан ұя», Ә.Тәжібаевтың «Жылдар, ойлар», С.Қирабаевтың «Өмір тағылымдары», З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім», Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», Қ.Мырза Әлидің «Иірім», Ғ.Қабышұлының «Адамның кейбір кездері» эсселерін жатқызады. Н.Ақыш бұл шығармаларда мемуарға тән кей сипаттар болғанмен, мемуарлық роман емес дейді (2, 13 б.). Бұл орайда мемуардың да, эсселердің де, естеліктердің де басты өлшемі - шын болған оқиғалар жайында, өмірде болған адамдар туралы, деректілігінде. Сондықтан мемуар, эссе, естелік, автобиографиялық прозаның ара жігін тап басып ажырату қиындау.

Ақын, жазушы Қадыр Мырза Әли «Иірім» эссесін естелік-эссе дейді. Естелік-эссені прозамен салыстыра отырып ерекшелігін ашып көрсетеді. Көркем шығармада образды жазушы өз қалағанындай жасайды. Көркем шығарма кейіпкері мінезіне орай әрекет етеді. Еш оқырман образды бұрмаладың деп жазушыны айыптай алмайды. Өйткені кейіпкер жазушы қиялы арқылы жасалған. Ал эсседе, естелікте образдың өзін қалағанша өзгерте алмайсың. Ол өмірде болған, нақтылы адам, тіпті тарихи тұлға, нақтыласақ өнер адамдары, ақындар, жазушылар, спортшылар т.б болуы мүмкін. Оны өзін қалағандай өзгертуге еш қақынның жоқ екенін айтады жазушы Қадыр Мырза Әли (3, 25).

Қадыр Мырза Әлидің «Иірім» эссесіндегі басты кейіпкерлер ақынның замандастары: қазақ ақындары, жазушылары, сыншылары, әдебиет пен өнердегі адамдар, достары, сапарластары, тіпті көршілері деуге де болады. жазушы кей кейіпкерлерімен қатты байланыста болмаса да, тіпті кездейсоқ кездескен, бірақ ерекше әсер қалдырған кей адамдар жазушы шығармасынан орын алғанын көреміз. Мысалы емтихан қабылдаушы ұстазы Татьяна Владимировна Поссе – өмірінде бір-ақ рет кездескен, солай болғанмен ақынның жүрегінен өшпестей орын алған жандардың бірі.

Қадыр Мырза Әлидің есінде жақсы сақталған, қымбат та қадірлі, сүйікті жақын достарын, таныстарын, сонымен қатар ақынның жеккөрушілігін, антипатиясын туғызған жандардың да аз еместігін көреміз. Негізінен шығармадан қазақ әдебиетінің, мәдениетінің ең белгілі қайраткерлерін, тұлғаларын көреміз. Бәрі де мәңгілік мекеніне аттанған белгілі тұлғалар, қазіргі күні тарихқа айналған 60-70-80-90 жылдардағы оқиғалар шығарма сюжетіне арқау болған. Атап айтқанда, С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин, Ә.Тәжібаев, Фатима Ғабитова, М.Қаратаев, Х.Есенжанов, Д.Әбілов, Қ.Тоғызақов, Ә.Нұршайықов, Ғ.Мүсірепов, Әди Шәріпов, Х.Ерғалиев, С.Жүнісов, Ә.Әлімжанов, І.Есенберлин, Ж.Молдағалиев, О.Сүлейменов, Ә.Нұрпейісов, Ғ.Қайырбеков, Ғ.Орманов, Т.Жароков, Ж.Нәжімеденов, М.Мақатаев, тәрізді атақты ақын, жазушылармен қатар көпшілікке белгісіздеу қаншама кейіпкерлер бар. Қадыр Мырза Әли аталған белгілі тұлғалардың есінде қалғанын еске түсіру арқылы әдеби портретін, адамдық болмысын өз көзқарасы тұрғысынан сомдайды. Эсселердің барлығында да әлдеқашан өткен күндер оқиғалары, толғаныстары, сезінулері баяндалатындықтан, эссенің сюжеттік желісінде, сюжеттік дамуда өзіндік ерекшелік болады. Эсселерде негізгі күш, басымдық баяндауда болатындықтан белгілі бір тұлғалардың портреті, адамдық болмысы, тіршілігі, әдеттері баяндау арқылы ғана ашылады.

Эссе жанрында сюжет желісін өрбітуші жазушының есте қалғандары, жадында сақталғандары, өмірдің өзі, өмірдің өз ағыны деп қарайтын болсақ, онда эссеелер айналып келгенде өзі туралы әңгімелеу болып шығады. Қадыр Мырза Әли эсеге арқау болған оқиғаларды, материалдарды өзінің авторлық көзқарасы мен алдына қойған мақсат, міндеттеріне орай таңдап алады. Осы арадан эссе сюжеті мен эссенің жанрлық табиғаты арасындағы маңызды байланыс шығады. Эсседе лирикалық хикаят, автобиографиялық баяндау, әдеби портрет элементтері араласып жатады.

Дегенмен эссе, мемуар, естеліктерде жанрдың өзегі, доминанты автордың жады, субъект екенін естен шығармау керек. Эссе, мемуар, естеліктерде автордың субъективті пікірінің болуы әдебиеттің осы түрінің ең басты шарты, белгісі. (В. Кардин, Голубенцев Н.) мемуар, эссе, естелік авторы әрқашан деректерді, фактілерді субъективті түрде

жеткізеді. Бір деректі, бір оқиғаны екіәссе, мемуар немесе естелік авторы екі түрлі баяндауға құқығы бар екенін айтады орыс мемуаристикасын зерттеуші ғалымдар (Игорь Шайтанов И.).

Эсселерде негізгі кейіпкерлердің әдеби портретімен қатар белгілі тұлғалардың тіршілігі, өмір сүрген ортасы, тарихи дәуірі айқын суреттеледі. Эсселерде автор жарқын эпизодтар арқылы өз кейіпкерлеріне психологиялық терең талдаулар жасайды. Қадыр Мырза Әлидің «Иірім» эссесінде ақынның әдеби, шығармашылық портреті айшықты ашылған ақындардың бірі - Жүмекен Нәжімеденов.

«Қашан барсаң да алдында ашулы қолжазба жатады (Т.Жароковты айтып отыр). Бір барғанда жанында тұрып, көз жүгірткен едім - Жүмекен Нәжімеденовтің жаңа дүниесі екен.

- Мұны несіне оқисыз? – дедім.

- Неге оқымауым керек?

- Жаман жаза алмайтын жақсы ақын. Мен мұндай қолжазбаларға оқымай-ақ қол қоя салар едім!

- Қорықпай ма?!

- Қорықпай.

- Мә, ендеше!

Жүмекен ол кезде ұмытпасам, төрт-бес жинақтың авторы болып қалған. Жылдан-жылға өсу үстінде. Алғашқы екі кітабына қатарынан мақала жазып, қолтығынан демегенмін. *Менің түсінігімше*, тап сол тұста Жүмекеннен мықты ақын жоқ болатын. Керемет еңбекқор. Қайдан шығып жатқаны белгісіз. Жазады да жатады. Жазады да жатады. мені ең бірінші таң қалдырған тірі ақын осы болды»(129 б.) - дейді Жүмекен Нәжімеденов туралы «Иірім» эссесінде Қадыр Мырза Әли. Эссе табиғатына тән басты белгілердің бірі - ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы шынайы, жарқын, өмірлік деректер негізінде сомдалған әдеби портреттер. Жоғарыда келтірілген үзіндіден өзі де елге танылған Қадыр Мырза Әли ақынға ерекше әсер еткен Жүмекен Нәжімеденовпен тереңірек таныса түсеміз. Ақын жоғары авторлық бағалауын, субъективті пікірін бірінші жақпен баяндап, Жүмекен Нәжімеденов туралы деректі оқырманға ұсынады.

Жүмекен Нәжімеденов туралы естелігін ақынды жақсы танитын, ақын туралы пікірі әбден қалыптасқан кезінен бастап баяндайды. Одан әрі Жүмекен Нәжімеденовтің жас ақындардың Бүкілодақтық фестиваліне қатысып, лауреат болып келгенін зор сүйіспеншілікпен баяндайды. Өз эмоциясын «өз тобының озығы», «Жүмекен таза поэзия үшін жаралған жан еді», «есептің ақыны емес», «мансап қуған жоқ», «бастаған нәрсені бітірмей тынбайтын», «Жүмекен сөйлегеннен тыңдағанды, дауласқаннан жазғанды жақсы көретін» деген тәрізді жүрегінен шыққан, ақын туралы жүрек жарды пікірлерін айтады. Ақынның шығармашылығы туралы айтқанда ақын мінезінің ерекшелігін ашып көрсетеді.

«Келесі кездескенде Жүмекен маған:

- Қадыр, мен роман жазып бітірдім! – деді.

- Қашан?

- Осы жақында!

- Қай уақытта жазып жүрсің?

Ол жауап бермеді. Жымиып күлді де қойды. Жүмекен жалпы жұмбақ жігіт болатын» (131 б.)). Эссе авторы Жүмекен Нәжімеденов туралы «қазақ поэзиясының қақ төрінен бір-ақ шықты», «шығып қана қойған жоқ, бірден орнығып алды», «бірінші кітабынан екіншісі, екіншісінен үшіншісі салмақтана берді» деген пікірлері арқылы ақынның ақынға деген құрметі, шығармашылығын бағалауы, симпатиясын көрсетеді.

Қорытынды.

Ақын Қадыр Мырза Әли осылайша «Иірім» эссесінде Жүмекен Нәжімеденовтің бейнесін, көркем бейнесін, шығармашылығын шебер жаңғыртады. Жүмекен Нәжімеденов дарынды ақын, кәдімгі пенделердей қайғыратын, тұлға. Автор естеліктері арқылы ақынның мінез ерекшеліктерін, ішкі жан дүниесін сипаттайды.

Ақынның қасиетін, сезімін, ой-пікірін, оның шығармашылық қызметіндегі түрлі кезеңнің маңызды оқиғаларын, сөйлеу тілін дәл бере отырып баяндайды.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Елизаветина Г.Г. Воспоминания о литературной жизни / Д. В. Григорович // Литературные воспоминания – М. : Худож. лит., 1987. – С. 5–22. (Серия лит. мемуаров).
2. Ақыш Н. Қазақ мемуарлық романы, - Алматы 2010, - 323 б.
3. Мырза Әли Қ. Иірім, - Алматы 2010, - 323 б, 2005.
4. Гинзбург Н. О психологической прозе. -Л.: Художеств. лит., 1977.

ҒТАХР 17.01.09

СҰЛТАНОВА БИБІГҮЛ МЫҢБАЙҚЫЗЫ

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к., проф. м.а.
Алматы, Қазақстан

ТАРИХИ ЖЫРЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аннотация: Мақалада XIX ғасырдағы тарихи жырлар, Кенесары хан бастаған көтеріліске қатысты туған жырларды зерттеген еңбектері қарастырылады. Кенесары ханға қатысты жырларды түрлі аспектіде қарастырып, тарихи жырлардың өмір шындығына қатысын, жанрлық сипатын жүйелеп, нақтылаудағы П.Қ.Бисенбаев еңбектерінің маңызына тоқталады. Ғалым П.Қ.Бисенбаевтің ғылыми еңбектерімен тереңірек танысқанда ұзақ жылдардағы ғылыми-педагогикалық зерттеулерінде назарын Тарихи жырлар, Кенесары туралы және Шығыстық қисса-дастандардан аудармағандығына көз жеткізуге болады. Назарды үнемі бір нысан төңірегінде ұстау ғылым үшін өте маңыздылығы айтылған.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, тарихи жырлар, деректілік, тарихы шындық, көркемдік, әдеби шолу.

1. Кіріспе

Қазақ әдебиетінің, әдебиеттану ғылымының тарихында XIX ғасыр әдебиетіне, оның ішінде XIX ғасырдағы тарихи жырлар, әсіресе Кенесары–Наурызбай туралы тарихи-жырлардың табиғатына тереңнен үңіліп, байыпты зерттеулер жүргізген ғалымның бірі – П. Қ. Бисенбаев. Оның тарихи жырларға арналған зерттеулері [1]. сонымен қатар жалпы шығыстық қисса-дастандар туралы еңбектері [1]. Қазақ әдебиетінің тарихында, әдебиеттану ғылымында, фольклорда өзіндік орны бар салмақты еңбектер.

XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті, оның ішінде тарихи жырлар, Кенесарының тәуелсіздік үшін соғысындағы қазақ батырларының іс-әрекеті, ерлігі мәселелерін түрлі әдебиеттанушы, тарихшы ғалымдар түрлі қырынан, түрлі аспектіде қарастырады. П.Қ.Бисенбаев осы дәуірдегі тарихи жырларға қатысты зерттеулерінде көркем шығармалардың бар нәрі, қатпар-қатпар маңызы айқын танылады.

П.Қ.Бисенбаев XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихын қазақ халқы тарихының әр түрлі кезеңіндегі тарихи, саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани жағдайлармен, оқиғалармен байланыстыра, сабақтастыра зерттейді. Мұндай зерттеу әдісі тарихи жырлардағы көркемдік пен деректілік мәселелерін қарастырғанда жақсы нәтижеге жеткізгенін еңбектер көрсетіп отыр.

П.Қ.Бисенбаевтың XIX ғасыр әдебиетіндегі тарихи жырларды зерттеуге қосқан үлесін айқындау мақсатындағы бұл мақалада ғалым еңбектерінің мәні, маңызы

қарастырылды. П.Қ.Бисенбаевтің еңбектерінсіз XIX ғасыр әдебиетін, XIX ғасырдағы әдеби үрдіс туралы айту мүмкін еместігіне көз жеткіздік.

2. Теориялық негіздеме

М.Әуезовтің 1927 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Әдебиет тарихы» монографиясы қазақ әдебиеті туралы құнды еңбектердің бірі. Кеңес үкіметі кезінде жарық көрмек тұрмақ, атын атауға тиым салынған еңбектердің бірі. «Автор сыйлықтан сыйлық алып, дүниежүзілік даңққа ие болса да, бұл еңбегі көзі тірісінде қайтадан басылған жоқ. Тіпті, аталмай да келді» [4, 103 б.]. Бұл монографияның зияндылығы, жаулық идеясы бар шығармалар ретінде қаһарға ілігіп жойылу себебі туралы академик Р.Нұрғали пікір білдіреді. Монографияда Кенесары-Наурызбай, Сырым Датов, Исатай–Махамбет көтерілісі, сол оқиғалар туралы шығармалар кеңінен талданады. Көтеріліс туралы тарихи жырлардан негізгі өзегінде «отаршылыққа қарсылық, табанға түсіп, мәңгүрт болмаймын деп шапшу, құрылған зеңбірек, оқтаулы мылтыққа қарсы тұру, бір сөзбен, азаттық, тәуелсіздік ұраны» деп дұрыс көрсетеді» [4, 184 б.]. Монография жеті бөлімнен тұрады. М.Әуезов XIX ғасыр әдебиетін жалпылап «Айтыстар», «Зар заман» дәуірінің әдебиеті, «Тарихи өлеңдер» деп аталатын үш салаға бөліп қарастырады.

М.Әуезов «Әдебиет тарихы» монографиясында Кенесары жорығына кеңінен тоқталады. Бұл жорықтың қазақ тарихындағы мән маңызын алғаш ашық көрсеткен еңбек. «Үш жүздің игі жақсысының аузында Кенесары істері көп жылдарға шейін қан қыздыратын әңгіме болып жүрген» [5, 152 б.] - дейді бұл жорық туралы. Оның үстіне бұл жырдың басқа жырлардан ерекшелігі әр ру өкілдері қатысқан белгілі тарихи оқиғаны аққан қан, «бұрқылдаған шаңның ішінде сол қаһармандармен бірге жүріп, қиындық көрген Нысанбайдың жырлауы әңгімеге екінші бір ерекшелік береді» [5, 152 б.] деп тарихи жырдың мән-маңызын одан әрі тереңдете түседі. Жырдың авторы Нысанбай жыршының осы қанды жорықтың бел ортасында болғанын, жыршының естігені бойынша емес, көргені бойынша оқиғаны жырлап отырғанына М.Әуезов тереңнен тоқталады [5, 153 б.].

Өз дәуірінде М.Әуезовтің өзі ерекше назар аударған Кенесары-Наурызбай қозғалысы туралы тарихи жырларға П.Қ.Бисенбаев бірнеше ғылыми еңбектер жазады. Соның бірі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысының Филология сериясында жарияланған - «Кенесары-Наурызбай» жыры: дерек және көркем бейне» аталатын мақаласы. Автор бұл мақаласында Нысанбай жыры мен Ш.Жәңгірұлы орындаған нұсқасын салыстырады [7, 15 б.]. Екі нұсқадағы тарихи оқиғалардың деректілік сипатына назар аударады, түрлі деректер ұсынады.

Ғалым Бисенбаев П.Қ. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Н.Середа, Б.Жамгерчинов, Е.Бекмаханов еңбектеріне сүйене отырып Нысанбай жыры нұсқасында баяндалатын оқиға мен тарихи деректердің бірдейлігін, айырмашылық жоқ екендігін нақтылайды [1, 15 б.]. Нысанбай жыры нұсқасындағы оқиғалар тарихи шындықтан ауытқымайтындығын дәлелді дереккөздер арқылы көрсетеді. Жоғарыда аталған Әуезов М. еңбегінде «Кенесары Наурызбай жорығы туралы кейінгі талай ақын талай түрлі өлең шығарса да, дәл Нысанбай жеткен жеткен өріске жеткен емес» [5, 153 б.] - деп Нысанбай нұсқасын аса жоғары бағалайды. М.Әуезов Нысанбай нұсқасындағы жырдың маңыздылығы оқиғаны ақынның шынайы баяндауында екенін айтып өтеді. Ақын қаны тартып қазаққа бүйрегі бұрмайды. Қанша жүрегі қан жылап тұрса да қазаққа бейтарап қарайды. Қазақ пен қырғызды тең ұстайды. Қырғызды кінәламайды. Қырғыздың кінәсі жоқтығы Кенесары қарамағында соғысып жүрген сарбаздарына да айқын екенін ақын Кәрібоз сөздері арқылы тыңдаушысына жеткізіп отыратындығын айтады М.Әуезов [4, 154 б.]. Ғалым П.Қ.Бисенбаев та жыр сюжетін дамытып отырған оқиғалардың тарихи деректілігіне баса назар аударады, Нысанбай жыры нұсқасының тарихи орны бар көркем туынды екендігін назарда ұстайды.

Кенесары қарамандағы қазақ руларының айнығыштығы, ел арасында бірлік жоқтығы Кенесары-Наурызбай жырында өзгеше өрнек тапқан. Бұл туралы М.Әуезов

Нысанбай ақынның қазақтың құбылмалылығын, сөзінде тұрмайтындығын, бірлік жоқтығын айта білуі ақынның «сыншылдығының» жоғары екендігін көрсететіндігін айтады [5, 154 б.]. Ғалым П.Қ.Бисенбаев та өз зерттеуінде жырдың осы сыншылдық сипатына баса назар аударады. Сыпатай батыр мен Рүстем сұлтанның көтеріліс кезіндегі іс-әрекетін айғақтайтын тарихи деректерді молынан келтіреді. Архив материалдарымен қатар оңтүстік өңірлердің Сыпатай батыр туралы аңыз-әңгімелер, тарихи-фольклорлық үлгілеріне де терең талдаулар жасауы зерттеудің құндылығын көтеріп тұр.

Жер – адамзат баласының ең жанды жері. Адамзат тіршілігінің негізі, ең үлкен байлық – жер мәселесі XIX ғасырдағы қазақ даласындағы барлық көтерілістің, негізінде адамзат тарихындағы көптеген соғыстардың негізгі себебі екенін тарих дәлелдеп отыр. Жер мәселесі туралы Әлихан Бөкейхановтан басталып, XX ғасыр басындағы алаш қайраткерлерінің бәрі зерттеулер жүргізді, мақалалар жазды. Күні бүгінге дейін жазылып жатыр да. Бұл жайында зерттеуші Қоқан хандығы қол астында қалған Меркі, Аспара, Иткешу бекіністерін, Сусамыр жайлауын, Самсы асуын Кенесары хан түгелдей босатып алған болатын [3, 18 б.] деп көтеріліс нәтижесінде оңтүстіктегі біраз жерлердің қоқан билігінен босатылғандығын айтып өтеді.

П.Қ.Бисенбаев мақаласында Сыпатай батыр мен Рүстем сұлтандардың табанының тайғақтығынан, кей рулардың көтерілісті тастап кеткендігінен көтеріліс жеңіліс тапты дейтін қалыптасқан пікірді ақтамайды да, жақтамайды да. Автор көтерілістің жеңіліс табуының тамыры тереңде екендігін айтады. «Кенесарыны тұзаққа түсірудің сәтін күтіп жүрген Қоқан-қырғыз билеушілері ескі келіспеушіліктерді реттеп, Рүстем сұлтанмен жасырын бітімге келуді ойластыруы да ғажап емес. Өйткені негізгі күші жергілікті рулардан құралған Кенесары әскері Майтөбеде жеңіске жетер болса, қоқандықтардың Әулиеата төңірегіндегі қазақтарға ие бола алмасы анық еді. Сондықтан Тентек төре, Есенгелді-Саржан көтерілісінен сабақ алған, Жетісудағы, Сыр бойындағы талай бекіністерін талқандаған Кенесарының түпкі мақсатынан қауіптенген қоқандықтар Рүстем төре мен Сыпатай бидің қандай талабын да орындауға дайын болатын. Оның үстіне үш күнге созылған бет қаратпас боран, азық-түлік пен жем-шөптің тапшылығы, тау қыраттарындағы жайсыздық қалың қолды қалжыратып, рубасыларын қарсы жақпен бітімге келуге итермелеуі бек мүмкін» [4, 16 б.] - деген өз қорытындысын жасайды. Ғалым одан әрі өз пікірін дәйектей түсу үшін Кекілік тауындағы шайқасқа Нюхалов, Авакумов, Б.Шанхаев бастаған орыс-казак әскерінің Кенесары қолына қарсы соғысқаны туралы деректі құжат мәліметтерімен нақтылай түседі [4, 16 б.].

П.Қ.Бисенбаев мақалада «патша үкіметінің қазақ-қырғыз арасындағы қан төгіске ашық араласпаса да Қытайдың да, Қоқан хандығы уысынан шығарғысы келмеген Алатау бөктерін, жері шүйгін құнарлы оңтүстікті өз қарамағына қарату үшін екі туысқан халықты бір-біріне айдап салып, ортасына от тастап, екі ұлтты да мүмкіндік болса жоқ етіп, оңтүстік өңірге өз билігін орнықтырудың оңтайлы сәтін, ыңғайлы жолдарын қарастырды деген қорытынды жасайды [4, 17 б.].

Қорытынды

Ғалым П.Қ.Бисенбаевтің жыршы Нысанбай жырындағы тарихи деректілікті анық көрсетіп айту арқылы тарихи жырлардың ұлт тарихында, әдебиет тарихындағы маңызын айқындайды. Көтеріліске қатысты ғалым қисындары бағалы. «Мұхтар Әуезов – XIX ғасырдағы тарихи жырлардың айқын ерекшелігін ажыратып қарастырудың басында болған зерттеуші» [6, 43 б.] екендігі қандай ақиқат болса, қазіргі күні тарихи жырлардың болмыс бітімін, көркемдігін, көркемдік пен деректілік қатынасын зерделеп жүрген ғалымдардың еңбектеріне назар аудару маңызды.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Бисенбаев П.Қ., «Кенесары-Наурызбай» жыры: дерек және көркем бейне\| ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 4(138). 2012
2. Бисенбаев П.Қ., «ЖАСАУЫЛ ҚЫРҒЫНЫ» ДАСТАНЫ: НҰСҚАЛАРЫ МЕН ТАРИХИЛЫҒЫ\| 2017 Al-Farabi Kazakh National University, Journal of history. №2 (85). 2017
3. Нұрғали Р. М.Әуезов және Алаш. – Алматы, 1997.
4. Нұрғали Р. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2013.
5. Әуезов М., Әдебиет тарихы, Ана тілі, 1991, 240 б.
6. Мәдібаева Қ.Қ., Мұхтар Әуезовтің әдебиет тарихын зерттеу еңбегі\| Bulletin KazNU. Filology series. № 4 (138). 2012

IV БАҒЫТ. КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘОЖ 81

АБДРЕЙМОВА М.С.

Қандыағаш қаласы №3 мектеп-гимназиясы, қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Ақтөбе облысы Мұғалжар ауданы

ҚАЗАҚ ЛИНГВИСТИКАСЫНДАҒЫ АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ПРИНЦИПІ

Аннотация: Мақалада жалпы тіл біліміндегі, қазақ тіл біліміндегі антропоцентризм принципіннің жалпы ұғымы туралы, тілдегі антропоцентристік принцип өз бастауын ХІХ ғасырдың аяғында И.А.Бодуэн де Куртенэнің еңбегінен алып, қазіргі таңда үлкен тенденция ретінде тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып отырғандығы сөз болады. Жалпы тіл білімінде, орыс тіл білімінде және қазақ лингвистикасында да ерекше қызықты зерттеулер жасалып, зерделену үстінде екендігі баяндалады.

Тірек сөздер: антропоцентристік принцип, тілдегі адам, тілдік құбылыс, ғалам бейнесі, адам тұлғасы.

Антропоцентризм ұғымы, ең алдымен, «әлемде болып жатқан барлық оқиғалардың нақ ортасында және ғалам бейнесінің жоғарғы қабатындағы адам туралы ұғым түрінде түсіндіріледі. Антропоцентризм ұғымы философия мен мәдениеттанудағы маңызды концепциялардың бірі болып табылады. Бұл ұғым адамды әлемнің орталығы ретінде қарастырады және оның барлық табиғатқа, қоғамға және мәдениетке қатысты орны мен рөлін басым деп есептейді.

Антропоцентризмнің негізгі аспектілері:

Философиялық негіздері:

Антропоцентризм адамның әлемдегі ең жоғары мән мен маңызға ие екенін білдіреді. Бұл көзқарас бойынша, барлық табиғат пен ғаламның құндылығы тек адаммен және оның қажеттіліктерімен бағаланады.

Әлеуметтік және мәдени аспектілер:

Антропоцентризм адам мәдениетінің, өнерінің, ғылымының және технологиясының басты орын алатынын көрсетеді. Мәдениет пен қоғам адамның қажеттіліктері мен мүдделеріне бағытталған деп есептеледі.

Экологиялық әсерлер:

Антропоцентризм экологиялық көзқарастарды сынға алады, өйткені ол табиғатты тек адам ресурсы ретінде қарастырады. Мұндай көзқарас табиғаттың өздік құндылығын мойындамау мен экологиялық теңгерімнің бұзылуына әкелуі мүмкін.

Ғылыми және философиялық талқылаулар:

Антропоцентризм ғылыми философияда адамның әлемді зерттеу және түсіну тәсілдерінде көрініс табады. Бұл көзқарас бойынша, адамның ақыл-ойы мен тәжірибесі әлемнің барлық құбылыстарын түсінудің негізгі құралы ретінде қарастырылады.

Тарихи контекст:

Антропоцентризмнің тарихы ежелгі философия мен діндерде көрініс тапқан. Мәселен, көне грек философиясында адам дүниенің орталығы ретінде қарастырылды. Орта ғасырлардағы діндерде де адамды Құдайдың жаратылысының орталығы ретінде қарастыру тән болды.

Антропоцентризм мен оның баламалары:

Экоцентризм:

Антропоцентризмнің баламасы ретінде экоцентризм қарастырылады, ол табиғат пен экожүйелердің өздік құндылығын мойындайды және адамның рөлін экологиялық баланс контекстінде қарастырады.

Биосцентризм:

Бұл көзқарас барлық тіршілік иелерінің құндылығын мойындайды және адамды табиғаттың бір бөлігі ретінде қарастырады. Биосцентризм табиғатқа жауапкершілікті арттырады және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған.

Лингвистикада бұл принцип тілдегі адам ретінде қолданыс тауып отыр. Антропоцентризм принципіне сәйкес, тіл және оның қызметі мен мәдениеті адаммен тығыз байланыста зерттеледі, «Тілдегі адам» принципі немесе антропоцентризм орыс тіл білімінде бұрыннан қалыптасқан. XIX ғасырдың аяғында И.А.Бодуэн де Куртенэнің «Фонология» еңбегінен (1899) бастау алады, антропофоника ғылым ретінде «тек дыбыстармен айналысады, яғни тек адамдық, яғни адамның сөйлеу дыбыстарын қарастырған».

«Тіл мен адамның біртұтастығы» жайлы И.А.Бодуэн де Куртенэ былай дейді: «Язык существует только в индивидуальных мозгах, только в душах, только в психике индивидов или особей, составляющих данное языковое общество» [1, 6]. Демек, тілдік қауымдастықты құрайтын тіл адамның тек миында, жанында, жан дүниесінде өмір сүреді дегенді меңзейді. Әр халықтың танымында өз ұлттының ерекшеліктері, өз түсінігі, өзіндік ойлары мен даналық пайымдаулары айқын көрініс табады.

Белгілі ғалымдар осы тұрғыдан өз ойларын ертерек білдірген. В. Гумбольдт былайша түйіндейді: «... язык – это мир, лежащий между миром внешних явлений и внутренним миром человеком» [2, 34]. Демек, тіл адамның сыртқы құбылыстар мен ішкі әлемі арасындағы жатқан ерекше кеңістік не бір ерекше құбылыс дегенге саяды.

Л.Вайсгербер В.Гумбольдттың қағидасына сүйене отырып, оны біржақты түсініп, тіл ойды қалыптастырады, түрлі тілдік құрылым түрлі ойлау құрылымын қалыптастырады деген тұжырымға келеді.

Г.В.Колшанский: «Язык ... не может рассматриваться в качестве барьера между человеком и миром или самостотельным познавательным механизмом, наделенным такими качествами, которые дают ему возможность представить по-своему этот мир и доносить его до человеческого сознания» [3, 56]. Тіл ... адам мен әлем арасындағы тосқауыл немесе оған осы әлемді өзінше елестетуге және оны адам санасына жеткізуге мүмкіндік беретін қасиеттерге ие өзіндік танымдық механизм ретінде қарастыруға болмайды». Тілдің мен адам арасындағы қарым-қатынастың лингвистикадағы ерекше құбылыс ретінде зерттеу тіл білімінде көкейкесті мәселелердің бірі ретінде қарастырылуда.

Ғалым Е.С.Кубрякованың пайымдауынша, ғылыми зерттеудің барлық теориялық алғышарттарындағы басты орынды адам иеленетін және ол арнаулы ракурсқа ие

тенденция болып есептеледі. Яғни адам осы және басқа да құбылыстардың талдауында жай ғана көрініс табатын емес, оның барлық талдаулары мен соңғы нәтижелерінен айқындалатын құбылыс.

Жалпы тіл білімі дамудың жаңа арнасына түсіп, даму үстінде екені баршамызға аян. Тілді зерттеудің жаңа әдіс-тәсілдері де қарастырылып жатыр.

Белгілі ғалым Б.Момынова өзінің «Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар» атты оқу құралында былай деген: «Қазіргі тіл білімінде түрлі проблемалар туындап, әртүрлі жаңа мәселелер көтеріліп жатқанымен, оларды қазақ тілінде кең түрде түсіндіріп, жан- жақты меңгеруге бағдар бере алатын, оқу құралдары мен оқулықтар сериясы, әдістемелік құралдардың топтамасы жетіспейтіні белгілі. Сондықтан толық болмағанмен, кейбір лақундық кеңістікті толтыруға септігін тигізер деген оймен лингвистиканың жекелеген өзекті мәселелеріне арналған осы еңбек жазылып отыр» [4,7]. Осылай дей келе, ғалым зерттеу еңбегінде негізгі мәселелерді былайша топтастырады:

- ғылыми еңбектердегі қазақ тіл білімінің мәртебесі, лингвистиканың нысаны, пәні, мақсаты, міндеті мен әдіс-тәсілдері, тіл білімінің гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары парадигмасындағы орны туралы;

- қазіргі тіл біліміндегі магистральды бағыттар, олардың әрқайсысына сай ерекше белгілер туралы;

- түрлі лингвистикалық бағыттар мен лингвистикалық мектептердің аясында көтеріліп жүрген жекелеген мәселелер туралы;

- тіл біліміндегі парадигматикалық және синтагматикалық қатынастар туралы сөз блады [4,7-8].

Солардың ішінде антропоцентризм (антропоэзектілік) – ерекше зерттеу принципіне негізделген жаңа бағыттардың бірі. Бұл принцип бойынша «тілдегі адам» немесе «адамдағы тіл» проблемасы зерттеу нысаны болады.

Антропоцентристік (антропоэзектілік) принципі – зерттеудің ерекше принципі, өйткені оның мәні кез келген зерттеу нысанының адам үшін маңыздылығын көрсетуден, адамның тыныс-тіршілігіндегі, қызметіндегі, адам тұлғасын дамыту мен жетілдірудегі ролін анықтаудан, оны бағалаудан тұрады әрі нәтижесі де соған қарай қорытылады.

Қазіргі таңда тіл білімінде бір жағынан, тіл мен ақиқат болмыстың арақатынасын, екінші жағынан, тіл мен ойлаудың өзара байланысын тереңінен ашу жолында тілдің когнитивтік қызметін айқындауға бағытталған саласы қарқын алуда. Сол тұрғыдан келгенде, антропоцентристік ұстаным қазіргі лингвистік зерттеудің маңызды негізі болып отыр. Адам - дүние, әлемді, болмысты тануы белсенді субъект ретінде сол дүниенің тілдік бейнесін жасаушы басты тұлға. Тіл – жалпы алғанда, адамның өз болмысы (98-99).

Демек, тілді зерттеудегі антропоцентризм принципі, ең алдымен, адам танымының, сананың белсенді ролін, қазіргі лингвистердің когнитивті құрылымдарды – яғни сана, ойлау, таным құрылымдарын зерттеуге деген қызығушылығы артқаны байқалады. Тілді когнитивті сипаттау саласындағы жұмыстардың едәуір санының болуына қарамастан, қазіргі уақытта зерттеу парадигмасы әлі толық қалыптасқан жоқ; категориялық аппаратты сәйкестендіруге, әртүрлі деңгейдегі тұжырымдамаларды ұсынуға, дискурста ұсынылған ақпаратты түсіндіруге, салыстырмалы - салыстырмалы аспектіде ұлттық анықталған тұжырымдамаларды зерделеу және т.б. байланысты проблемалар өз шешімін күтуде деген тұжырым жасайды.

Антропоцентристік принцип қазіргі таңдағы басымдыққа ие ғылыми-зерттеу принципінің бірінен саналады.

Антропоцентристік принцип – адамның әлемдегі орталық ролі мен маңыздылығын негізге алатын философиялық және дүниетанымдық көзқарас. Бұл принцип адамның табиғат пен қоғамдағы барша құбылыстарды түсіну мен бағалауда басты орын алатынын атап көрсетеді. Әдетте, антропоцентристік принцип мына аспектілерді қамтиды:

Негізгі аспектілері:

Антропоцентристік принцип бойынша, адам әлемнің орталығы ретінде қарастырылады. Бұл көзқарас әлемдегі барлық құбылыстар мен табиғат ресурстары адамға қызмет етуі тиіс деген ұғымды білдіреді.

Мәдениет пен қоғам адамның қажеттіліктеріне, мүдделеріне және құндылықтарына бағытталған. Мәдени, ғылыми және технологиялық жетістіктер адамзаттың дамуы мен өркендеуіне басым рөл атқарады.

Антропоцентристік көзқарас табиғат пен экожүйелерді адам қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдалануды қолдайды. Бұл көзқарас бойынша, табиғат адамзаттың ресурсы ретінде қарастырылады, оның өзіндік құндылығы ескерілмейді.

Антропоцентристік принцип адамның моральдық және этикалық құндылықтарының табиғатқа әсерін көрсетеді. Бұл көзқарас табиғатты қорғау мен экологиялық тепе-теңдікті сақтауға қажетті моральдық жауапкершілікті үнемі баса алмайды.

Қолданылуы мен салдары:

Антропоцентристік принцип ғылыми және технологиялық жетістіктердің басты мақсаты адамның өмір сапасын жақсарту екенін көрсетеді. Ғылым мен технология табиғатты зерттеу мен басқаруда адам қажеттіліктерін басым рөлде қарастырады.

Бұл көзқарас экологиялық мәселелерді көбіне адамның табиғатқа әсері тұрғысынан қарастырады. Антропоцентристік принцип табиғатты қорғау мен сақтауға бағытталған экологиялық бастамаларды адамның өмір сапасын жақсарту тұрғысынан бағалауы мүмкін.

Антропоцентристік принцип адамның әлеуметтік және мәдени құндылықтарын жоғары бағалайды. Бұл көзқарас бойынша, адамзаттың мәдени мұрасы мен әлеуметтік құрылымы табиғаттан гөрі маңыздырақ болып есептеледі.

Экоцентризм — антропоцентризмнің қарсы концепциясы болып табылады. Экоцентризм табиғат пен экожүйелердің өздік құндылығын мойындайды және адамның табиғатқа жауапкершілігін арттыруды көздейді.

Қазіргі заманда антропоцентристік көзқарас экологиялық дағдарыстар мен табиғи ресурстардың сарқылуы мәселелерімен байланысты сынға алынуда. Экологиялық этика мен тұрақты даму концепциялары адамның табиғатпен қарым-қатынасын қайта қарауды ұсынады.

Профессор Н.Жанпеисова өзінің «Актуальные проблемы русского языкознания» атты оқу құралында антропоцентризм жөнінде былайша тұжырым жасаған: «Принцип антропоцентризма – позиция, согласно которой основные функции языка как семиологической системой формируются в элементарном виде в непосредственном акте высказывания и общения двух людей – партнеров по диалогу. Термин антропоцентризм означает, что функции представляют собой в исходной точке отвлечение, абстракцию некоторых сторон или качеств человека как активного, познающего и преобразующего объективный мир субъекта» [6,4].

Антропоцентризм принципі – тілдің семиологиялық жүйе ретіндегі негізгі функциялары диалог бойынша екі тұлғаның мәлімдемесі мен қарым-қатынасының ерекше актісінде қарапайым түрде қалыптасатын ұстаным.

Антропоцентризм термині функциялардың бастапқы нүктесінде адамның объективті әлемін белсенді, танитын және өзгертетін ретінде кейбір жақтарының немесе қасиеттерінің аландаушылығын, абстракциясын білдіретінін білдіреді».

Жалпы алғанда, қазақ тілін функционалды-семантикалық зерттеуді алдыңғы легінде белгілі ғалым М.М.Копыленко мен профессор З.Қ.Ахметжанова тұрғанын атап кеткен жөн болар. М.М.Копыленко сандық категориясын орыс, қазақ тілдерінде жеке зерттеп, содан соң екі тілдегі жалпытілдік формасын салғастыра зерделеуді мақсат етсе, З.Қ.Ахметжанова ана тіліміздің тәуелділік, аспектілік, компаративтік категорияларын өріс деңгейінде зерттей келе, тұлғалық жағында естен шығармайды. Аталған ғалымдардан басқа С.Құнанбаева, Г.Медетова, Л.Дүйсенбекова, А.Ерімбетова, М.Нұртазина сынды

ғалымдар да функционалды грамматика категорияларын зерттеуге ерекше үлестерін қосты.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында тілді зерттеудің жаңаша бағыттарымен айналысып жүрген (функционалды грамматика бөлімінде) бірнеше ғалымдардың атын атап кетуді жөн санадық, мысалы, Б.Қапалбеков таксис, С.Құлманов модальдылық, М.Жолшаева қазақ тіліндегі аспектуалық, А.Жаңабекова шақ, О.Жұбаева жақ-персоналдылық категориясын зерттеп, қазақ тіл біліміндегі жаңаша зерттеуге үлес қосып жатқан ғалымдар қатарынан ойып орын алып отыр.

Қорыта айтқанда, тілдегі антропоцентристік принцип өз бастауын ХІХ ғасырдың аяғында И.А.Бодуэн де Куртенэнің еңбегінен алып, қазіргі таңда үлкен тенденция ретінде тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Жалпы тіл білімінде, орыс тіл білімінде және қазақ лингвистикасында да ерекше қызықты зерттеу саласы болып саналады. Болашақта да осы мәселенің қыр-сыры зерделеніп, талай зерттеу еңбектері жазылары анық.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.І. – Москва, 1963 – С. 361.
2. Гумбольдт В.О. О различии строение человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода. В кн: В.А. Звегинцев история языкознания ХІХ и ХХ вв. в очерках и извлечениях. Ч.І. – М.1964. – С.288
3. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М.1984. – С.483
4. Момынова Б. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар: Оқу құралы. – Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 160 бет.
5. Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 482 бет.
6. Жанпеисова Н.М. Актуальные проблемы русского языкознания. Учеб.пособие для магистрантов филол. Специальностей. Ақтобе, 2012. – 189 с.

БАЙКЕНОВА ТОҒЖАН,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, 2-курс магистранты

Жетекші: ф.ғ.д., проф. Т.Н. ЕРМЕКОВА,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ЭТНОГРАФ ЗЕЙНОЛЛА СӘНІК ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ФИЛОЛОСОФИЯЛЫҚ ҰҒЫМДАР

Аннотация: Көрнекті жазушы Зейнолла Сәніктің философия саласындағы еңбектерінің маңызы зор. Мақалада ғалымның ұлттық қазына – этнографияның, оның ішінде ай атауларының семантикасы мен танымдық зерделеуі сөз болады.

Тірек сөздер: Зейнолла Сәнік, ай атаулары, семантика, танымдық зерделеу.

Ұлттық құндылықтар – ұлт қорғаны. Қазақ халқы – әлемдегі ең ғажап халық. Қазақты әлем халқына ғажап халық екенін танытып тұрған ол – біздің ұлттық құндылықтарымыз, салт-дәстүр, әдет-ғұрып пен мәдени мұраларымыз, тіліміз және ұлттық қолөнер мен ұлттық киімдер, ұлттық тағамдар, ұлттық ойындар. «Ата салтың – халықтық қалпың» дегендей, өз ұлтымыздың қадір-қасиетін, ой-өрісін танытатын салт-

дәстүрімізге, қазақтың мәртебесін көтеретін мұраларымызға құрметпен қарап, оларды қастерлеу – баршамыздың міндетіміз. Жер-жаһанда қазақтан асқан қонақжай халық жоқ десек болар. Қазақ жерінде болған поляк саяхатшысы, зиялысы А.Янушкевич: «Дүние жүзін қазақ жайласа, жер шарын тегін айналып шығар едім»,– деп қазақ халқының қонақжайлығына тәнті болған екен. Қонақжайлылық – қазақ халқының сүйегіне сүтпен сіңген қасиет. Бұл қасиет қазақты өзге ұлттан ерекшелеп, мәртебесін биіктетіп тұрады [1].

Қазіргі таңда қазақ руханияты мазмұн жағынан байып, жаңа кейіпкерлермен толығуда. Оның бір себебі – Монғолия, Қытай жерін мекендеген, тәуелсіздік тұсында әдебиетке тарихи тұлғалар жайлы өзінің тың эсселерімен үлкен үлесін қосқан тұлға – Зейнолла Сәнік. Зейнолла Мүбәрақұлы Сәнік – ұлтымыздың тарихи тұлғаларын әдеби және тарихи шығармалар арқылы насихаттаған қаламгер. Этнограф, тарихшы, жазушы Зейнолла Сәніктің пайымды ғылыми, әдеби-зерттеу еңбектерінің маңызы ерекше. «Қазақ этнографиясы» атты көлемді еңбегінде халықтық танымды көрсететін көптеген мәліметтер жазып кеткен. Этнограф еңбектерінен философиялық ұғымдарға қатысты тың дүниетанымдық деректермен, атаулармен танысуға болады.

Ақын, жазушылардың философиялық көзқарасын зерделеу оңай емес. Мысалы Абайдың философиялық көзқарастарын зерттеуде ғалымдар оның мынадай ерекшелігіне тоқталады: Абайдың әлеуметтік-философиялық көзқара-сының қалыптасуы дамуы ХІХ-ғы Қазақстанда демократтық қоғамдық ойдың қалыптасып, дамуына негіз болған басты идеялық үш қайнардан нәр алды:

1) қазақтың ауыз әдебиетімен өткен замандардағы жазба ескерткіштерінен сусындаған алдыңғы қатарлы халықтық дәстүр;

2) ежелгі және орта ғасырдағы Шығыс ойшылдарының таңдаулы шығармалары;

3) орыстың материалистік философиясы мен мәдениеті, сол арқылы дүниежүзілік (ең алдымен Батыс Еуропаның) философиялық ойдың жетістіктері. Әуезов бұл идеялық бағыттарды бір-бірімен табиғи ұштасып, жалғасып кететіндігін айта келіп, Абай дәуірі үшін осылардың ішінде үшінші қайнармен, орыс классиктерінің шығармаларымен таныстықтың маңызы аса зор болғанын, Қазақстандағы қоғамдық ойдың болашақта жандана түсуіне ықпал еткенін атап көрсетті [2].

Осы секілді жазушы, этнограф Зейнолла Сәніктің философиялық көзқарасының қалыптасуына әсер еткен факторлар - қазақ халқының мәдениеті, салт-дәстүрлері және ұлттық философиялық ұғымдары және өзі өмір сүрген өзіндік философиялық көзқарасы бар қытай халқының бай тәжірибесіне сүйенген қытайлық философтардың еңбектері деп айта аламыз.

Өзінің қарымды шығармаларында зерттеуші қазақ халқының философиялық көзқарастары мен мәдени болмысын қалыптастыруға ерекше мән беріп, бірнеше маңызды аспектілерге тоқталып өтеді. Біріншіден, қазақ тілінің мәдени жадыны тасымалдаушы ретіндегі рөлі, халық ауыз әдебиеті арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткен дүниетанымдық ұстанымдар қарастырылады. Екіншіден, қазақ дәстүрлері мен мейрамдарының символикасы зерттеліп, олардың философиялық мәндері одан сайын ашылады. Мәселен, қонақжайлылық, үлкенді сыйлау сияқты әдет-ғұрыптарда әдеп пен қоғамдық келісімге байланысты философиялық мағыналар бар екендігі нақты көрсетіледі.

Зейнолла Сәнік сонымен қатар қазақ этнолингвистикасы мен этнопсихологиясына ерекше назар аударып, тілдің халық менталитеті мен психологиясының бірден-бір көрсеткіші екенін дәлелдеген. Оның зерттеулерінде когнитивтік метафоралар мен концептілер де талданып, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық сияқты күрделі идеялардың қазақ тілінде метафоралық түрде қалай берілетіндігі сипатталған [3].

Ғалым өз еңбектерінде қазақ философиясының негізгі ұғымдарына да ерекше назар аударған. Олар тәңіршілдік, жер мен туыстық байланыстардың маңызы, бостандық пен тәуелсіздік сияқты ұғымдармен көрініс табады. Және қазақ халқының дәстүрлі тұрғын үйі – киіз үй, ұлттық киімдер мен әшекейлер, қолөнер түрлері сияқты материалдық мәдениетін зерттеп, олардың ұлттық болмысты қалыптастырудағы маңызын атап өткен.

Жазушы пікірінше: «Халық ауыз әдебиеті - философиялық білімнің қайнар көзі». Себебі қазақтың аңыздары, жырлары мен эпостарында философиялық түсініктер, өмір мен өлім, уақыт пен кеңістік сынды негізгі категориялар бейнеленген. Мысалы, «Қорқыт ата кітабы» мен «Оғызнама» сияқты шығармаларда адам мен жердің байланысы, тағдыр және өлім туралы тұжырымдамалар қозғалған.

Қазақ халқының ежелгі діні - тәңіршілдікті талдап, оның философиялық маңызын ашқан ғалым тәңіршілдік табиғатпен және ғарышпен терең байланысты екендігін атап көрсетеді, бұл қазақтардың ғаламның барлық элементтері арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажеттілігіне негізделген сенімін білдіреді.

3.Сәнік қазақ философиясында өзгеріс пен тұрақтылықтың, жақсылық пен жамандықтың, қуаныш пен мұңның ажырамас байланысы ерекше маңызға ие екенін қазақтың мақал-мәтелдерінде кездесетін «жақсы мен жаман, қуаныш пен қайғы бір-бірін алмастырады» деген тұжырым арқылы айқындап көрсетеді.

Оған қоса, еңбектің қазақ философиясында маңызды орын алатынын, қазақ мақал-мәтелдерінде еңбектің береке мен табысқа жеткізетін басты фактор екенін оқырман қауымға жеткізе отырып, «Еңбек түбі – береке», «Адамды адам еткен – еңбек» деген сөздер арқылы еңбектің адам өмірі мен қоғам дамуына тигізетін әсерін анықтайды. Ғалым-жазушы маусым, ай атауларының түсіндірмесін халық танымымен байланыстырады.

Күнтізбені үркердің қозғалысына қарап негізделген көшпелі халық шаруашылығын, науқанды жұмыстарын да тоғыс есебіне сай сәйкестендірген. Үркерге қарап қыс пен жаздың басын анықтап отырған», - деп пікірін қалдырған.

Тоғыс айлары:

Жеті тоғыс - наурыз;

Бес тоғыс - көкек;

Үш тоғыс - мамыр;

Бір тоғыс - маусым;

Жиырма үш тоғыс - шілде;

Жиырма бір тоғыс - тамыз;

Он тоғыз тоғыс - қыркүйек;

Он жеті тоғыс - қазан;

Он бес тоғыс - қараша;

Он үш тоғыс - желтоқсан;

Он бір тоғыс - қаңтар;

Тоғыз тоғыс - ақпан.

Зейнола Сәнік те осы тоғыс айлары туралы өз ойын былай деп жеткізген: «Халық былай деп карайды: Егер тоғыс кезінде Үркер мен Ай бір-бірінен алыс болса, сақтану керек. Егер екеуі жакын келсе, онда жақсылыққа тән. Бір жылда Үркер мен Ай 13 рет тоғысады. Ең ауыр тоғысы - ақпан айындағы ақырап. Жұт болатын жылы өрістен қайтқан қойлар аузына бір тал шөп тістеп кайтады екен. Мизам туған күні түйе басын құбылаға беріп, төрт аяғын төрт жаққа керіп жайылып ұйықтаса, ол жылы қыс жайлы болмақ. Міне, дала табиғатын, оның құбылыстарын әу бастан зерттеген ата-бабаларымыздың бір білгірлігі – осында» [3].

Қазақ мәдениетіндегі бай мен кедей, күшті мен әлсіз сияқты таптық айырмашылықтарды да ғалым өз туындыларында тыңғылықты зерттеген. Ол осы таптық айырмашылықтарды тарихи материализм тұрғысынан қарастырып, олардың қоғамдағы рөлі мен маңызын анықтаған.

Қазақтың философиялық ұғымдарының тек теориялық деңгейде емес, поэзия мен жырларда да көрініс тапқандығын көрсете білген. Жыраулардың философиялық толғауларын зерттеп, олардың қазақ дүниетанымындағы орнын атап өткен. Мысалы, Асан қайғының ойлары «қазақ сахарасында туған утопиялық социализм» деп сипатталған, бұл оның әлеуметтік теңдік пен әділдікке негізделген көзқарастарының маңызын көрсетеді.

Қорытындылай келе, Зейнолла Сәніктің еңбектері қазақ мәдениеті мен дүниетанымының терең қырларын түсінуге, олардың бүгінгі қазақ қоғамына тигізер әсерін көрсетуге үлкен үлес қосады.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Шуршитбай Б., & Айдар Ж. (2023). ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ. *Interdisciplinary Science Studies*, (2). Retrieved from <https://ojs.scipub.de/index.php/ISS/article/view/1428>
2. Сулейменов, П., & Сейтжанов, А. (2019). Абайдың әлеуметтік философиялық көзқарасы. *Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии*, 41(4), 63–68. извлечено от <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/1019>
3. Зейнолла Сәнік. Қазақ этнографиясы. 8-том. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2017.

КЕТЕПОВА ЖАУХАР КОБЛАНБЕКОВНА

№158 орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Қызылорда облысы Шиелі ауданы

ОМОНИМ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ, ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ

Қазақ тілі – қазақ халқының ана тілі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Қазақстан тілі XV ғасырдағы қазақ хандығы тұсында әбден қалыптасып болған еді. Ол 1989 жылдан бастап Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі мәртебесіне ие болды.

Тіл байлығы – әрбір елдің ұлттық мақтанышы. Қазақ тілінің байлығы, көркемдігі ауыз әдебиетімізден, XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясынан, би-шешендердің сөздерінен, Махамбет, Дулат, Мұрат толғауларынан бастап байқалды. Тіліміздің жаңа көркемдік деңгейге жетуіне ұлы Абай үлес қосты. Қазақ тілінің көркемдік байлығын арттыруға М.Жұмабаев, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Б.Майлин, І.Жансүгіровтердің, одан беріде М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, С.Мұратбеков, Қ.Жұмаділов, М.Мағауин, М.Шаханов, Ұ.Есдәулет, Е.Раушанов т.б. қаламгерлердің еңбектері ерекше. Тіліміздің көпқырлылығы мен икемділігі баспасөз тілінен, ғылыми, іскери стильдерден анық байқалады. Қазіргі кезде қазақ тілінде көптеген салалық сөздіктер, синонимдер, фразеологиялық, түсіндірме сөздіктер көптеп жарық көруде. Осылардың барлығында тіліміздің тереңдігі мен мазмұндылығы, жалпы байлығы көрініп жатыр. Тіл – әрбір ұлттың тарихы, мінезі, болмысы, кәсібі, дүниетанымы, ойлау қабілеті сақталатын асыл қазына. Ол ата-анадан балаға мирас болып қалып отыратын баға жетпес мұра. Сондықтан әр адам ана тілін көзінің қарашығындай қорғауы, оның орынсыз шұбалануына қандай жағдайда да жол бермеуі керек. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақ қазақпен қазақша сөйлессін!», «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде!» деген тұжырымдаманы үнемі айтуы тегін болмаса керек.

Тіл адамзат дамуымен бірге жасап келе жатқан құбылыс. Ол түрлі ортада, түрліше өзгеріп жатады. Тілдің қатынаспайтын жері жоқ деуге де болады. Тілсіз қоғам болуы да мүмкін емес. Сол қоғамда өмір сүріп отырған әр азамат сөздік қорымыз бен сөздік құрамымыздағы сөздерді барынша орынды пайдалана, сақтай білсе, ана тіліміз жаңарған қалпында көріктене түсетіні сөзсіз.

Қазақ тілінің негізгі байлығы – оның сөздік қоры. Ол байлықтың қалай жиналғанын, алуан түрлі сөздердің қыры мен сырын, олардың қалай қалыптасқанын, басқаша айтқанда, бай лексикалық қордың жасау тетігін жүйелі түрде, арнайы зерттеу – бүгінгі күннің талабы. Жаңа сөздің жұрнақ арқылы жасалуын мойындасақ жұрнақтың сөз құрамында қолданылуын, ал сөздің құрамы морфологияның объектісі екендігін мойындау

керек. Түркі тілдерінде шыққан грамматикалардың көпшілігінде сөзжасам морфологияның ішінде әр сөз табымен байланысты беріліп келеді. Сөз жасаудың негізгі жолдары мен тәсілдері тюркология ғылымында қазіргі кезде негізінен анықталғанына қарамастан, бұл мәселенің жеке түркі тілдерінде қойылысы, алатын орны, сондай ақ зерттелу дәрежесі бірдей емес. Сонымен бірге біраз еңбектерде сөз тудыру, жаңа сөз жасау процесінің нәтижесінде сөздің лексикалық қорының толығып отыратынын негізге алып, ғалымдар сөзжасамды лексикологияға жатқызады. Негізінен сөзжасамның жалпы теориялық мәселелері зерттелмей, барлық назар жеке сөз таптарының жасалымының төңірегінде болады.

Қазақ тілінде сөз жасауға қатысатын негізгі тұлғаларға түбір сөз және қосымша жатады. Түбір тілде түрлі аспектіде қаралып жүргенімен, дәл сөз жасаушы негізгі тұлғалардың бірі ретінде толық зерттелді деп айта алмаймыз [1].

Қазақ тіл білімінде қосымшаларды жіктеу мәселесінің өзіндік даму, қалыптасу жолы бар. Қазақ тілі қосымшаларын зерттеудің алғашқы сүрлеуі ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы П.М.Мелиоранский, Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян секілді орыс тюркологтарының еңбектерінде салынды. ХХ ғасырдың басында бұл мәселеге А.Байтұрсынов та мән берді. Қ.Жұбанов сынды ғалымдардың өсіп жетілуіне байланысты қосымшаларды жіктеу ісі одан әрі теориялық жағынан толығып, өз дамуының келесі бір маңызды кезеңіне аяқ басты [2].

Тілдің өзге де құрылымдық элементтерінің бірі болып есептелетін қосымша морфемалардың тиісті жүйесі болады. Сөз тудыратын қосымшалар белгілі бір сөзге жалғанғанда, одан лексикалық мағынасы басқа жаңа сөз туса, екіншіден, сол жаңа сөз белгілі бір лексика-грамматикалық категорияға, белгілі бір сөз табына телулі болады. Мысалы, *құр* (егістік), *құрылыс* (зат есім), *құрылу* (сын есім), *құрамалы* (сын есім).

Қазақ тілі агглюнативті тілдер тобына жатады. Сонымен байланысты сөзжасам және сөзтүрленім қызметін көбінесе қосымшалар атқарады. Қосымша термині алғашқы грамматикаларда «приставка», «послелог», «частица» делініп түрліше аталды. «Қосымша» терминін алғаш қазақ тіліне енгізген белгілі ғалым А.Байтұрсынұлы жалғанған сөзінің тұлғасын ғана өзгертіп, мағынасын өзгертпейтіндерді – жұрнақ деп атаған. Қ.Жұбанов болса, жұрнақ терминінің орнына үстеу терминін қолдануды ұсынған. Ал Ы.Е.Маманов қосымшаларды, ең алдымен не сөз жасайтын қосымшалар не форма ғана жасайтын қосымшалар деп жіктеу қажет деген пікір ұсынады. Осы пікірді ғалым С.Исаев та қолдайды.

Жұрнақ – жалғанған сөзінен жаңа сөз тудыратын немесе сөзді түрлендіретін қосымша. Қазақ тіліндегі сөздерді жұрнақтарсыз елестету мүмкін емес. Қазақ тіліндегі жұрнақ мағынасы мен қызметіне қарай екіге бөлінеді:

1. Сөз тудыратын жұрнақтар өзі жалғанған сөзінен жаңа сөз тудырады. Мысалы, «жылқы-шы», «біл-ім», «жасы-қ», «таға-ла»;

2. Сөз түрлендіретін жұрнақтар өзі жалғанған сөзіне үстеме мағына қосып, сөздің тұлғасын өзгертеді. Мысалы, «көк-шіл», «көк(г)-ірек», «сары-лау», «сары-рақ», «жаз-ып», «жаз-ғалы». Жұрнақтар сөзге белгілі бір жүйеде рет-ретімен жалғанады.

Түбірге тете сөз тудыратын жұрнақтар, одан кейін сөз түрлендіретін жұрнақтар, бұлардан соң жалғаулар орналасады. Жұрнақтар түбірге де, туынды сөзге де жалғанады («бас-шы», «басшы-лық», «ұйы-м», «ұйым-дас-тыр-у-шы»).

Түбір сөзге әртүрлі қосымшалар қосылу нәтижесінде пайда болған омонимдер *туынды омонимдер* делінеді. Туынды омонимдерге біздің тіліміз өте бай. Бұлар мына сияқты өнімді жұрнақтар арқылы келіп шыққан. Омнимдер **-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе** жұрнақтары арқылы жасалған. Мысалы: **Айналма I.** Көшенің бұрылатып жері бұрылыс, **Айналма II.** Мал ауруы, делбе, **Баспа I.** Газет, журнал, кітап, басып шығаратын орын, мекеме. **Баспа II.** Тамақ ауруы. Омнимдер **-ыс, -іс, -с** жұрнақтары арқылы жасалған. **Атыс I.** Іс, соғыс. **Атыс II.** Жанжал салып төбелесу, қырқысу, соғысу. **I. Жіппен тігілген, жіп жүргізген жер. Тігіс II.** Тігуге қатысу, араласу.

Омонимдер **-ық, -ік, -қ, -к** жұрнақтары арқылы жасалған. **Қорық I.** Мал жайылатын шөбі мол жер. **Қорық II.** «Үрейлену, үрейдің ұшуы. **Ашық I.** Аузы жабылмаған, төбесі жоқ. **Ашық II.** Қарны ашу, тамақтан тарығу. **Желік I.** Көңіл көтерушілік, есірушілік. **Желік II.** Денеге бөрітіп Пшыққан ұсақ-ұсақ бөріткен.

Жұрнақ құрамы мен қолданылу ерекшеліктеріне қарай да бірнеше топқа жіктеледі. Мысалы, жалаң, құранды, көп мағыналы, дара мағыналы, омонимдес, синонимдес, көне, жаңа, т.б. жұрнақтар. Шығу тарихы жағынан кейбір жұрнақтар жеке сөздердің көмекші морфемаға айналуынан пайда болған. Мысалы, «баратын», «келетін» деген сөздердің құрамындағы «-тын, -тің» жұрнағы «тұрған» деген сөздің өзгеріске ұшырап, ықшамдалуынан («бара тұрған» – баратын, «келе тұрған» – келетін) жасалған.

Жұрнақтардың енді бір тобы өзі жалғанған сөздердің мағынасын, түбірдің грамматикалық сипатын өзгертуі жағынан сөзжасам қосымшаларына жақын да, бір тобы жалғауларға жақын. Сондықтан олардың **бір түрі модификациялық жұрнақтар, екінші түрі таза грамматикалық жұрнақтар** деп қарастырылып жүр. Модификациялық жұрнақ жаңа мағыналы сөз тудырмағанымен, түбірге қосымша грамматикалық мағына үстеумен бірге түбір сөздің лексикалық мағынасына семантикалық реңк қосады. **Қазақ тілінде модификациялық жұрнақтарға зат есімнің реңдік мәнді жұрнақтары, сын есімнің шырай жұрнақтары, реттік сан есім жұрнақтары, етістіктің етіс, күшейтпелі етістік, болымсыз етістік жұрнақтары жатады.** Ал грамматикалық немесе категориялық жұрнақтар өзі жалғанған түбірге таза грамматикалық мағына үстеп, белгілі бір сөз табындағы түрленуінің көрсеткіші болады. Мысалы, есімше, көсемше, рай, шақ тұлғалары етістіктің түрлену көрсеткіштері болып табылады.

Жұрнақ өзі қосылатын түбірге жаңа лексикалық мағына үстейтіндіктен, ол сөзді жаңа лексикалық тұлғаға айналдырады. Мысалы, *тік, тігіс, тігінші, тігіншілік, тікпе.* Қазақ тілінде бір түбірге қажетіне қарай бірінен соң бірі тізіліп бірнеше жұрнақ жалғана береді. Мысалы, *тігіншілік, құлақтандырушы* дегендердегі бірінші сөздегі *-ін, -ші, -лік* жұрнақтары, екінші сөзде *-тан, -дыр, -у, -шы* жұрнақтары бар.

Жұрнақтарда мағыналасық, қарсылықтық сипаттар болатыны сияқты көп мағыналық пен омонимдік сипаттар да болады, мысалы, *ашық күн* және *ол ашықты; айтыс басталды* және *олар айтысты; жауын жауды* және *сен жуын* дегендердегі *-ық, -ыс, -ын* жұрнақтарын салыстыруға болады.

Омоним жұрнақтар қазақ тіл білімінде өз алдына жеке грамматикалық категория ретінде қарастырылған. Бірақ, жұрнақ пен жалғаудың, жалғау мен жалғаудың да бір-бірімен омонимдес болатындығы мектеп оқулығында аз айтылған [3].

Оқулықтарда омоним қосымша ретінде айтылмаған кейбір тұлғалардың, яғни жұрнақ пен жұрнақтың, жұрнақ пен жалғаудың, жалғау мен жалғаудың омонимдес болатындығын түсіндірудің кейбір жолдары әлі де болса қарастыруды қажет етеді. Өйткені, омоним ретінде қарастырылып жүрген қосымшалар мектеп бағдарламасында жеке тақырып ретінде өтілмейді, сондықтан да, теория болмаса, әр қосымшаның мағынасы мен қызметін ажыратуда қателікке әкеп соғып жататыны тіл мамандарына белгілі.

Әрбір сөздің өзіне тән тұлғасы мен құрылымы болады. Ал, сөздің құрылымы оның лексикалық және грамматикалық сипаттарына байланысты.

Сондықтан да, сөздер морфологиялық құрылымы жағынан әр түрлі болып келеді. Сол әр түрлілік сөздердің құрамдарының әр түрлі болуына байланысты, ал сөз құрамының әр түрлі болуы оның бөлшектеріне байланысты. Яғни, сөз құрамына енетін бөлшектер форма тудырумен қатар, мағына да тудырады.

Ендеше, қосымшалардың мағынасы мен атқаратын қызметтері сан алуан екенін меңгертумен қатар, біз олардың бірдей жазылып, бірдей дыбыстالاتын түрінің бір-бірінен қалай өзгешеленетіндігін де талдап көреміз. Қосымшалардың мағыналары жайлы сөз қозғағанда, олардың сөз сияқты жазылуы мен айтылуы бірдей, бірақ мағыналары бір-бірімен байланыспайтын, тіпті әр түрлі мағынада жұмсалатын қосымшалар бар екенін

айтқанымыз жөн. Ондайлар омоним қосымшалар деп аталады. Мұндай омоним қосымшаларды бір-бірінен ажырата білудің бірнеше тәсілі бар. Кейде ол өзі жалғанған сөздің өзін жеке алғанда қандай қосымша екені белгілі болып тұрса, кейде сөз тіркесі арқылы не контексте ғана белгілі болады.

Алдымен өте жиі кездесетін **-ды** оның фонетикалық варианттары **-ді, -ты, -ті** қосымшасының өзіндік ерекшелігін талдап көрсетуден бастасақ, **қалаға барды** деген тіркестегі **-ды** қосымшасы түбірге бірден жалғанып, етістікке шақтық мағына беріп, жедел өткен шақтың жұрнағы болып тұрса, **қалаға барады** деген тіркесте келер шақтық мағына беріп тұрған көсемшенің /а/ жұрнағынан кейін келіп, жіктік жалғауының 3-жағы болып, етістікке жақтық мағына беріп тұр.

Бұл мысалдардағы бірінші тіркесте жедел өткен шақтың жұрнағы екені сөз тіркесі арқылы танылса, екінші тіркесте жеке сөздің өзін тұлғасына талдау арқылы да жіктік жалғауы екенін анықтауға болады. Ал **барды** деген сөзді жеке алсақ, нақты қай қосымша екенін ажырату қиын. Өйткені, ол сөздің түбірінің өзі омоним. Етістік пен модаль сөз бір-бірімен омонимдес, оны сөз тіркесінің құрамында ғана анықтауға мүмкіндік бар. Мысалы, **«Барды жоқ деме»** деген сөйлемдегі **-ды** қосымшасы – табыс септігінің жалғауы болып, сөйлемде тура толықтауыш болып тұрғанын сөйлем ішінде ғана анықтай аламыз.

Сондай-ақ, **малды ауыл, малды қайыр, қолын суға малды** деген тіркестерде **-ДЫ** қосымшасы үш түрлі мәнде жұмсалып тұрғанын сөз тіркесінің құрамында ғана анықтауға болады. Мәселен, ол бірінші тіркесте **мал** деген зат есімді сын есімге айналдырып тұрған сөз тудырушы жұрнақ болса, екіншісінде табыс септігінің жалғауы, үшіншісінде жедел өткен шақтың жұрнағы болып тұр. Яғни, осындай бірдей дыбысталған сөздердің бірдей дыбысталған қосымшаларын бір-бірінен ажырату үшін жеке сөздің өзіне ғана тұлғалық талдау жасау жеткіліксіз екен.

Екінші бір омоним қосымша **-МА** туралы айтар болсақ, оның да бірнеше мәнде жұмсалатындығын және ол бірдей дыбысталатын туынды сөздерге айналғанда қандай қосымша екенін анықтау тіркес құрамында ғана мүмкін екенін төмендегі мысалдардан көруге болады. Мысалы, Онда көп аялда**ма**, биік аялда**ма**, үйден шығар**ма**, шығар**ма** жаз, бәрін баянда**ма**, баянда**ма** оқыды деген тіркестердің біріншісінде болымды етістікті болымсыз етістікке айналдырып тұрған болымсыз етістіктің жұрнағы болса, екінші тіркесте туынды етістіктен зат есім тудырып тұрған сөз тудырушы жұрнақ қызметінде жұмсалып тұр. Ал боя**ма** мінез, қыр**ма** сақал деген тіркестерде етістіктен сын есім тудырып тұр.

Келесі бір омоним қосымша – **ҒАН**. Маған, саған, барған, жазған деген мысалдарда оның қандай қосымша екенін анықтау үшін жеке сөзді тұлғасына талдасақ та жеткілікті. Ол бірінші, екінші сөзде жіктеу есімдігіне жалғанып, оған бағыттық мағына үстеп, барыс септігінің жалғауы болса, үшінші, төртінші сөзде есімшенің жұрнағы қызметінде жұмсалып тұр. Сондай-ақ әрі жалғау, әрі жұрнақ болатын **-қ, -к,** қосымшаларының өзіндік ерекшеліктері жайлы айтсақ, ол бірде тара – **қ**, күре-**к**, сұра – **қ** деген сөздерде етістіктен зат есім тудыратын жұрнақ, ал домала – **қ** деген сөзде етістіктен сын есім тудыратын жұрнақ, ал барды – **қ**, келді – **к** деген сөздерде етістіктің жедел өткен шақ формасына жалғанып, жіктік жалғауының көпше түрінің бірінші жағы болып, сөзге жақтық мағына үстеп тұр.

М қосымшасы да – омоним. Сөйлем деген сөзде етістіктен зат есім тудырып тұрған қосымша болса, мен кел-е-**м**, мен жаз-а-**м** дегенде жіктік жалғауының бірінші жағының қысқарған түрі. Ал менің бала-**м** деген тіркесте тәуелдік жалғауының бірінші жағы.

Сына, міне деген сөздердегі зат есімнен етістік тудырып тұрған – **а, - е** жұрнақтары көсемшенің – **а, - е** жұрнағымен, тәуелдеулі сөздің септелуіндегі барыс септігінің – **а, - е** жалғауымен омонимдес.

Мысалы: кел-**е** жатыр, айт-**а** бастады дегенде негізгі қимылды білдіріп тұрған көсемшенің жұрнағы болса, апа-**м-а**, әке-**м-е** деген сөздерде барыс септігінің жалғауы қызметінде жұмсалып тұр. **-ыс, -іс, -с** жұрнақтары да бірдей дыбысталғанмен, әр түрлі

мағынаны білдіретін омоним қосымшалар. Айтыс басталды дегенде зат есім тудырып тұрса, екеуі айт-ыс-ты дегенде іс-әрекеттің бірнеше адамға тән екенін білдіріп, ортақ етіс категориясының жұрнағы болып тұр. Ал таныс адам тіркесінде етістіктен сын есім тудырса, онымен таныс тіркесінде ортақ етістің жұрнағы. Мұндай түбірі бірдей сөздерде бұл жұрнақтың қызметін сөз тіркесінің құрамында ғана анықтай аламыз. Ал, Күш атасын танымас деген сөйлемдегі баяндауыштың құрамындағы - *с* жұрнағы болымсыз етістіктен кейін келген есімшенің жұрнағы болатыны ешқандай тіркессіз – ақ жеке сөздің өзінен де белгілі. Өйткені, сөздің мағынасы болымсыз етістік тұлғасынан айқын болып тұр.

Қазақ тілінің сөздік қоры өте бай. Оның құрамындағы сөздер сан алуан мағынада жұмсалады. Ал, кейбір сөздердің тура, ауыс мағынасы қайсы немесе қанша мағынаны білдіретінін сөйлем ішінде қолданған кезде ғана біле аламыз. Сөз тұлғасына енетін бөлшектердің сөз мағынасына әсері бар болғандықтан, олардың да нақты мәнін анықтау үшін кейде сөйлем ішіндегі қолданыс бойынша талдауға тура келеді. Сондықтан да, осы тәсілді омоним қосымшалардың қызметін анықтаудағы бір тәсіл ретінде ерекше атап өтуге болады.

Етістік тұлғаларына тән шақтық мағынаны да, жақтық мағынаны да білдірмей, қимылдың, іс-әрекеттің атауы ретінде қолданылатын етістіктің ерекше түрі-тұйық етістіктің – *у* жұрнағы етістіктен зат есім тудыратын –*у* жұрнағымен бірдей дыбысталғанымен, әр түрлі мағынаны білдіретіндігін төмендегі мысалдардан байқауға болады. Мысалы: Сабаумен жүн сабау керек. Көсеумен от көсеу керек. Тұсаумен ат тұсау керек. Бұл мысалдардағы бірдей дыбысталып тұрған сөздердің біріншісі заттың атауы болса, екіншісі іс-қимылды білдіріп тұр. Етістіктің негізгі және туынды түбіріне немесе етіс категориясына жалғанып, іс иесінің қимыл, іс-әрекетті қалауын, соған ынта, ниетін білдіретін – *кі, - қы, - зы, -гі* жұрнағы сын есім тудыратын – *кі - қы, зы, -гі* жұрнағымен және етістіктен зат есім тудыратын –*кі* жұрнағымен омонимдес. Оны оқығым келеді, айтқым келіп тұр, келгім келді, кеткім келді дегендегі рай көрсеткіші мен түскі ас, қысқы дала, жазғы жауын, күзгі жапырақ деген туынды сын есімді тіркестер мен күлкі, шапқы, бұрғы тәрізді туынды зат есімдердің қосымшаларынан аңғаруға болады. Кейбір түбірінің өзі омонимдес сөздердің бірдей дыбысталатын қосымшаларын сөз тіркесінің құрамында ғана анықтау мүмкін екенін жоғарыда айтқанбыз. Соның тағы бір дәлелі ретінде Алыстан бір нәрсе қарайып көрінді. Мен соған қарай бердім деген сөйлемдердегі түбірі омонимдес сөздердің құрамындағы –*й* қосымшасы екі түрлі мәнде қолданылғанын сөздің контекстегі лексикалық мағынасының өзі айқындап тұрғаны белгілі. Оның біріншісі –сын есімнен етістік тудырып тұрған сөз тудырушы жұрнақ, екіншісі - негізгі қимыл, іс-әрекетті білдіріп тұрған көсемшенің жұрнағы екені даусыз.

Оларды бір-бірінен ажыратудың ең бірінші жолы-түбірдің қай сөз табы екендігін білу. Сонда көсемшенің жұрнағы тек етістікке жалғанатынын, ал сөз тудырушы жұрнақ басқа сөз таптарына жалғанатынын ажырату қиындық туғызбайды.

Жұрнақ пен жұрнақ, жұрнақ пен жалғау омонимдес болумен қатар, тілімізде жалғау мен жалғаудың да омоним бола алатынын тәуелдік жалғауы мен жіктік жалғауының – *мыз, -м* формасынан байқауға болады. Бұларды омонимдес деуіміздің себебі: екеуі де бірдей дыбысталып, бірдей таңбаланғанмен, жіктік жалғауы жақтың мағынаны білдірсе, тәуелдік жалғауы иелік, меншіктік мағынаны білдіреді. Мысалы: Біз баламыз. Біздің баламыз. Менің балам. Мен барам. Бұлар айтылуда интонация арқылы ажыратылады. Ал сіз жиенсіз дегендегі жіктік жалғауының 2-жағының сыпайы түрі – сіз, тілсіз жау, желсіз түн тіркестеріндегі сын есім тудыратын – сіз жұрнағымен омонимдес. Етіс категориясының –*ын, - ін, -н* жұрнақтары да омонимдес. Оны төмендегі мысалдардан байқай аламыз. Шөп жұлынды. Ол жуынды. Бұзау байланды. Киім ілінді. Ол киінді. Аталған жұрнақтар біреуінде іс-әрекеттің тікелей іс істеушіге қатысты екенін білдіріп, өздік етістің жұрнағы, біреуінде іс-әрекеттің иесі белгісіз екенін білдіріп, ырықсыз етіс жұрнағы болып тұр. Сонымен қатар, етістің – *н* жұрнағы боран деген сөздегі етістіктен зат есім тудырып тұрған – *н* жұрнағымен, апасын деген 3- жақтағы тәуелдеулі сөзден кейінгі

табыс септігінің –*н* жалғауымен, сондай – ақ Махамбет ақын шығармаларында көп кездесетін жіктік жалғауының 1-жағының қысқарған түрі – *н* тұлғасымен омонимдес. Мысалы:

Бойың жетпес биікпін

Бұлтқа жетпей шарт сынбан

Айта келген сөзім бар, не қылсаң да жасырман,

... Кәр қылады деп, тақсыр – ау,

аяғыңа бас ұрман.

... Күндердің күні болғанда

бас кесермін жасырман.

(Махамбет «Ереуіл атқа ер салмай». Алматы, «Жазушы», 1989 ж. 98-бет)

Бұл өлең жолдарындағы әрбір екінші тармақтың соңғы сөзінің соңындағы –*н* қосымшасы –*мын* жалғауының қысқарған формасы.

Тіліміздегі қазақы мінез, қалмақы ер, іші толы өкініш деген тіркестердегі сын есім тудырып тұрған –*ы* жұрнағы иелік, меншіктік мағынаны білдіретін кітабы, парағы тәрізді сөздердегі –*ы* жалғауымен омонимдес.

Жел көтеріліп, жаяу бора-сын басталды. Ол осында қал-сын. Екі сөйлемдегі –сын қосымшалы сөздердің біріншісі- зат есім болса, екіншісі - етістік түбіріне жалғанған бұйрық райдың 3- жақ жіктік жалғауы. Негізі жалғаулар сөз бен сөзді байланыстыратын болса, етістіктің бұйрық рай түрі жұрнақ арқылы жасалмай, етістік түбірлерінің ерекше жіктелуі арқылы, яғни, жіктік жалғаулары жалғануы арқылы жасалатынын ескерсек, -сын жіктік жалғауы сөз жасаушылық қызмет атқарып тұр. Сондықтан да, бұл қосымша омоним қосымшалардың қатарына жатады. Жұрнақ пен жұрнақтың омонимдістігі дегенде бармақпын, болмақпын, тәрізді сөздердегі етістіктің түбіріне жалғанған мақсатты келер шақтың – *мақ* жұрнағы мен сылдырмақ деген сөздегі зат есім тудырып тұрған – *мақ* жұрнағының да бірдей дыбысталғанмен, әр түрлі мағынаны білдіретіндігін де айтып кеткен жөн, –да, - *р*, - *ша* қосымшалары жайлы да осыны айтуға болады. Мәселен, қолыңды сабын-да тіркесінде –да жұрнағы зат есімнен етістік тудырып тұрса, дала-да жүр дегенде –да жалғауы мекендік мағынаны білдіріп, жатыс септігінің жалғауы болып тұр.

-*Р* жұрнағы жаңа-р, таза-р сөздерінде сын есімнен етістік тудырып тұрса, сөйле-р сөзінде есімшенің жұрнағы. Жасыл кітап-ша, бала-ша қуанды, мен барған-ша тос тәрізді тіркес пен сөйлемдегі –ша қосымшалы сөздер әр түрлі сөздер. Біріншісі - сөз түрлендіруші, екіншісі – сөз тудырушы, үшіншісі – етістікке жалғанып, мезгілдік мән үстеп тұрған жұрнақ. Бұлар да омоним қосымшаның қатарына жатады.

Жалпы, тіл біліміндегі қосымшалар туралы деректерді жинақтап, жүйелей отырып, олардың бірдей дыбысталатын түрлерін іріктеп, топтау арқылы қандай мағынада жұмсалатынын дер кезінде түсіндіру өте маңызды. Өйткені, оқу үрдісіне бүгінгідей тестілеу жүйесі мықтап енгізілгелі бері жоғарыда айтылған тұлғалар жеке-жеке сұрақ болып келуі әбден мүмкін.

Сол себепті, омоним қосымшалар, яғни омоним жұрнақ пен жалғауды, жалғау мен жалғауды омоним жұрнақтармен бірдей морфологиялық категория ретінде қарастырудың артықтығы жоқ сияқты.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Кеңесбаев І, Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі – Алматы, 1962.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1966.
3. Төлеуов А. Сөз таптары. – Алматы, 1982. – 19-22 бб.
4. Балақаев М.Б, Есенов Қ.М, Жанпейісов Е.Н, Оралбаева Н.О. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989
5. Қалиев Ғ. Өнімді, өнімсіз жұрнақтарды анықтау критерийлері. – Алматы, 1980.
6. Маманов Ы. Қос қызметті аффмкстер// Тілтаным. №1, 2003, 123-131 бб
7. Мұхтаров С. Қазақ тіл біліміндегі сөздерді топтастыру мәселесі. – Алматы, 2001.

ҚАРАБАЕВА ХАНШАЙЫМ ӘБДУТӘЛІПҚЫЗЫ

филология ғылымдарының кандидаты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

А. ЯНУШКЕЕВИЧ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Кілт сөздер: қазақ тіл білімі, жалқы есімдер, жер-су атаулары, қазақ ономастикасы, топоним, тарихи-этнографиялық жазба.

Мақаланың зерттеу нысаны - қазақ жер-су атаулары, топонимдер жүйесі. Зерттеудің материалдық негізі - ХІХ ғасырдың 1803-1857 жылдары өмір сүрген қоғам қайраткері, поляк азаматы Адольф Янушкеевичтің «Күнделіктер мен хаттар немесе қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалары» (бұдан әрі мақалада еңбек атауы қысқартылып «Күнделіктер мен хаттар» деп қолданылады- Х.Қ.). Аталған еңбекті қазақ тіліне аударып, баспадан шығарған (1979 ж.) – Мұқаш Сәрсекеев.

Зерттеудің мақсаты мен міндеті - А. Янушкеевич еңбегінде көрініс тапқан қазақтың макро және микротопонимдік жүйесін құрайтын жер-су атауларын анықтап, жүйелеу. Жиналған топонимиялық деректерді саралап, топтау, сипаттау әдістері арқылы топонимдік бірліктерге тілдік сипаттама беру. Шығармада кездесетін макро және микротопонимдерді жалпы теориялық тұрғыда зерттеу барысында отандық және шетел ғалымдары Т.Жанұзақов, Ф.Ахметжанова, А.Әлімхан, Б.Әбдуәліұлы, А.В.Суперанская және т.б. ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды.

Жер-су атаулары халықтың дүниетанымы, тарихы мен мәдениеті туралы маңызды дереккөз. Сондықтан топонимдерді танып білуге деген қызығушылық әрдайым арта бермек. Бұл ретте А.Янушкеевичтің тарихи жазбасындағы дереккөздердің ғылыми, дерекнамалық құндылығы жоғары.

Адольф Янушкеевич тағдыр тәлкегімен қазақ жеріне айдалып келіп, кейін жұмыс бабымен қазіргі Қазақстанның солтүстік-шығыс, оңтүстік (Жетісу) аймақтарын аралап, аяғы жеткен, жолы түскен жерлердің жер-су атауларына қатысты құнды ономастикалық деректер жазып қалдырған. Сондықтан да аталған еңбек Қазақстанның, оның ішінде Қазақстанның аймақтық жер-су атауларының қолданыс ерекшеліктерін, олардың тарихи, тілдік тұрғыда қалыптасу, даму ерекшеліктерін саралауға мүмкіндік беретін танымдық деректердің молдығымен зерттушісін қызықтырады.

1846 жылы мамыр айында А.Янушкеевич патшалық ресейдің шекаралық экспедициясы құрамында қазақ даласына екінші рет келеді. Бес айға (мамыр-қазан) созылған экспедиция барысында қазіргі Қазақстанның Ертіс, Алатау, Тарбағатай, Балқаш өңірлерінде болып Омбы қаласына оралады. Сапар кезінде көріп-білгендерін күн сайын мұқият күнделігіне жазып, туыстары мен дос-жарандарына хат арқылы баяндап отырған. Осы жазбалар кейін кітап түрінде жарық көреді. А. Янушкеевичтің экспедиция барысында күнделік жүргізуі оның жеке қызығушылығы ғана емес, қызметтік міндеті болғандығын, сондықтан да жазбаларында географиялық және статистикалық мәліметтердің молынан қамтылғанын інісі Януарийге жазған мына хат жолдарынан білгілі: «Экспедицияның шежірешісі қызметін атқаратын болғандықтан жайлаудың (Қақ жайлауы – Қ.Х.), осы аттас көлден алынғандығын ғана білдім» [1:56].

Жазбаның әр парағында арасан, дала, арал, асу, батпақ, бейіт, бекет, бұлақ, дөңес, жартас, жарлауыт, жайлау, жел, жота, жыра, жылға, жол, көл, қайнар, қала, қойнау, қырат, қыстау, құрлық, мұздық, ойпат, орман, өзен, арна, саға, сай, сарқырама, сүрлеу, төбе, теңіз, шатқал, шөл, шөлейт, шың және т.б. географиялық нысандар атауы кездеседі. Статистикалық тұрғыда «Күнделіктер мен хаттарда» ең көп аталған географиялық нысан – су. Оның ішінде **отамоним** деп аталатын 68 өзен аттары: Ағынықатты, Ай, Ақсу, Ақтайлақ, Аягөз, Базак, Байқара, Бақанас, Басқан, Бөкенші, Бүйен, Досбол, Егізбалапан, Егінсу, Ембі, Ертіс, Жайма, Жарлы, Жүндіжүрек, Лепсі, Нарын, Тобыл, Шар, Көкпекті,

Көксала, Көксу, Қаракөл, Қарақол, Қарасу, Қаранғап, Қаратал, Қарауыл, Қос, Қатынсу, Қарғалы, Құндызды, Құр, Құсмұрын, Мақаншы, Мұқыр, Нұра, Сарқант, Сарымсақты, Сасықбұлақ, Сасықкөл, Сырдария, Тайөзен, Тақыр, Талды, Тоқырау, Томарша, Теректі, Шынжалы, Үржар, Есіл, Қалқатты, Шет, Бобыл, Іле, Жүндіжүрек, Шу, Тиен, Кішім, Шілікті, Ұялықөл, Шаған, Шар, Шет және Алакөл, Балқаш, Зайсан, Қақ көлдері (**лимноним**) мен Бақанас, Мойынтысу, Сарымсақты, Топар, бұлақтарымен қоса, барлығы 76 гидроним анықталып, әліпбилік тізімі жасалды.

Аталған микротопонимдердің құрылымы, жасалу жолы біркелкі емес. Топонимжасамға қатысқан сөз таптарының қатарында пәрменді қолданылғаны зат есімдер мен сын есімдер екені анықталды. Жер-су атауларының құрамы дара (Ай, Шу, Шет, Қос, Бүйен, Талды, Томарша т.б.) және күрделі (Ақсу, Ағынықатты, Ұялықөл, Тайөзен, Жүндіжүрек және т.б.) болып келеді. Сан жағынан алғанда күрделі атаулар басым. Түбір сөздердің бірігуі (Алакөл, Ақтайлақ, Қарақол, Сарқант) арқылы жасалған атаулар саны басым. Бір негізді қосымшасыз құрылған лексика-семантикалық топонимдер үлесі аз. Кейбір Бобыл, Тиен, Қаранғап, Базак сияқты топонимдік атаулардың этимологиясын, белгілі бір тілге қатыстылығын анықтау терең ізденісті қажет етеді.

А.Янушкевич «Күнделіктері мен хаттарының» тараушаларына тақырып ретінде жылдың ай, күнін, хат алушы адресаттың (кейде қысқартылған) аты-жөнін және өзі жүріп өткен жер су аттарын қолданған. Хронологиялық ретпен орналастырылған Омбы, Семей, Қақ жайлауы, Аягөз, Ойжайлау, Сарымсақ, Қарасу, Құр, Ақбастау, Кешубай, Тоқырау микротопонимдерінің қатарында топонимнің бірнеше түрін мысалдар негізінде тануға болады.

Омбы. ... оның жағасында (Ертіс өзені – Х.Қ.) суық арылмайтын Тобыл мен желі басылмайтын Омбы қалалары ірге тепкен [1:22]. Омбы - қала атауы.

Семей Семей өзінің тарихи ескерткіштері мен саяси маңызы жағынан Тобыл мен Омбыдан кішірек әрі жұпынырақ екендігіне қарамастан, Сібірдің Қытаймен, Қоқандпен, Бұхармен, сол сияқты қазақтардың Орта және Ұлы ордаларымен кеңінен сауда-саттық жүргізетін орны ..., бір кездегі Омбы облысының орталығы болған. Семей өзеншігінің Ертіске құяр сағасында (қала атауы)» [1:23-24]. Семей қала және өзен атауы.

Қақ жайлауы. ... Шарды жүзіп өтіп, айқымбет-суан-керей қоныстарының ішіндегі Қақ жайлауына келіп тоқтадық [1:30].

Қақ атауы қазақы шаруашылық түріне қатысты қоныс атауы, жайлау. Және Қақ деп аталатын көлдің болғандығы туралы да деректі «Күнделіктер мен хаттардан» кездестуге болады.

Аягөз. Орта ордада құрылған жеті округтің біреуінің 15 жылдан бергі астанасы. Ол бір кезде осы аттас өзеннен 35 шақырым төмен тұрған. Керуен жолынан шалғай жатқандығын ескеріп, үкімет Аягөзді қазіргі орнына көшірді. Сондықтан жаңа және ескі Аягөз бар [1:57]; Аягөз Ертістен Лепсіге дейін және Қарқаралы тауларынан Ұлы орда жеріне шейін созылып жатқан кең қиыр өлкеге иелік етеді [1:59]. Аягөз – қала және өзен атауы. Сонымен қатар аймақтық әкімшілік бөлініс атауы.

Ойжайлау. ... Лепсінің жағасындағы Ойжайлау ойпатындағы Бөлен сұлтанның қонысына келіп атбасын тіредік [1:99]. Ойжайлау қазақтың төл шаруашылығымен байланысты қоныс атауы, жайлау.

Сарымсақты. Сарымсақты өзенінің бойында тұрмыз. Онан басқа Лепсіге бұл жақтан Жүндіжүрек, Ағынықатты, Томарша және Теректі келіп құяды [1:100]. Демек, Сарымсақты - өзен атауы, Лепсі өзенінің 5 сағасының бірі. Сонымен қатар А.Янушкевичтің Сарымсақты аталатын бұлақта болғандығы туралы дерек келтірілген [1:115].

Қарасу. Лепсіден 250 шақырым Қарасу жағасында тұрғанымызға үшінші күн. Киіз үйіміздің сол жағында Тарбағатайдың оңтүстік жотасы, созылып жатыр, оң жағымызда көз ұшы жетпейтін кең жазира. Алдымызда үш оқшау тау, олардың ар жағында қытай бекеттері. Олардан әрі қытайдың сауда қаласы Шәуешек, біз тұрған жерден алыс емес

[1:144]. **Қарасу** – шекаралық өзен атауы. Қазіргі Іле ауданы алабындағы өзен. Гидроним атауы сын және зат есімнің бірігуі арқылы жасалған. Қазақстанның өзге де аймақтарында кездесетін топоним. Ғалымдар «топонимдік көш» деп атайтын мұндай құбылыс ел аумағындағы бірдей немесе ұқсас нысандарға бір атаудың берілуі қазақ тілінде ертеден бар құбылыс. Олар бір топтан екінші топқа өту арқылы еркшеленетін трансонимденуден ерекшеленеді.

Құр. Шыңғыс тауларындағы Бақанас, Қалқатты, Көксала, Тайөзен, Құр, Жайма өзендері оңтүстік-батыс бағытын ұстап, Балқашқа қарай: Шаған, Досбол, Тоқырау, Байғара, Бөкенші, Егізбалапан, Қарауыл, Тақыр, Мұқыр, Мақаншы, Құндызды, Қос, Шар, Шет өзендері солтүстік-шығыс бағытты ұстап Ертіске қарай ағады. Бұл тауларды сибап және тобықты қазақтары жайлайды. Құр - өзен атауы.

Ақбастау. Үш күннен бері Ақбастаудың етегіндегі суы тамаша бұлақ басындамыз. Ғалым гелографтарыңның картасынан менің ақбастауымды іздеп , ... сен бекер сарылмас үшін, өзім-ақ айтып берейін Бұл Орта орда жерінде, Шығыстауға жақын жердегі Қарқаралы округінде. ... Ақбастаудың бас тау екендігін ... түсіндіру – менің парызым. Орасан зор жазықтықта шөгіп жатқан бұл тау алебастрын бұдан гөрі тауып атау мүмкін емес [1:190, 193]. Ақбастау - тау атауы.

Кешубай. Кешубай тауларының етегіне ... келіп тоқтадық. Бұл жер осы таудың атымен аталады. Төлеңгіттер, надан-тобықтылар, алтыеке-сармыстар, карсон-керейлер, қонайшы-тағайлар осы маңда қаптап жүрген түлкілерден көп пайда келтіреді [1:230]. Кешубай да – тау атауы.

Тоқырау. «Тоқырау өзенінің жағасына келіп тұрмыз. Бұл өзен ұбақ-шұбақ созылған Күшік тауының етегімен ағып жатыр [1:241]. Тоқырау өзен атауы.

Осы үзінділер мен басқа да топонимдік материалдар негізінде қазақ жер-су атауларының бір топтан екінші топқа ауысып, трансонимденуі байқалады. Мысалы, **Сасықкөл:** 1) көл-гидроним; 2) жайлау – ойконим. **Аягөз:** 1) өзен-гидроним; 2) аймақтық әкімшілік бөлініс – хороним; 3) қала – ойконим (астионим); **Абылай:** 1) кісі есімі – антропоним; 2) Абылай жолы - дромоним, 3) Абылай тауы – ороним.

Жер-су атауларының құрамында кездесетін кісі есімдерінің қатысуымен жасалған Құнанбай жайлауы, Әлжан жайлауы, Бөлен ауылы, Шыңғыстау, Шыңғысхан қыстауы микротопонимдері бар. Мұндағы жайлау, ауыл, қыстау атаулары қазақтың төл шаруашылығымен байланысты агронимдік атаулар қатарында қарастыруға болады.

А.Янушкевич үшін Шыңғысхан есімінің ерекше мәні болды. Оның себебін автор «Күнделіктер мен хаттардың» алғашқы парақтарында баяндаған. Еуропа ғалымдарының Шыңғысханның астанасы – Қарақорымның орны болар деген болжамдары автордың ойында жақсы сақталып қалғандықтан, ол «Шыңғысханның қысқы мекені осы далада болған» деп сенді сондықтан да «қазақтардың аңызына сүйеніп, мен осы қуатты қаланың қираған орны мен жұрттың мазасын қашырған ұлы тақтың қалған-құтқан сынықтарын іздеуге барамын, маған неге Қарақорымды таппасқа» [1:21-22] -деп, достарынан Рубругиз бен Пано Карпинидің Шыңғысхан мекеніне жасаған саяхаттары жазбаларының көшірмелерін өзіне салып жіберуін өтінген екен.

Шыңғысхан тауын көргенде, әсерленіп «Бұл тауға Шыңғысханның есімі мәңгі-бақи тағылған ғой. Менің көз алдымда осының өзі ғана тауларды қазіргісінен де биіктетіп, бір құпия күш пен ұлылықты күн сәулесіндей етіп көрсетеді» [1:74].

А.Янушкевич өз саяхаты барысында Шыңғысханнан тарайтын хан ұрпағы Барақ сұлтанмен кездесіп, оны жақын танып-білуіне мүмкіндік алған. Барақ сұлтан туралы: Ол әлі дер шағында. Бұл жүзінен нұр төгілген және бойын кереметтей күш-қайрат билеген айбынды адам. Дала Геркулесінің бойына табиғат асқан ақыл мен қайсар мінездің үстіне жүрек жұтқан батылдықты да сыйлаған. ... садақты ешкім одан көп дөп атпаған, асауларды одан тез ешкім үйретпеген, ауыр тастарды одан гөрі ешкім оңай көтермеген» [1:74] деп сипаттайды. Туының түсі жасыл болғандығы туралы да құнды мәлімет жазып, Барақтың шежіресін жаздыртып алады.

Кейбір микротопонимдердің жасалуына қатысты қызықты деректер:

1. Бір өзеннің 3 бірдей атау иеленгенін туралы ақпарат келтіреді. Мысалы: «Біз **Қаранғап** деп аталатын өзен кесіп өтетін қойнауға аман-есен жеттік. Өзен мүлде құрғап қалған. Қазақтар әрқилы атайтын басқа да көптеген өзендер сияқты бұл да әр тұсында әртүрлі: бастауында - Құсмұрын, орта ағысында – Қаранғап, одан әрі оның сағасына төнген таудың атымен Ақтайлақ деп аталады» [1:229].
2. Орысша өзгертіліп қолданылған жер атауларын жергілікті тұрғындардың қазақша атайтындарын байқаған. Мысалы: Қазақтар Омскіні **Омбы**, Семипалатинскіні **Семей**, Петропавловскіні **Қызылжар** деп атайды (1:245).
3. А. Янушкевич кейбір жерге өзі ат қойыпты. Мысалы: Қаракөлден өттік, бұл жерде батпақтың сасық иісі танауымызды жарып жібере жаздады. Шөбі үйгін болғанымен, қайтадан кешегіге ұқсас дала басталды. Содан кейін алдымыздан көсілген жазық шықты. Мен оны **Напалеон жазығы** деп атадым.
4. Автор антропонимнің зоонимге айналуына себепші болған. Мысалы Барақ сұлтанның құрметіне өзінің атын **Барақ** деп атаған.
5. Жергілікті жердің жануарлар әлеміне, атап айтқанда жолбарысқа қатысты деректер келтіреді. Мысалы: а) Сарымсақтың өзенінің бойында тұрмыз. Онан басқа **Лепсіге бұл жақтан Жүндіжүрек, Ағынықатты, Томарша және Теректі** келіп құяды. ... Бұл жерде, әсіресе, жоғарғы қарағай орманда жолбарыстардың көптігін татарлар талай айтқан», - дейді [1:101]. ә) **Шу өзенін** жағалай өскен қалың қамыс ішіне бірнеше қазақ атпенен кіріп келе жатқан кезде өкпе тұстан шыға келген жолбарыстың тура өзіне атылғанын Қарқаралы сұлтаны Рүстем маған айтқан еді [1:102].

Қорытынды: Географиялық терминдер мен атаулардың көмегімен жазбаның өнбойында кездесетін макро және микротопонимдер теріліп алынып, мағыналық тұрғыда іштей жүйеленді, өзіндік ерекшеліктері сараланды. Жиі кездесетін топонимдердің гидроним, ороним және ойконим түрлері екені анықталды. Бұл ретте су, көл, бұлақ, тау, төбе, орда, сай, ауыл, құм, дала, жал, жар, сор, жол, адыр топонимдік элементтерінің қатысуымен жасалған күрделі (біріккен, тіркесті) географиялық атаулардың үлесі басым. Қолданылу жиілігі жоғары топоним элементтерге тау, су, көл, төбе сияқты көне түркілік қабаттағы географиялық терминдер жатады. Мысалы, **тау:** Шыңғыстау, Абылайтау, Алатау, Көкшетау, Ақбастау, Ақтау, Көктау, Балтатау, Желтау (9), **су:** Жетісу, Мойынтысу, Ақсу, Көксу, Егінсу, Қатынсу (6), **көл:** Қаракөл, Сасықкөл, Алакөл, Керуенкөл, Ұялықөл (5), **төбе:** Аралтөбе, Айтөбе, Қоңыртөбе (3), **орда:** Ұлы орда, Орта орда, Кіші орда (3).

«Күнделіктер мен хаттардың» әрбір беті құнды географиялық, этнографиялық, тарихи дереккөзге айналған. Және олардың дұрыстығына еш күмән тумады. Себебі біріншіден, А.Янушкевич өз заманының білімді тұлғасы; екіншіден автор көзімен көріп, аяғы жеткен жері туралы күнбе-күн жазып отырған; үшіншіден А.Янушкевичтің жанында ол өзі ерекше құрметпен есімдерін атап, тарихта аттарын жазып қалдырған Бейбіт би, керуенбасы, жолбасы қылдырған «Біздің бастаушымыз қарт би Бейбіт. Жолбасшысыз далада саяхатшының күні қараң. Әдетте, бұл – көпті көрген, тәжірибелі, біраз жасқа келген адам. Даланың ең шалғай мекеніне ол ең айқын және ең зқысқа жолмен апарды. Бұл жағынан ол тәптіштеп жасалған картадан артық. Жолбасы күнге көзге шалынып, есте қалатын тау-тас, бұлаққа, қайнарға, төбе-жонға қарап, түнде жұлдыз бен желді сүйеніш етіп жолды ажыратады. Оның топографиялық, минералогиялық, астрономиялық, әсіресе гидрографиялық біліктері оларды табысқа жеткізуге көмектеседі. Бақытымызға қарай біз осындай сегіз қырлы, бір сырлы Бейбіт биге кездестік» [1:86-88].

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар. – Алматы: Жалын, 1979. -268 б.
2. Әбдуәліұлы Бекжан, Топонимиялық трансонимденудің құбылысы және оның аясындағы терминдер мәселесі. <https://termincom.kz/articles/?id>
3. Ф.Ахметжанова, А.Әлімхан «Қазақ шығысының жер-су атаулары». – Өскемен, «ШҚТУ» баспасы, 2000. -104 б.

ТАЖИЕВА ЖАНАР ТЕҢІЗБАЙҚЫЗЫ

№171 Ғани Мұратбаев атындағы орта мектебінің
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, Қызылорда қ.

ЖАРНАМАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ, ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ МЕН ПРАГМАТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Тіл мен қоғам өзара тығыз байланысты. Тіл табиғаты, әлеуметтік қызметі деген мәселелер – социолінгвистика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі. ТМД елдерінде, Қазақстанда бұл мәселе арнайы зерттеле бастағанына 50 шақты жыл болды. Тілдің қоғамдық қызметі, оның өмір салаларында қолданылу деңгейі жайлы мәселелер жөнінде әлі де болса пікірталастар баршылық. Айталық, тілдің өмір салаларындағы қызмет санын анықтауда социолінгвист ғалымдарымыз әртүрлі пікір білдіруде. Мысалы, Ю.Д.Дешериев мұны жиырма екіге бөлсе [1], Ә.О.Орыспаев 13 негізгі сала мен 65 қосымша саланы атайды [2]. Б.Хасанов қазақ тілінің Қазақстанда қоғамдық өмірдің 15 негізгі, 57 қосалқы саласында (подсфера), барлығы 72 салада қолданылатынын көрсетті [3].

Тіл қолданылатын өмір салаларын қай ғалым қанша бөліп қарастырса да, солардың ішіндегі маңыздыларының бірі – жарнама. Әлеуметтік мән-маңызы ерекше саланың бірі – жарнама. Жарнама – өмірдің қыры-сыры мол, алуан астарлы саласы. Атап айтқанда, оның экономикалық, әлеуметтік, саяси, психологиялық, лингвистикалық және басқа астарлары болады. Айталық, көлем жағынан алғанда, жарнама – сөз және мәтін, шығарма, кино, кітап болуы да мүмкін.

Жарнама саласында қолданылған тіл, әрине, қоғамдық дамыту мүмкіндігі мол тіл. Жарнаманың жарнамалық қадір-қасиеті жарнамаланған зат пен құбылысты емес, жарнаманың тілі мен стилінің тартымдылығына да қатысты.

Жарнама тілі халық арнасына кең тараған тіл болуы шарт, әйтпесе бейтаныс сөзбен жарияланған жарнама әлеуметтік тұрғыдан танымал болмауына байланысты, иесін таппас жүйесіз сөз болып қалмақ. Жарнама өз қызметін тиісті дәрежеде орындалуы үшін тіл мен стиль тұрғысынан мінсіз, қысқа әрі нұсқа жалпыға түсінікті де әсерлі жазылуы шарт. Ал бұл әдеби тіл нормасын сақтауға саяды.

Мемлекеттік тілді жарнама саласындағы қолданылуын қалыптастыру мен өрісін кеңейту – жалпы халықтық күрделі мәселе. Айта кету керек, мемлекеттік тіл жарнама саласында азды-көпті кемшіліктері болса да, қолданылу үстінде. Дегенмен мемлекеттік тілдің бұл саладағы қызметі өз дәрежесінде емес екендігі ешкімді де таң қалдырмайды. Сондықтан мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болған қазақ тілінің жарнама саласындағы қызметі лингвистикамен ғана шектелмей, сан алуан ғылым тұрғысынан, атап айтқанда, социолінгвистика, психология, экономика, социология, т.б. ғылымдар арқылы зерттелгенде ғана толық ашылады деп есептейміз.

Тіл заңының жүзеге асу-аспауы, нақты айтқанда, оның қоғамдық өсу деңгеймен анықталады. Бірақ қазақ тілі жарнама саласында қоғамдық қызметін ұлғайта алмай отыр. Оның басты себептері мынадай:

Біріншіден, жарнама тілі жөнінде басшылыққа алатын, заң құжатының әлсіздігі.

Екіншіден, жарнама ісімен шұғылданатын маман кадрлардың жетіспеуі.

Үшіншіден, қазақ тілінде берілген жарнамаға сұраныстың жоқ болуы.

Төртіншіден, Тіл заңының орындалуын дұрыс басшылыққа алмау.

Бесіншіден, қазақ тілінің жарнама саласындағы стилінің дұрыс қалыптаспауы.

Айта берсек, қазақ тілінің жарнама саласында жұмсалуды жөнінде шешімін таба алмай отырған даулы мәселелер аз емес. Жарнама тегінде қоғам мүшелерінің қажеттіліктерін өтеу мақсатында пайда болған әлеуметтік құбылыс. Бұл құбылыс, *біріншіден,* тіл арқылы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын өтесе, *екіншіден,* белгілі бір зат, өнім, қызмте көрсету түріне деген сұраымды қаматамасыз етеді.

Жарнаманың табиғатын тереңірек түсіну үшін оның бастауы – **нарықтық экономиканы** түсіну қажет. Нарық немесе «Рынок» ежелден бар нәрсе. Оны экономикалық айырбастың түрі деуге де болады. Нарықтық экономиканың негізгі идеясы – егер де әрбір адам өзінің экономикалық пайдасын көздеп, өзі үшін тырысса, бұл жағдай қоғамға да пайда келтіреді. Адам өзі үшін қызмет етеді. Бүкіл идеялар мен биік материаны жинап қойғанда, әрбір адам жеке басы үшін өмір сүреді, сондықтан да әр нәрседен пайда табуға тырысады. Бұл – жарнаманың негізгі компоненті, құрамас бөлшегі.

Қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе оның әлеуметтік қызметін кеңейту үшін берілді, сондықтан да өміріміздің күллі саласында еркін қолданып, ешқандай тосқауыл, кедергі болмауы керек. Қазақ тілінің қоғамдық қызметін дамыту мүмкіндігі мол. Мемлекеттік тілдің әлеуметтік қызметін кеңейту үшін жарнама аса маңызды сала.

Бұл күндері мемлекеттік тілдегі жарнамалар БАҚ-тың барлығында азды-көпті жариялануда. Дегенмен бұл жарнамалар әлі де болса, жұртшылық көңілінен шықпай отыр. Оның себептері мынадай:

1. Жарнама беру мен таратуда тәжірибе аз.
2. Жарнама ісінің дұрыс қалыптаспағандығы.
3. Мемлекеттік тілдегі жарнамаларға сұраныстың болмауы.
4. Мемлекеттік тілдегі жарнама жасайтын БАҚ-та арнайы агенттіктердің жоқтығы.
5. Жарнама берушілердің мемлекеттік тілде жарнамаға қарағанда тек орыс тілінде берілетін шетел өнімдерінің дайын жарнамаларын пайдалануы;
6. БАҚ-тың жарнама тек пайда табумен күн көріс қамы ретінде пайдалануы, т.б.

Әрине, жалпы жарнама, соның ішіндегі мемлекеттік тілдегі жарнама жайында сөз аз айтылып жатқан жоқ. Мерзімді баспасөз беттерінде сын мақалалар жарияланып, радио мен теледидар арқылы арнайы хабарлар жүргізілуде. Бірақ әлі ешқандай нәтиже жоқ. «баяғы жартас – бір жартас», бұларға назар аударып, құлақ асып жатқан өкімет тарапынан ешкім жоқ. Сондықтан жарнама ісін елімізде толық қалыптастырып, өз дәрежесінде дамыту, оның әдеби тіліміздің нормаларына сай жариялануын қамтамасыз ету үшін ең алдымен мынадай шараларды іске асыру керек:

1. БАҚ саласындағы мемлекеттік тілдегі жарнамалар сапасын жақсарту.
2. Тіл заңының БАҚ-та орындалуын қатаң бақылау.
3. Мемлекеттік тілдегі жарнамалардың уақыт көлемін көбейту.
4. БАҚ-тың «Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасының» 32, 33, 34, 36 – бөлімдерінің орындалуын тез арада қолға алу.
5. Сапасы төмен, әдеби тіл нормаларына сәйкес келмейтін жарнамалар беруді тоқтату.

Жарнаманың көп берілетін арналарының бірі – **теледидар мен радио**. Оның басты себебі, радиожарнамалар ең көп тұтынушыларды қамтитын жарнама құралы болып табылады. Пайда болғанына аз уақыт болса да, жарнамалардың бұл түрі үнемі дамуы мен жетілуінің арқасында қазіргі уақытта жарнаманың басқа құралдарымен бәсекеге түсуде. Ал радио мен тележарнаманың қазақ тілінде берілуі қазіргі уақытта өз дәрежесінде емес.

Телеарналар арқылы берілетін мемлекеттік тілдегі жарнамалардың әдеби тіл нормаларына сай келіп, икемділігін артып, жетілдіре түсу мақсатында мынадай ұсыныстар жасаймыз:

1. Мемлекеттік тілдегі жарнамалар санын көбейту.

2. Мемлекеттік тілдегі жарнамалар жасайтын теледиар жарнама агенттіктерін ашу.
3. Шетел өнімдері жарнамаларының мемлекеттік тілдегі аудармасын талап ету.
4. Барлық жарнамалардың қазақ тілінің әдеби нормасына сәйкес келуін қадағалау.
5. Дикторлардың дауыс ырғағын қазақ тілі ережелері мен ерекшеліктеріне сәйкес болуын бақылау.
6. Мемлекеттік тілде берілетін жарнамалардың эфирлік уақытын көбейту;
7. Отандық өнімдердің жарнамаларын мемлекеттік тілде жариялануға көңіл бөлу.
8. Балаларға, жасөспірімдерге арналған және өнер саласындағы жаңалықтарды мемлекеттік тілде жарнамалауды әдетке айналдыру, т.б.

Телерналар арқылы жарияланатын жарнамалардың мемлекеттік тілде берілуін жетілдіру мен оның орфографиялық, орфоэпиялық, емле ережелеріне сәйкес келуін қадағалап, ретке келтіру - өмір талабы. Өйткені жарнамаларда әуендік-дыбыстық ережелерді айқын, әдеби тілдің нормаларын дұрыс, қолайлысын дәл тауып қолдану жарнаманың тілдік сапасын ғана жақсартып қана қоймай, жалпы жарнама ісінің біздің елде дұрыс қалыптасып, одан әрі дамуына қомақты үлесін қосар еді.

Жарнама тіліндегі келеңсіздіктер

1. Кіші әріптің орнына үлкен әріпті орынсыз қолдану. Мысалы, «Астана моторс» компаниясының «**Қазыр көлік Алмастырар Кезең**» деген ұранмен берілген жарнамасында «**Алмастырар Кезең**» деген сөздер үлкен әріппен жазылған. Бұл сөздер, негізінде, кіші әріптермен жазылу керек. Бұл жарнаманы жасаушылардың үлкен әріппен жазғандағы мақсаттары оқырманның назарын аударту болар. Бірақ жарнаманы безендіруде мұндай қателіктерді жіберуге болмайды. Безендіру мақсатында әріптерді өрнектеп, сөздерді көркемдегенмен жарнаманың сапасы жақсармайды.

Қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктері дұрыс белгілене бермейді. Қазақ тілінің **ә, ғ, қ, ө, ұ, ү, і, һ** дыбыстары көбіне қате жазылады. Қазіргі көше жарнамаларында қазақ сөздерінің өзі қате жазылуда. Мысалы, Төле би көшесінің бойында «**Бота дүкені**» деген маңдайшадағы жарнамада «**дүкен**» сөзі «**дүкен**» болып, «**ү**» дыбысының орнына «**ү**» дыбысы жазылған. Сондай-ақ, орталық базарда «**Магазин Shop Аксу**» деген маңдайшада «**Аксу**» сөзінің өзінен екі қате жіберілген. Бірі «**қ**» дыбысының орнына «**к**» дыбысы, екіншісі «**у**» дыбысының орнына «**ү**» дыбысы қолданылған. Бұл сөзді оқығанда не орысша, не қазақша жазылғаны белгісіз. Жарнамада жиі кездесіп жүрген әріп қателерінің бірі – «**н**» әрпі мен «**ң**» әрпінің шатастырылып қолданылуы. Мысалы, Орталық базардың кіреберісінде «**Қош келдіңіздер**» деп жазылған, дұрысы «**Қош келдіңіздер**» болуы керек. Осы тіркес кейбір жерлерде «**Хош келдіңіздер**» болып «**к**» әрпімен «**х**» әрпі жарыса беріліп жүр.

2. Қазақ тіліне тән дыбыстарды орыс әріптерімен беру. Қызылорда қаласының көше жарнамаларының көпшілігі қазақ тілінің орфографиялық ережелеріне сай жазылып жүрген жоқ. Соның бір дәлелі – қазақ тіліне тән дыбыстарды орыс әріптерімен жазу. Мысалы, «**Ұлағат**» **дамди** палау орталығы (Желтоқсан көшесі), «**Мухит**» (Бейбітшілік көшесі), «**Ляззат**» (Досхожин көшесі), «**Мурат**» (Жібек жолы көшесі), «**Сауле**» (Исаев көшесі). Осы жарнамаларда «**Дамди**», **Мұхит**, **Ләззат**, **Мұрат**, **Сәуле** сөздері орыс тіліне икемделіп жазылған. Дұрысы, мүмкін болғанша, жөнсіз ауытқуларды болдырмай, тіліміздің сөздік қорын дұрыс, орынды пайдалану керек. Жарнаманы еліміздің экономикалық және мәдени өміріміздегі қызметі – жарнама мәтіндері мағынасының анық болып, тілдік көркемдеу құралдарын тиімді қолданған кезде ғана нәтижелі болады.

Қызылорда облысының ішкі саясат басқармасына қарасты «Қызылорда облысының тілдерді оқыту орталығы» қала көшелеріндегі жарнамаларға байланысты ауқымды рейд жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде Бұқарбай батыр, Әбілқайыр хан, Желтоқсан, Қорқыт ата, Төле би, Мұстафа Шоқай көшелері бойындағы жарнамалардың олқылықтары мен қателіктері анықталып, ескертулер жасалды.

Қазіргі кездегі әлемде болып жатқан пандемияға байланысты барлық нысандарда қауіпсіздік шараларын жүргізіп, гигиена ережелерін қатаң ұстануға баса назар

аударылуда. Осыған байланысты ауруханада «*Одевайте бахилы*», «*Аяқ киімнің қақпағын киіңіз*» деген тақтайша ілінген. Ал мектеп ішінде «*Обработайте руки*», «*Қолыңызды өңдеңіз*» ескертпесі көпшілікке арналып жазылған. Бұның барлығы тура аударманың кесірі деуге болады.

Сонымен қатар қаладағы орталық «Жаңа базар» жанындағы «Юничель» дүкенінің алдында «*Юничель – барлық отбасыға арналған былғары аяқ киім*», «*Юничель – кожаная обувь для всей семьи*» деген жарнамасы тұр. Бұл жердегі қателік қазақ тіліндегі жалғаудың дұрыс жалғанбауында болып отыр. Қазақ тіл білімінде барыс септігінің –да, -да, -та, -те, -на, -не жұрнақтары бар екені белгілі. Тәуелденген сөздерге барыс септігінің –на, -не жалғауы жалғанады. Осыған байланысты мұндағы «*отбасыға*» сөзі «*отбасына*» деп жазылғаны жөн деп есептейміз.

Қала орталығында орналасқан мейрамхананың жарнамасына келсек, тіптен сорақы. Желтоқсан көшесінде орналасқан «*Rezo*» мейрамханасының маңдайшасында «*Ресторан душевных встреч*» дегенді «*Жан кездесу мейрамханасы*» деп аударып жазған. Бұл жарнаманы калька әдісімен аударғаны белгілі болып тұр. Мысалы, «*Марсианка*» шоколады орыс тілінде «*Неземное шоколадное удовольствие*» деп ұрандалып жарнамаланса, оны қазақ тілінде «*О дүниелік шоколад ганибеті*» деп аударған. Біздің ойымызша, бұл қазақ тіліне деген немқұрайлылықты, менсінбеушілікті, залымдықты көрсетеді. Бұл сондай-ақ жарнаманың мәтінде қазақшасы бар ма, бар деген жалған есеп берушілікті танытады. Мұны адам аудармағаны белгілі. Өйткені оны аударған адам мейлі ұлты қазақ, мейлі тілі қазақ болмай-ақ қойсын, ол «*о дүние*» дегеннің мұнымен мүлдем сәйкестенбейтіндігін сезінеді, біледі. Алайда қазақ тіліне деген немқұралылықтан компьютердің көмегімен машиналық тәсілмен аударылған мәтінге назар салмай, сол күйінде жібере салады. Қазіргі қазақ қоғамда осы тектес жарым-жарты, жарымес, сауатсыз жарнаманың түр-түрі көптеп кездесетіні жасырын емес. Сондықтан бұл саланы мемлекет болып, ел болып, әрбір азамат болып қолға алуымыз керек.

Кез келген тауардың жарнамасын қазақ тілінде жасауға, қазақ тіліне аударуға тіліміздің әлеуеті жетеді. Алайда сауатты жарнама жасауға, ұтымды аударма жасауға қазақ тілінің мүмкіндігі жеткенімен, жарнама жасаушы адамның өресі, білімі мен білігі жетпейді. Демек бұл салада қазақ тілін емес, сол тілде сөйлейтін адамдарды осындай құлдық психологиядан, мәңгүрттіктен, немқұрайлықтан құтқару қажет.

Адамзат қоғамында болып жатқан алуан түрлі өзгерістер мен жаңарулардан тіл де тыс қалмақ емес. Осымен байланысты қазіргі ғылымда орнығып келе жатқан антропоцентристік бағыт дәстүрі құрылымдық лингвистикадан бөлек адам факторын түпқазық етіп алған білімнің жаңаша сипаттағы бірнеше саласы қатар дамып келеді. Олар: прагмалингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, лингвостилистика, т.б. Осылардың ішінде біздің зерттеу нысанымыз – психолінгвистиканың орны ерекше. Жарнама тілін психолінгвистика тұрғысынан қарастыру оның адамға ықпал ету заңдылықтарын анықтап, әлеуметтік мәнін белгілейді. Тіл білімінің психолінгвистика саласының жарнаманың ішікі құрылымын айқындауда маңызы зор.

Психолінгвистика (грек. *psyche* – жан+*linguistique*, латынша *lingua* – тіл) – сөйлеу тетіктерін (сөзді қабылдау мен оның тууы) психикалық үдерістермен байланысты зерттейтін, олардың тіл жүйесіне қатысын қарастыратын кешенді ғылым. Психолінгвистика қолданбалы сипатқа ие; психологиялық зерттеулер балалар мен ересектерге тіл үйретуде (бірінші және екінші тіл), жалпы коммуникациялық түрлі құралдардың прагматикалық әсер-ықпалын зерттеуде, сот, ғарыш психологиясында және т.б. машиналық аудармада, информатикада, орталық жүйке жүйесі ауруларын емдеуде, т.б. кең қолданылады [27].

Жарнамадағы когнитивті мәліметтің көлемі шағын ғана: тауар немесе қызмет ұсынушы фирма және өндіруші атауы, тауардың нақты атауы, оның техникалық қасиеттері, бағасы, байланысу мәліметтері, телефон, мекен-жайы, веб-сайттар, жеткізу

шарттары мен мерзімі, жеңілдік пайызы. Мұндай мәліметті тасымалдаушы бейтарап лексика мен сандар.

Эмоциялық мәліметтер жарнамаланып отырған тауарға абсолютті жағымды баға беру үшін қажет. Әдетте ол үшін жарнама мәтінінде сын есімдер (асырмалы шырай), гипербола қызметін атқаратын зат есімдер, шет тілдерінен енген сөздер (көбінесе ағылшын тілі мен немс тілінен), «сәнді» сөздер мен үстеулер белсенді түрде қолданылады. Айтылымға эмотивтілікті риторикалық сұрақтар мен лепті сөйлемдер, аяқталмаған сөлемдер мен синтаксистік параллелизм береді. Сондай-ақ эмоциялық мәліметті беру үшін фонетикалық (аллитерация, ассонанс, ұйқас) және морфемалық (қайталаным, неологизмдер) тілдік тәсілдер қолданылады [28].

Психолінгвистика саласы қазіргі кезде жарнамалық ақпараттардың адам санасына әсер етуін айқындау үшін қолданылатын маңызды ұғымға айналып кетті. Бұл салада, әсіресе, шетел ғалымдары зор табысқа жетуде. Жарнама олар үшін адам сана-сезіміне сыналап енудің ең басты құралы, табысқа жетудің көрсеткіші. Адам психологиясына әсер ету үшін жарнаманы тиімді тұрғысынан қарастыра білу керек, жарнама мәтіндерінде немесе бейвербалдық түрде берілген жарнама құралдарында осы мәселе басты орында тұрады. Жарнамалық өнімнің адамдар арасында зор сұранысқа ие болуы олардың ерік-күшінің туындауынан, қажеттілікті қанағаттандыруға деген талпыныс.

Психологиялық тұрғыдан өте ұстамды, яғни қазақша айтқанда, «сабырлы» адамның өзін жарнама арқылы мінез-құлқын анықтап алуға болады. Демек көптеген орыс және шет ел ғалымдары тұжырымдағандай, «жарнама – басқарудың, адамды матеиралдық жақтан емес, идеологиялық тұрғыдан басқарудың қуатты құралы».

Қандай затты жарнамалауда және оны тұтынушының алатындай етуіне психологиялық амал-тәсілдер жиі қолданылады. Мұндайда тәжірибеде кеңінен қолданылып жүрген «ҮШ ИА» (ТриЯ) амалын айтуға болады. Мсыалы, белгілі бір косметикалық өнімді жарнамалау арқылы оны тұтынушының түпкі санасына енгізудің психологиялық жолы, оған үш рет «Иа» деген келісімін алу:

Алдымен, *«Сіз үнемі әдемі болып, боянып жүргіңіз келе ме?»* деген сауалға кез келген тұтынушы (әйел) «Иа» деп жауап қайырады.

Екінші, *«Сіз үнемі әдемі болып жүру үшін боянатын косметикалық құралдардың бағасы қолжетімді болғанын қалайсыз ба?»* деген сұраққа да тұтынушы еріксіз «Иа» деп жауап береді.

Үшінші, *«Біз ұсынатын осындай косметикалық өнімді сатып алар ма едіңіз?»* дегенге де тұтынушы еріксіз «Иа» жауабын беріп, өнімді сатып алады. Сатып алмаған күннің өзінде ол оның біразға дейін үнемі ойынан кетпей, сақталып қалады. Кейін оны бәрібір сатып алады.

Жарнама тек қана экономика емес, сонымен қатар әлеуметтік психологиялық заңдарға да бағынады. Адамдардың сұранымы үнемі бірқалыпты болып тұрмайды. Оны үнемі үздіксіз өзгеріс үстінде болады. Бұл өзгерістер тек қана табыстың өсу деңгейімен ғана байланысты емес. Ол белгілі бір психологиялық әсердің және техникалық прогрестің әсерінен де болуы мүмкін. Адамдардың сұранымына өзгеріс енгізуде жарнама үлкен қызмет атқарады. Айталық, оның мамандығы, білімі, жынысы, жасы сияқты факторлар да өз әсерін тигізеді.

Қазіргі тіл білімінде тілді бұрынғыдай тек жалаң түрдегі құрылымдық жағынан ғана зерттемей, оны адаммен, оның сөйлеушісімен бірлікте, қолданыс үстінде зерттеуге көбірек көңіл бөліне бастады. Прагмалінгвистика деген адамды танымдық тұрғыдан, яғни қабылдау, ойлау, түсіну, өзгеге жеткізу қабілеттерімен байланысты қарастырылады.

Сонымен прагматика дегеніміз – ой иесінің мақсаты мен уәжіне сай тілдік құралдарды таңдаудың мәнін, сондай-ақ тыңдаушының айтылған ойды, тіл арқылы берілген бағаны түсінуді зерттейтін сала. Осы орайда алдымен бізге бұрыннан таныс семантиканың және бейтаныс прагматика дегендердің өзара ұқсас және айырмашылықтарына тоқталып, ара жігін ашып, өзіндік белгілерін көрсетіп алайық.

Жалпы семантика да, прагматика да тіл білімінің зерттеу нысанына жататын екі түрлі саласы болып табылады [4, 13 б.]. Екеуі де тілдің мағыналық жағымен байланысты. Бірақ олардың арасында үлкен айырмашылық, өздеріне тән белгілері бар. Айталық, семантика сөз мағынасына контексті қатыстырмай, жеке тұрғандағы қалпын сипаттаса, прагматика мағынаны тиісті контекстке қатысты талдайды. Сонда семантика мен прагматиканың маңызды айырмашылығы – семантика контекстен тәуелсіз, ал прагматика контекстке тәуелді. Мысалы, орыс тіліндегі «свежи» сөзінің тілімізде 80 түрлі баламасы бар екені айтылып жүр. Сол сексен түрлі сөздің жеке тұрғандағы семантикасы мен оның әр мәтіндегі қолданыс парадигмасы әртүрлі. Айталық, свежий хлеб – жаңа піскен нан болса, свежий мясо – жас ет, свежий памидор – жаңа үзілген қызанақ т.б. [5].

Енді осы айтылғандарды тағы да бір қарапайым тілмен түсіндіріп өтейік. Мысалы, қазақ тілінде есікті жабудың бірнеше формасы бар: *есікті жап, есікті жабыңыз, есікті жабарсыз, есікті жапқаныңыз дұрыс болар еді, есікті жай жап, есікті қатты жаппа, есікті қапсырып жап, есікті қымтап жап, есікті дұрыстап жап т.б.* Мұндай формалар тек қазақ тілінде ғана емес, барлық тілдерде де бар. Сөйлеуші адам өзінің дітін орындату үшін осы тілдік формалардың ішіндегі біреуін тыңдап тұрған адамға қатысты таңдайды. Міне, осыны **прагматика** дейді. Қарым-қатынастың мейлі ауызша немесе жазбаша түрі болсын, сөз мәдениеті туралы айтқанда бірінші кезекте осы прагматика құбылысын ескеруіміз керек. Негіз сөйлеу дегенді психологтар әреке десе, прагматика – сол әрекетті орындатуды мақсат етіп қою деген сөз. Басқаша айтқанда сіз тыңдаушыға сөйлеу арқылы өз дітіңізді орындатуыңыз керек. Бірақ тыңдаушы сіздің айтқаныңызды істеу үшін, сіз оның деңгейіне түсуіңіз немесе көтерілуіңіз керек. Осындай құбылысты **прагматика** дейді. Мұндай прагматикалық құбылыс әр тілде әртүрлі сипат алуы мүмкін. Мысалы, орыс тілінде сөйлеушінің прагматикасы сөйлеуге бағытталған, яғни орыс тілінің формалары сөйлеушінің бүкіл эмоциясын, жай-күйін, жағдайын жеткізу үшін өте күшті әрі әлеуетті. Ал қазақ тілінің прагматикасы тыңдаушыға қарай бағытталған, яғни бізде тыңдаушының ерекшелігіне қарай формалар таңдалып қолданылады. Қазақ тілінде тілдік формалардың көп болатыны да осыған байланысты. Жоғарыда мысалға келтірген бір ғана «есікті жап» деген қимылды орындатуға арналған неше түрлі форманың бар екенін байқадық. Соларқа қарасаңыз оның біреуі үлкен кісіге арналған, біреуі жас балаға арналған, біреуі жаңа көрген адамға арналған, біреуі еркелеп тұрған адамға, біреуі өзімен адамға, біреуі сенен мәртебесі жоғары адамға, біреуі мәртебесі сенен төмен адамға арналған, солай әрі қарай жалғаса береді. Осыған қарасақ, прагматика деген күшті құрал. Тілді қандай формада болсын қолданып тұрған адам прагматика құбылысын үнемі ескеріп, есте ұстау керек. Адам кімге сөйлеп тұрғанын ескеру маңызды.

Орыс тіліндегі «**БОЛЬШОМУ КОРАБЛЮ – БОЛЬШОЕ ПЛАВАНЬЕ**» деген мына жарнаманы қазақ тіліне қалай аударуға болар еді? Қазақ тыңдаушысының мінез-құлқын, ой-өрісін, ұлттық дүниетанымын, ұлттық менталитетін ойлайтын болсақ, онда «кеме» және «жүзу» сөздері теңізі, мұхиты жоқ қазақ даласына үйреншікті еместігі көрінеді. Дегенмен бұл сөздер бар, бірақ олардың қолданысы дәл орыс тіліндегідей емес. Сонда оны қазақтілді тыңдаушының немесе оқырманның сөздік қорына, ұлттық сөз саптауына қарай «**АЛЫП КЕМЕГЕ – АЛАМАН БӘЙГЕ**» деп аудару сәтті шығады.

Сөзіміз дәлелді болуы үшін осындай тағы бір мысалды келтіре кетейік. Қызылорда қаласы, М.Шоқай көшесі мен Астана даңғылы қиылысында орналасқан дүңгіршек пен ғимарат маңдайшасында ілінген «**АВТОМОБИЛИ С ПРОБЕГОМ**» деген орыс тіліндегі жарнаманы қазақ тілінде «**ЖҮРІСІ БАР АВТОКӨЛІКТЕР**» деп аударып іліп қойған.

Жалпы қазақ халқының тұла бойы табиғатына тән қасиет – адамға сөз арқылы ықпал ету. Сол себепті де қазақ тіл білімінде прагматикалық бағыттың пайда болуы кездейсоқ құбылыс емес.

Қазақ тілінде прагматикалық бағыт кешеуілдеп дамыды. Ол бүгінге дейін арнайы терминмен «прагматика» деп алаңданышымен қазақ тіл білімінде бұл туралы пікірлер бұрын да болған, айтылған. Тілдегі прагматика, прагматикалық құбылыс туралы алғашқы

пікірді қазақ тілі мен әдебиетінің теориялық негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы айтқан екен. Ұлт ұстазы бұл жөнінде былай дейді: «Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білуі тиіс. Яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыс сөйлемді тізе білуі тиіс», – дейді. Ұлт ұстазы, Алаш ардақтысы А.Байтұрсынұлының осы айтқан сөзі жарнамасаласында, жарнама шығармашылығында әр уақытта есте болатын, негізгі талап болатын қағида.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. К основам общей теории. М.: Наука, 1877. - 382 с.
2. Орусбаев О.А. Функциональная дистрибуция языков (на материале языковой практики в Киргизии). Дис.док.филол.наук. –Фрунзе, 1990.
3. Хасанов Б.Х. Ана тілі – ата мұра. Алматы: Жазушы, 1992, 177-б.
4. Баркова Л.А. Прагматический аспект использования фразеологизмов в рекламных текстах: Автореф.дисс. канд.филол.нау. –Москва, 1983, - 24с.
5. Абасилов А. Қалалық мәдениет және тілдерді дамыту бөліміне берген анықтама. 2020.

V БАҒЫТ. ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ: ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ӘОЖ 821.512.122

ЖАРКИМБЕКОВА АЙЖАН СЕМБЕКОВНА

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2-курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: **КЫЯХМЕТОВА Ш.**

ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚЫРМАНДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация: Мақалада оқушылардың оқырмандық белсенділігін арттырудың жолдары, оқушының шығармашылық қабілетін жоғарылатудың жолдары, оқушының жеке тұлғасы мен шығармашылық тұлғасы, мұғалім мен оқушының өзара байланысы өзара сабақтастықта қарастырылады.

Аннотация: В статье последовательно рассматриваются пути повышения читательской активности учащихся, пути повышения творческих способностей учащегося, личности и творческой личности учащегося, взаимоотношений между учителем и учащимся.

Annotation: The article consistently examines ways to increase students' reading activity, ways to increase a student's creative abilities, a student's personality and creative personality, and the relationship between teacher and student.

Тірек сөздер: тұлға, оқырмандық белсенділік, қазақ әдебиеті, көркем шығарма, жеке шығармашылық.

Ключевые слова: личность, читательская деятельность, казахская литература, произведения искусства, личное творчество.

Key words: personality, reading activity, Kazakh literature, works of art, personal creativity.

Көркем шығарма ол - әдебиеттің өзегі. Кез келген көркем туындыда өмір шындығы, заманның айқын көрінісі автордың сол кезде қандай сезімді бастан кешіргені, өз

заманының күйтүркі саясатын көре тұра, жанына батқан шындықты қағаз бетіне түсіріп, ұрпаққа насихаттауының өзінде қандай еңбек жатыр. Әр сынып бойынша оқытылып жатқан көркем шығармалардың оқушының әсер алуы үлкен жетістік болып есептелмек.

Қазақ әдебиеті пәні - адами қасиеттерді тану пәні, яғни оқушының дүниетанымын кеңейтіп, өзіндік пікірі мен танымын молайтуға әсер ететін негізгі пән болып табылады. Сонымен бірге, әдебиет - өнер пәні. Себебі оқушының эстетикалық талғамы мен танымын қалыптастырады. Әдебиетті тану ғылымында алғашқы баспалдағы әдебиет пәні болса, орта сыныптарда оқылатын әдебиет пәні сөз өнерінің ерекшеліктерін танытады. Әдебиет теориясында берілетін ең алғашқы ақпарат түсінік, ұғым көркем шығарманың негізгі табиғатын танытуға әсер етпек. Орта сыныптарда әдеби теориялық түсініктерді қалыптастыру күрделі процесс болып саналады. Оқушыларды жалықтырып алмас үшін теориямен қатар практиканы да қатар алып жүру керек. Әдебиетті терең біліп түсіну үшін теориялық базаны жақсы меңгеру керек. Содан кейін барып, алған білімін практикада тиімді түрде қолдану қажет. Осы себептен болу керек оқу бағдарламасында нақты тақырыпшаларға бөлініп берілген.

Әдебиетті адамды рухани жағынан өсіру мүмкіншілігін оқыту процесінде барынша пайдалану – мектепте әдебиетті оқытудың негізгі мақсаты. Әдебиетті оқыту мәселесі әр уақытта адамдық парасатты арттыру тұрғысынан қарастырылады. «*Сабақ беру – жай ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер*» Қазақтың ғұлама ғалымы Ж. Аймауытов айтқандай, бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі инновациялық технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Әдебиетті оқытуда көркем әдебиетті өнер туындысы ретінде танытуға айрықша көңіл бөлінеді. Өнердің эмоционалдық әсері ескерілмеген жерде ол өзінің нәрінен айырылады.

«Оқырмандық белсенділігін арттыруда оқушылар өздерін, достарын, сыныптастарын, елін, салт-дәстүрін қадірлеуге септігін тигізіп, маңызды сәтте шешім қабылдауға, жауапкершілікті түсінуге, бастысы толыққанды, жақсы өмір сүруіне пайдасын тигізбек» [1, 276.].

Оқырмандық белсенділікті арттырудың негізгі тәсілдері бар: оқушылардың мүдделеріне сүйену және бір уақытта оқу мотивтерін қалыптастыру, олардың арасында бірінші орында танымдық қызығушылықтар, кәсіби бейімділіктер бар; оқушыларды проблемалық жағдайларды шешуге, ал проблемалық оқытуды ғылыми және практикалық мәселелерді іздеу және шешу процесіне енгізу; дидактикалық ойындар мен пікірталастарды қолдану; әңгімелесу, мысал, көрнекіліктерді көрсету сияқты оқыту әдістерін қолдану; ұжымдық формаларды ынталандыру білім алушылардың өзара іс-қимылы.

Оқушылардың оқырмандық белсенділік дәрежесі мұғалім жұмысының реакциясы, әдістері мен тәсілдері оның педагогикалық шеберлігінің көрсеткіші болып табылады. Оқытудың белсенді әдістерімен оқушылардың оқырмандық белсенділігінің деңгейін барынша арттыра отырып, оларды ынталы оқуға итермелейді деп атауға болады.

Қазіргі уақытта педагогикалық теория мен практикада оқыту үдерісінде белсенділік қағидасын іске асыру мақсатында жұмыс атқарылуда. Жаңа білім пирамидасы бойынша оқушылардың оқырмандық танымын арттыру мынадай кездерде іске асырылады:

- Оқушы оқу үдерісінің және дамудың белсенді субъектісіне айналады;
- Оқу пәндерінің сапа деңгейін жоғарылату үшін білімнің жаңа мазмұны ойластырылады [2,2106].

Жалпы білім беретін мектептерге арналған оқулықтар оқушылардың ойлау мүмкіндігін, оқырмандық деңгейін дамытуға бағытталған. Бұл оқулықтарда құбылысты факт жүзінде емес, оның мазмұнын түсінетін деңгейде және ол оқушылардың белсенділігін дамытуға бағытталған.

Оқушылардың білім, білік және дағды алуы барысында олардың оқырмандық белсенділігі, оқытушының оны белсенді басқара білуі маңызды орын алады. Оқытушы тарапынан оқу үрдісі пассивті және белсенді басқарылуы мүмкін. Пассивті басқарылатын

процесс-жаңа ақпаратты беру формаларына баса назар аударылатын, ал оқушылар үшін білім алу процесі стихиялық болып қалатын ұйымның тәсілі болып саналады. Бұл жағдайда бірінші орынға білім алудың репродуктивті жолы шығады. «Белсенді басқарылатын процесс барлық оқушылардың терең және берік білімдерін қамтамасыз етуге, кері байланысты күшейтуге бағытталған. Мұнда оқушылардың жеке ерекшеліктерін есепке алу, оқу процесін модельдеу, оны болжау, нақты жоспарлау, әр оқушының оқуын және дамуын белсенді басқару болжанады [3,97б.].

Оқырмандық белсенділік оқушыларының жаңа білім, білік және дағды алуға деген белгілі бір қызығушылығын, ішкі мақсаткерлігін және білімді толтыруға, білімді кеңейтуге, ой-өрісін кеңейтуге әр түрлі амалдарды қолдану қажеттілігін көрсетеді. Оқырмандық белсенділікті жеке тұлғаның сапасы ретінде түсінетін тағы бір ғалымдар тобы бар. Мысалы, Г.И.Щукина «оқырмандық белсенділікті» жеке тұлғаның танымға деген ұмтылысын қамтитын тұлғаның сапасы ретінде анықтайды, таным процесіне зияткерлік пікір білдіреді. «Оқырмандық белсенділік» [4,164] жеке тұлғаның сапасына, олардың пікірінше, танымға деген ұмтылыстың тұрақты көрінісіне айналады. Бұл қажеттіліктер мен қызығушылықтар мазмұндық сипаттаманы білдіреді

Әдеби дереккөздерді талдау көрсеткендей, жеке деңгейде оқырмандық, шығармашылық белсенділікті қалыптастыру мәселесі танымдық қызметтің уәждемесін қарауға және танымдық мүдделерді қалыптастыру тәсілдеріне негізделеді. Э.А.Красновский оқырмандық белсенділікке ерекше анықтама береді: «оқушы тұлғасының барлық жақтарын көрсету: бұл жаңалыққа деген қызығушылық, табысқа ұмтылу, таным қуанышы, бұл оқыту процесінің негізінде біртіндеп күрделенуі жатқан міндеттерді шешуді орнату» [20,42]. Оқушыларды оқыту саласындағы іргелі зерттеулер оқушылардың оқырмандық белсенділігінің қалыптасу процесін ашады және білім беру мазмұнының өзгеруін анықтайды, оқу іс-әрекетінің жалпылама тәсілдерін, логикалық ойлау тәсілдерін қалыптастырады. Педагогикалық әдебиетте көрсетілген зерттеулер танымдық белсенділік теориясының дамуына үлкен үлес қосты: онда өзіндік идеялар, теориялық жинақтау, практикалық ұсыныстар бар. Оқу материалын меңгеру сапасын арттырудың тиімді жолдарын іздеу педагогикалық практикаға да тән. Оқушыларды оқытудың нәтижелілігін арттыру танымдық белсенділік сияқты әлеуметтік маңызды сапаның проблемаларын шешпейді. Оның оқушылардың қалыптасуы жеке тұлғаның дамуына оң әсер етеді. Осыған орай, біздің ойымызша, оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру бойынша мақсатты педагогикалық іс-әрекет қажет.

Оқырмандық белсенділікті дамыту мәселелері бойынша әдебиетті талдау осы ғалымдардың терминін басқаша түсінетінін дәлелдейді. Кейбіреулері белсенділікті қызметпен теңестіреді, басқалары белсенділікті қызметтің нәтижесі деп санайды. Кейбір ғалымдар мектеп оқушыларының оқырмандық белсенділігін оқу-танымдық жұмыста субъективті сипаттамалардың қалыптасуына бағытталған мақсатты іс-әрекет ретінде анықтайды. Педагогика мен психологиядағы жалпы танылған «даму» ұғымы жайлы Д.Эльконин: «даму, ең алдымен, психикалық функциялардың сапалы өзгерістерімен, онда белгілі бір жаңа түзілімдердің пайда болуымен сипатталады. Даму әртүрлі жүйелі үдерістердің сапалы қайта құруларынан тұрады, бұл жекелеген құрылымдардың туындауына әкеледі, олардың біреуі артта қалып, басқалары алға ұмтылады» [6,13б.]. Оқырмандық белсенділікті дамытудың негізі оқырмандық іс - әрекеттің тұтас актісі-оқу-танымдық міндет болып табылады. Д.Б.Элькониннің теориясына сәйкес оқырмандық белсенділікті дамыту оң оқу-танымдық тәжірибені жинақтау жолымен жүзеге асырылады.

М.А.Асылжанованың пікірінше, балалық шақта балалардың жас ерекшеліктері әрі алғашқы қабілеттерінің қалыптаса бастау факторлары да болып табылады. Төменгі сынып оқушысының оқырмандық іс-әрекеті жас ұрпақтың міндетті түрде меңгеруге тиісті, үнемі жетілдіріп отыратын іс-әрекеті болып табылады [7,56 б.].

Оқушылардың танымы-өзіне тән ерекшелігі бар күрделі үрдіс. Оқырмандық әрекеттің негізінде оқушылардың белсенділігі артады.

Оқырмандық белсенділік дегеніміз оқушының оқуға, білімге деген ынта-ықыласының, қызығушылығының, құштарлығының ерекше көрінісі. Оқушылардың өзіндік белсенділігін қалыптастыру мәселесінің маңызы өте зор.

Т.Сабыров «Оқушылардың оқудағы белсенділігі дегеніміз – оқуға керекті білім мен дағдыны пайдалану және оларды өмірде, тәжірибеде пайдалана білуге үйренуге оқушының істейтін сапалы әрекеті»-деп атап көрсетеді [8,111б.]. Т.С.Сабыровтың пікіріне сүйенсек, оқырмандық іс-әрекеттің ерекшелігінің біріне оның оқу құрылымы жатады. Оның құрылымына да кез келген іс-әрекеттің құрылымына жататынын компоненттік енеді. Алайда бұл іс-әрекеттің мақсаттылық және бағдарламалық сипаты міндетті түрде біліммен, білікпен, әдіс-тәсілдермен, оның ұйымдастыруымен шектеледі.

Жоғарыда айтылғандарды ескерсек, оқырмандық белсенділік – адамның өз бетінше ізденуге дайын болуға ұмтылысынан, қойыған мақсаттарға жету үшін оңтайлы жолдарды таңдай білуден көрініс табатын жеке тұлғаның сипаты ретінде анықталады.

Шығармашылық - бұл әрқашан даралықты жүзеге асыру, бұл тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруының нысаны. Шығармашылық бейнелі ойлауды, қиялды дамытусыз мүмкін емес. Шығармашылық қиялды белсендіруге және дамытуға көмектесетін белгілі бір тәсілдер бар. Шығармашылық тренинг ретінде проблемалық жағдайды шешудің стандартты емес тәсілін, тапсырманы орындауда шығармашылық тәсілді ұсынуға болады. Жұмыс барысында педагог топта шығармашылық қиялдың қандай да бір деңгейі басым болуына қорытынды жасай алады. Осындай жұмыстың нәтижесінде педагог болашақта шығармашылық қиялдың қандай түрімен жұмыс істеуге болатынын түсінеді.

Оқу үдерісін ұйымдастырудың, оқытушы мен тыңдаушы арасында байланыс орнатудың жаңа тәсілі-оқытушы енді үйлестіруші қызметін атқарады. Тыңдаушының мүмкіндіктері кеңейеді, яғни енді ол оқытушының білім әлеміне, оқытушылармен виртуалды байланыс орнату, сондай-ақ қалыптасатын білімдерге объективті өзін-өзі бағалау жүргізу мүмкіндігі пайда болады. Сонымен қатар, қысқа уақыт ішінде оқушыларға көбірек ақпарат беру және оқу сабақтарының материалдарын неғұрлым жоғары меңгеру оқу сабақтарының өнімділігін арттырады.

Сабақтарды ұйымдастыру оқушылардың жеке қасиеттері мен оқырмандық белсенділігін дамытуға бағытталуы, олардың негізгі кәсіби біліктерін қалыптастыруға, тапсырмаларды өз бетінше орындауға, оқытудың жаңа технологияларын қабылдауға және ұғынуға деген қажеттілігін қалыптастыруға ықпал етуі өте маңызды. Сонымен қатар оқытудың негізгі мақсаттары да іске асырылады:

- а) оқушылардың пәнге деген қажеттілігін қанағаттандыру
- б) оқылатын пәнге белсенді, тұрақты қызығушылықты қалыптастыру және дамыту;
- в) оқушылардың кәсіби қабілеттерін дамытуды ынталандыру;
- г) оқушыларды шығармашылық белсенділікке және ойлау дербестігіне баулу;
- д) оқушыларды ғылыми - көпшілік әдебиеттермен жұмыс істеуге баулу, ынталандыру.

Оқушылардың шығармашылық жұмыстарын белсендіру үшін сабақта оқытудың жаңа әдістерін белсенді қолдану қажет: ситуациялық, проблемалық, ішінара-іздеу, зерттеу, сондай-ақ танымдық ойындар. Сабақ барысында оқушылар белсенді оқырмандық, шығармашылық қызметке тартуға ықпал ететін тапсырмалар алады. Оқырмандық белсенділіктің қайнар көздері:

- оқу материалының мазмұны,
- оқушылардың оқырмандық белсенділігін ұйымдастыру процесі ретінде әрекет ететін оқу үдерісі,

- мұғалім мен оқушының жеке қоры;

Сабақта оқырмандық белсенділіктің көріну түрлері:

- дербестік,
- жеке шығармашылық.

Оқытудың қандай да бір әдістерін таңдау кезінде ең алдымен өнімді нәтижеге ұмтылу қажет. Бұл ретте оқушыдан алған білімдерін түсіну, есте сақтау және қайта жаңғырту ғана емес, сонымен қатар оларды қолдана білу, оларды практикалық қызметте қолдана білу, дамыту талап етіледі, себебі оқытудың өнімділік дәрежесі көбінесе оқушының оқу-танымдық қызметінің белсенділік деңгейіне байланысты.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Метельский И.В. Как поставить перед учащимися учебную задачу.- М., 2014. – 310 б.
2. Дьяченко В.К.Новая дидактика. М; Народная образование, 2000. -197 б.
3. Рымбаева Қ. Оқушылардың белсенділігін қалыптастыру. Қазақстан мектебі 2001. №1-2 -31-32 б.
4. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. Москва: «Просвещение» 1996. -160-165 б.
5. Шамова Т.И.. Активизация учения школьников, Москва: Педагогика 1999. -208-210 б.
6. Эльконин Д.Б. Психология игры. М., Педагогика. 2016. -304-305 б.
7. Асылжанова М.А. Танымдық іс-әрекет мектепке бейімделудің басты факторы. Дисс... п.ғ.к, Алматы 1999. -55-56 б.
8. Сабыров Т.С. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. -А «Мектеп» 1990. - 110-111 б.

ТИЛЕУХАНОВА ДАРИЯ ТИЛЕУХАНОВНА

«Қарабұлақ орта мектебі» КММ,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші
Жетісу облысы, Ескелді ауданы, Қарабұлақ кенті

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Аннотация: Мақалада қазақ тілі сабақтарында оқушылардың айтылым дағдыларын дамыту үшін қолданылатын әдістері жайлы баяндалады. Әдістердің тиімділігі мен қолданылу жолдары да берілген. Оқытудың түрлі әдістері арқылы айтылымды дамытуда ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының әдістемесіне де тоқталады. Өз тәжірибесінен де мысалдар келтірген. Сөйлеу дағдыларын дамытуда қандай тапсырмалар беруге болатынын көрсеткен. Заманауи технологияларды да қалай қолдануға болатынын айтқан. Айтылым дағдысын дамытудың маңызына да назар аударған.

Түйін сөздер: айтылым дағдысы, әдістер, заманауи технологиялар, сөйлеу дағдылары

Жаңартылған білім беру жүйесінде оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралының» өн бойында да сөйлеу әрекетінің төрт түрі кездеседі. Мәселен, оқылым әрекеті буындап оқу, тұтас оқу арқылы; жазылым әрекеті сөздерді буындау, тасымалдау, көшіру, құрастыру, сөзден сөз тудыру арқылы; айтылым әрекеті сұрақтарға жауап беру арқылы; тыңдалым әрекеті жаңылтпаштарды есте сақтап, жатқа жазу арқылы жүзеге асырылады. [1, 246] XX ғасырдың басында айтып кеткен ұлт ұстазының тілдік дағдыларды дамытуға қатысты айтқан ой-пікірі бүгінгі күні басты мәселе болып отыр. Оның ішінде айтылым дағдыларын дамыту да өзекті саналады. Айтылым дағдылары – бұл тілдің вербальді аспектісін, яғни сөздерді дұрыс айту, анық сөйлеу және сөйлеу барысында эмоцияларды,

ойларды жеткізу қабілетін білдіреді. Оқушылардың айтылым дағдыларының дамуы олардың жалпы тілдік қабілеттеріне, әлеуметтік дағдыларына және жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Айтылым дағдыларын дамыту:

- Коммуникациялық қабілетті арттырады, яғни оқушылар өз ойларын, сезімдерін анық және нақты түрде жеткізе алады.

- Тілдік мәдениетті насихаттайды: дұрыс айтылым қазақ тілінің нормаларын сақтауға көмектеседі.

- Сенімділікті арттырады, демек оқушылардың сөйлесу барысында өзін-өзі бағалауы жоғарылайды.

Оқушылардың айтылым дағдыларын дамытудың әдістері сан алуан. Ең бірінші өзімнің жиі қолданатын, тиімділігі жоғары деп санайтын әдістің түрі рөлдік ойындар дер едім. Рөлдік ойындар – оқушылардың сөйлесу дағдыларын дамыту үшін тиімді әдіс. Оқушылар әртүрлі рөлдерді орындау арқылы өздерін еркін сезінеді және практикалық сөйлеу тәжірибесін алады. Мәселен 7-сыныпта «Компьютердің адам ағзасына әсері және ғаламтордың зияны» тақырыбын өткенде топтық жұмыс жасау кезінде талқылаушы, белгілеуші, байланыстырушы, қорытындылаушы рөлдеріне еніп, тақырып аясында өз сөйлейді. Бұл оқушылардың айтылым дағдысын дамытуға керемет көмектеседі. Тіпті осы тақырып аясында оқушыларға сұқбат жазуға немесе пікірталас өткізіп, оқушылардың пікір білдіру дағдыларын дамытуға болады. Сұқбатты мұғалімдерден, ата-анасынан алғызуға болады, бұл өз ойларын ашық жеткізуге үйретеді. Бұл әдіс тыңдау және жауап беру дағдыларын да жетілдіреді.

Оқушыларға өздерінің ойларымен, тәжірибелерімен бөлісуге мүмкіндік беру – айтылым дағдыларын дамытуда маңызды. Әңгімелеу кезінде оқушылар өз ойларын нақты, жүйелі түрде жеткізуге үйренеді. Әңгіме тақырыптары әртүрлі болуы мүмкін: өз отбасы, сүйікті хобби, саяхаттар және т.б. Сурет бойынша әңгіме құрастыру, тақырып бойынша сурет салдырып, оны әңгімелету арқылы айтылым дағдыларын жақсы қалыптастыруға болады. Мәселен 8-сыныпта қазақ тілінен «Қазақстандағы туризм» тақырыбын өткенде «8.1.2.1 әлеуметтік-қоғамдық, мәдени-тарихи тақырыптарға байланысты диалог, монолог, полилогтердегі (интервью, пікірталас үзінді) автор көзқарасы мен экспресивті-эмоционалды сөздердің рөлін талдау» мақсатына сәйкес оқушыларға диалог құруға немесе өзінің монологын жазуға тапсырма беріп, қандай эмоционалды сөздерді қолданғанын оқыту арқылы тексеруге болады.

Мұғалім мен оқушының арасындағы диалогке қатысты ағартушы Ахмет Байтұрсынұлы сұрақты дұрыс қоя білуіміз керек дейді. Оқушы жауабын да түзететін болса, тек «тілі жетпей тұрған» жеріне көмектескен дұрыс дейді. Сонымен қатар оқушылар бір-бірінікін түзеткен жөн. Сөйлеу мәдениетіне ден қойып, сөйлегенде, жазғанда, қысқа сөйлеуге үйрету керектігін де айтады. Мектепте қысқа әңгімелерді қалай оқыту керек дегенді де зерттеп, нақты қадамдарын көрсетіп береді. Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл жұмсар» еңбегінде: «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек. Мұғалімнің қызметі оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі, білімінің ұзақ жолы қысқару үшін, ол жолдан балалар қиналмай оқу үшін керек білімін кешікпей кезінде алып отыру үшін балаға жұмысты әліне шағындап беру мен бетін белгіленген мақсатқа қарай түзеп отыру» деп атап өткен. [2, 22-б] Бұл орайда ұлт ұстазының айтқан идеясын өзімнің тәжірибемде "Ойлан. Жұптас. Бөліс" стратегиясын қолдану арқылы жүзеге асырамын.

Заманауи техникалар мен жасанды интеллекттің күн сайын жаңарып, дамып жатқаны белгілі, сондықтан да айтылым дағдысын дамытуға оларды да тиімді пайдаланған жөн. Аудио-визуалды материалдар (бейнероликтер, мультфильмдер, подкасттар) оқушылардың тыңдау және сөйлеу дағдыларын дамытуда тиімді құрал болып табылады. Бұл материалдар қазақ тілінің айтылым ерекшеліктерін көрсетуге, сондай-ақ оқушылардың тыңдау арқылы сөйлеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Жиі қолдануға ұсынатын тапсырманың түрі ретінде диктофонға сұқбат жазып келу және видеоға аудио жазуды

айтар едім. Қазақ тілі сабақтарында онлайн платформаларды, мобильді қосымшаларды және интерактивті құралдарды қолдану оқушылардың айтылым дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Ақпараттық технологияның көмегімен жүргізілетін сабақтарда – оқушы өзін белсенді және еркін ұстай алады. Қазақ тілі сабағында ақпараттық технологияны енгізу арқылы сабақтың белсенділігін арттыруға, дамыта оқыту идеясын жүзеге асыруға, сабақты шапшаң жүргізуге мүмкіндік береді. Сабақта кез келген грамматиканы өтіп жатып, оқушыларға гиперссылка жасау арқылы қосымша материал іздеуге дағдыландыруға болады. Қазіргі таңда QR код арқылы да материалдарды тауып алып, оқуға ұсынуға болады. Сонымен бірге Zoom, Google Meet, Kahoot, Quizlet секілді платформалар арқылы оқушылармен өзара байланыс орнату және топтық жұмыс жүргізу тиімді.

Топтық жұмыс – оқушылардың бірлесіп жұмыс істеп, өзара пікір алмасу арқылы айтылым дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Топта жұмыс істеу кезінде оқушылар пікірлерін айтып, бір-біріне көмектеседі, сөйлеу тәжірибесін жинақтайды. Оқушылардың айтылым дағдыларын дамыту үшін деңгейлік тапсырмаларды қолдану маңызды. Бұл тапсырмалар әртүрлі деңгейдегі оқушылардың қажеттіліктеріне жауап береді. Мысалы, төменгі деңгейдегі оқушыларға қысқа және қарапайым сөйлемдер құрастыру тапсырмалары берілуі мүмкін, ал жоғары деңгейдегі оқушыларға күрделі тақырыптарды талқылау ұсынылады. «Жылдам дебат» әдісі. Топтық тапсырма беріледі: «Әлеуметтік желілердің пайдасы көп» деген тақырыпта бірінші топ «келісемін», екінші топ «қарсымын» деген пікірді ұстанып, ойларын, көзқарастарын жинақтап жеткізу. Пікірталас оқушылардың нақты, аргументпен, дәлелмен сөйлеуіне, көркем сөйлеуіне жақсы ықпал етеді.

Оқушыларға өз айтылымдарын жақсартуға көмектесу үшін оларға кері байланыс беру өте маңызды. Оқушылардың сөйлеу барысында жасаған қателіктерін ескере отырып, олардың айтылым дағдыларын қалай дамытуға болатыны туралы нақты ұсыныстар беру керек. Кері байланыс арқылы оқушы өзінің алған білімі мен қай тұста қателескенін, нені түзету керегін нақты біледі және оны айту арқылы сөйлеу дағдысы қалыптасатыны анық. Әр сабақта кері байланыс беру арқылы оқушы өзі жайлы да, сыныптасының білімін бағалауда арқылы да сөйлеу дағдысын жетілдіре алады. Ол үшін, әрине, оқушының сөздік қорын байыту қажет. Оқушыларға жаңа сөздер мен тіркестерді үйрету, оларға контекстте қолдану арқылы айтылым дағдыларын жетілдіруге көмектеседі. Сөздік қорды дамыту үшін түрлі жаттығулар мен тапсырмалар ұйымдастыру қажет. Осы орайда сөйлемдерге перифраза жасатудың көп көмектесетінін өз тәжірибемде байқап жүрмін.

Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың айтылым дағдыларын дамыту – бұл күрделі, бірақ маңызды процесс. Рөлдік ойындар, сұхбаттар, әңгімелеу, топтық жұмыс, аудио-визуалды материалдар мен заманауи технологияларды қолдану арқылы оқушылардың сөйлеу дағдыларын жетілдіруге болады. Оқушылардың айтылым дағдыларын дамыту – бұл тек тілдік қабілеттерін ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік дағдыларын, сенімділіктерін және жеке тұлға ретінде қалыптасуларын арттыруға ықпал етеді. Болашақта қазақ тілін оқыту әдістемесінде айтылым дағдыларын дамыту мәселелері зерттеліп, тиімді стратегиялар мен әдістер қолданысқа енгізілсе, оқушылардың қазақ тілін меңгеруі мен сөйлесу дағдыларының жоғары деңгейде қалыптасуына жол ашылады. Өз пікірін айта алатын, өз көзқарасын қалыптастыра алатын, ұлтын сүйетін оқушы ертеңгі өмірдің ағымына да төтеп бере алатын азамат болатынына сенімдімін.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. А. Байтұрсынұлы, Тіл құрал. Алматы. Сардар баспасы, 2009 ж.
2. А. Байтұрсынұлы, Тіл жұмсар. Қызылорда, 1928 ж.

**ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК
ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
ҚОЛДАНУ**

Аннотация: Мақалада сандық технологияларды қазақ тілі сабағында қолданудың артықшылықтары, тиімділігі қарастырылған. Сонымен қатар, тіл дамыту жұмыстарында көрсетілген платформаларды қандай мақсаттарда қолдануға болатыны талданып, тұжырымдалады.

Түйін сөздер: коммуникативтік құзіреттілік, цифрлық технологиялар, цифрлық педагогика, көрнекілік, геймификация, виртуалды шындық.

XXI ғасыр – қоғамға, оның өзіндік заңдарына бейімделе алатын, туындаған мәселелерді шешуге ұмтылатын азаматтарды қажет ететін заман. Бұл үдеріске бейімделу тұлға бойында көптеген қабілеттер мен дағдылардың қалыптасуына түрткі болады. Солардың бірі де бірегейі – сыни ойлау, шығармашылық қабілеттермен қатар тұратын – коммуникативтік құзіреттілік. Адамзат баласы бүгінде бұл қабілетті меңгеруге міндетті. Себебі, біздің өміріміз әлеуметтік ортамен тығыз байланысты. Адамдармен қарым-қатынас орнату, оларға өз ойынды жеткізу, олардың жан дүниесіндегі айтар сөзін ұғыну, сөйлеу мәдениетінің негіздерін меңгеру заман талабы. М.Жұмабаев: «Тіл адам жанының тілмашы, тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей қор болып қалар еді. Адам тілі арқасында жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады [1]», - деп бекер айтпаған. Бұл сөздер тілдік қарым-қатынастың адам өмірінде алар орнын айқындап-ақ тұр. Ал баланың коммуникативтік құзіреттілігі қалыптасын, оның тілдік дағдыларының дамуына бағыт-бағдар көрсететін, сөздік қорын байытып, ойын жеткізуге негіз болатын ортасы – мектеп.

Тіл – қоғам өмірінің барлық саласында: балабақшада, мектепте, ЖОО-да, ғылым мен білімде, тұрмыстық өмірде т.с.с салаларда қолданылады. Қазақ тілін оқытудағы басты мақсатымыздың бірі де осында жатыр. Мәселе қазақ тілін білуде ғана емес, ана тілімізде сауатты, дұрыс сөйлей алуда, қарым-қатынас жасай білуде.

Бәсекеге қабілетті, әлеуметтенген азаматтарды тәрбиелеуде қойылатын негізгі талаптардың бірі – оқушылардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру мен дамыту. Сондықтан, білім беру ордаларында соңғы кезеңдері дәл осы коммуникативтік құзіреттілікке баса назар аударылып отыр. Аталған құзіреттілік бойынша қазақ тілі сабағында білім алушылардың өмірлік жағдаяттарда ауызша тілдік қарым-қатынас жүргізу, коммуникация барысында әртүрлі мақсаттар мен тактикаларды іске асыру үшін түрлі тілдік құралдарды пайдалана отырып, әңгімеге бастау болып, диалогтарды қолдай алулары көзделеді [2].

Білім беру – заман талабына сай өзгертін, үнемі дамып отыратын сала. Ал оқыту барысындағы біртекті тапсырмалар, біртекті ақпараттардың айтылуы оқушының дүниетанымының кеңеюін, қоғамға бейімделуін тежейді. Сондықтан, әрбір қазақ тілі пәні ұстазының қоржынында түрлі әдіс-тәсілдер мен пайдалы ақпарат көздері болуы қажет. Сондай заман талабына сай әдістер кешені цифрлық технологияларды пайдалануда жатыр. Сандық технологиялар біздің білім алуымыз бен қарым-қатынасымызда төңкеріс жасады. Оларды орынды қолдану XXI ғасыр ұрпақтарының таным көкжиегінің кеңейіп, әлеуметтік ортаға бейімделуіне, өз ойын ашық айтуға мүмкіндік туғызады.

Цифрлық технологияларлардың қолданыс аясы өте кең. Ол қоғамның барлық салаларында қолданысқа ие. Ал педагогикада, оның ішінде әдістемеде ол – білім беру құралы ретінде пайдаланылып жүр. Осы тұста жаһан мемлекеттерінің басынан өткен, пандемияның (COVID-19) әсерінен болған, қашықтықтан оқыту үрдісі тұралы айта кеткен

жөн. Білім беру саласында цифрлық технологиялардың қарқынды қолданысына да осы жағдай себепкер болды. Аталған кезеңнен бастап әлемде цифрлық технологиялар дамып, білім арудың жолдары артты. Тіпті «цифрлық педагогика» термині де кең тарай бастады. Цифрлық педагогикалық процестің мақсаты мен құралы тұлғаның өзін-өзі жетілдіруіне (желілік көпжақты әрекеттесу процесінде), өз бетімен білім алуға (оқытушы ұсынған материалдармен немесе сілтемелермен өзін шектемейді), өзін-өзі тәрбиелеуге (сынамалар мен қателер негізінде), өзін-өзі бекітуге (оң нәтижелер процесінде), өзін-өзі анықтауға (білім деңгейін (стандартты, шығармашылық, зерттеушілік) анықтайды), өзін-өзі реттеуге (уақытты, білімдер көлемін, өз мүмкіндіктерін жоспарлайды) және өзін-өзі жандандыруға (әлеуметтік мәртебесіне байланысты тұлға ретінде) бағдарлайды. Сандық педагогика тұлғаның өзін-өзі жетілдіру мотивтерін қолдануға негізделген дамыта оқытудың жаңа деңгейін білдіреді және өзін-өзі тәрбиелей оқыту деп атауға болады [3, 79 б.]. Бұл сандық технологиялардың азаматтардың өзін-өзі шыңдауға бағыт көрсететін оң тұсы.


Цифрлық технологияларды қазақ тілі сабағында қолданысқа енгізу оқушылардың түрлі қабілеттерінің дамуына әсер етеді. Өйткені, оқушылар тек кітаптың білімімен шектеліп қалмайды, көріп, ұстап көре алмайтын дүниелерін көруге мүмкіндік алады, динамикалық және тартымды оқу ортасымен қамтамасыз етілген көптеген мүмкіндіктерге ие болады. Осы арқылы олардың қызығушылығы артады, әрі заманауи технологиялардың ықпалымен құрдастарына да, заман ағымына да жақын бола түседі. Мұғалім мен білім алушының арасында ақпарат алмасу жеделдейді. Осы процестердің негізінде оқушылардың коммуникативтік құзіреттіліктері қалыптаса бастайды. Әрине біз сандық технологиялар оқушылардың барлығын дерлік қоғамға тез бейімделетін, бәсекеге қабілетті, коммуникацияға еш кедергісіз түсе алатын тұлғаларға айналдырады демейміз. Өйткені, бұл жан психологиясының ерекшеліктеріне (қабылдау, ойлау, зейін т.с.с) тікелей байланысты.

Оқыту құралдарының ең басты дидактикалық міндеті – білімді (оқу материалын) меңгеру үдерісін жеделдету. Ал мұғалім оқу-тәрбие жұмысында сапалы нәтижеге жету үшін көрнекі құралдарды ғана пайдаланып қоймайды, сонымен қатар оқушылардың белсенділігін ұйымдастырады. Осы тұста педагог ғалымдардың көрнекілік құралдарының қолданысына қатысты зерттеулерін назарға алу қажет. Ғалымдар есту, көру, мәселені талқылау мен пікір алмасу қатар қолданылғанда білім беру процесінде жоғары нәтиже көрсететінін дәлелдеді. Сонда оқушы мәтінді оқығанда – 10%, естігенде – 20%, көргенде – 30%, есту+көру – 50%, есту+көру+талқылау – 70% меңгереді екен [4, 38 б.]. Сондықтан, оқыту барысында оқушылар тыңдап, бақылап қана қоймай, тілдік қатынасқа түсу арқылы материалды талқылауға да үйренісуі тиіс. Қазақ тілі сабағында мұндай атмосфераны қалыптастыру үшін тиімді әдістерді қолдану қажет. Ал оқытуда көрнекілік құралдардың алар орны ерекше.

Көрнекі құралдар: көру көрнекі құралдары, есту көрнекілігі, көру-есту көрнекіліктеріне бөлінеді. Көру көрнекіліктеріне: фонетикадан, лексикадан, грамматикадан кестелер, сызбалар, суреттер, альбомдар, слайдтар, экранда бейнеленетін құралдар, диапозитивтер, транспаранттар, диафильмдер, үлестірмелі материалдар жатады. Есту көрнекіліктері: ұнтаспа жазбалары, күйтабақтар және т.б. болса, ал көру-есту көрнекіліктеріне: кинофильмдер, бейнефильмдер, кино үзінділер және т.б. жатады [5, 36]. Байқағанымыздай қазақ тілі сабағында қолданылатын кез келген көрнекілікте және сабақтың кез келген бөлімінде (қайталау, жаңа сабақ, қорытынды т.т.) сандық технологияларды қолдануға болады. Бірақ мұндай технологиялардың саналуан түрі бар. Мұғалімнің ендігі кезектегі басты міндеті – ақпараттық-коммуникативтік технологияларды дұрыс таңдау әрі оны орынды қолдану.

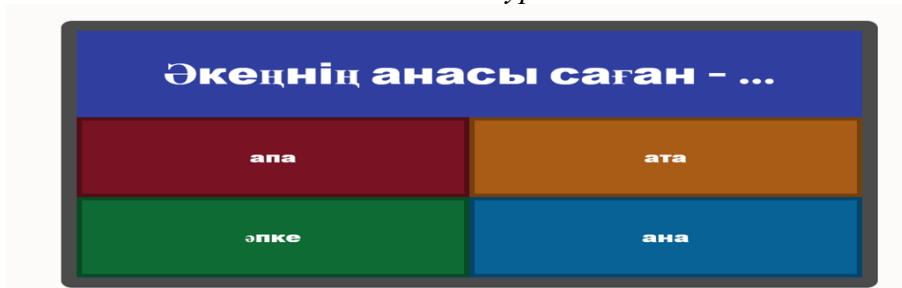
Қазақ тілі сабағында оқушылардың коммуникативтік құзіреттелігін дамытуда қандай цифрлық технологияларды қолдануға болады? Олардың қандай артықшылықтары бар? Бұл технологияларды қолданудың тиімділігі неде?

Геймификация – тұтас бір әдістер жүйесі. Соңғы кездері ғаламторда мұндай сандық технологияның түрлі үлгідегі платформалары пайда болған. Бұл платформалар мұғалімнің оқыту барысын тұтас бір квестке айналдыруына көмектеседі. Осындай мүмкіндік беретін бағдарламаларға **gimkit**, **joyteka**, **quizlet**, **educaplay** сынды жеке, жұптық, топтық ойындар, карточкалар, сөзжұмбақтар, суретті тапсырмалары бар жүйелерді жатқызуға болады.

Қазақ тілі сабағында қолдануға болатын геймификациялық  бағдарламалардың бірі – gimkit (gimkit.com/). Ол ойынға негізделген оқытудан тұрады. Бұл әдіс арқылы оқушылар мақсаттар қойып, оған жетуге ұмтылады. Топтық жұмыстар барысында бір-бірімен ақылдаса отырып, мәселелерді шешуге тырысады. Осы арқылы олардың ұжымдық, шығармашылық, сыни ойлау қабілеттері қалыптасады. Геймификация барысында оқушылар интерактивті әрекеттермен айналысады, басқатырғыштарды шешеді және ұпай жинайды. Бұл жүйе қызықты оқу тәжірибесін қалыптастыратын онлайн платформа. Мұнда мұғалім өз қалауынша сыныптар, жинақтар құрай алады. Мәселен оқушыларға «Менің отбасым» тақырыбында тапсырмалар беріледі. Сынып өз ішінен бірнеше топ болып, бірнеше отбасыларға бөлінеді делік. Олар өз отбасылары туралы айту үшін квест ойындарын өту қажет. Мысалы, сабақ барысында оқушылар бірнеше деңгейлерден өтіп, ақпараттарды жинайды. Алғашқыда туыстық атауларды топтастыруға арналған тестті шешеді (1- сурет). Кейіннен осы ақпаратты бекіту үшін топ ішінде «суретті жұмбақтар» (2 – сурет) ойнатылады, яғни топ ішінде кез келген оқушы таңдалып, ол өз алдында тұрған интерактивті тақтадағы немесе ұялы телефонындағы платформаға топқа берілген сөзді сала бастайды. Ал қалған оқушылар оның қандай сөз екенін суретке қарап анықтаулары қажет. Бұл ұжымдық белсенділікті арттырып қана қоймай, оқушылардың бір-бірін түсінісуіне жағдай жасайды. Қолданылған әдіс оқу барысынан үзіліп қалмауы үшін ары қарай оқушыларға сол туыстық атаулармен рөлдік ойындар құрастыруға немесе отбасылары туралы презентация дайындауларына болады.

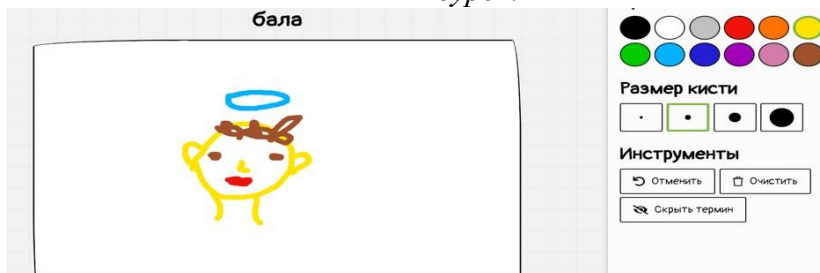
1-

сурет



2-

сурет



Геймификация әдісінде қолданылатын тағы бір платформа – **educaplay** (educaplay.com/). Мұнда жиырмаға жуық ойын түрлері бар. Оның ішінде оқушының коммуникативтік құзыреттілігін дамытуда орнын толықтыру, диалог, есте сақтауға арналған ойын, карта, видео-викторина, тыңдалым тапсырмаларын пайдалануға болады.

Виртуалды шындық (VR) бағдарламасы – шынайылыққа жақын, басқа әлемге жетелеуге мүмкіндігі бар. Ол да оқушылардың тілдік қарым-қатынасының дамытуға оң әсерін тигізеді. Енді оқушының назары тек сол бейнеде болады. Мысалы ойлап көріңізші, оқушының көз алдында сынып емес, мұражайға саяхат, не болмаса мейрамханада тапсырыс беріп отыруы, тіпті бұрынғы қазақ халқының өмірі көрсетіледі. Бұл технология оқушының көрген бейнесі туралы әсерін жеткізуге, бағдарламаның арғы жағындағы өмірге деген қызығушылығын арттыруға негіз бола алады.



Цифрлық технологиялардың арасында қазақ тілі мұғалімдерінің тағы бір көмекші құралы – genially (genially.com/). Бұл оқушылардың тілдік құзіретін дамытудағы дидактикалық ойындар топтамасы. Мұнда пазлдар, квесттер, диалог, монолог ойындары, викториналық тапсырмалар бар.



Қазақ тілі сабағында оқушылардың коммуникативтік құзіреттілігін дамытудың тағы бір жолы – кері байланыс орнату. Мұндай жағдайда біз «mentimeter» (mentimeter.com/) платформасын қолдана аламыз. Оқушылар сабақ барысында түйгенін немесе түсінбеген тұстарын, жалпы ойын жазады. Осының негізінде тақтада «сөздер тізбегі» пайда болады. Бұл арқылы оқушылар басқа сыныптастарының да ойын бақылап, ұқсас пікірлерді байқайды. Мұндай әдіс оқушының сыныптастарына жақын болуына көмектеседі. Әрі коммуникацияда нақты, қысқа, ұтымды сөйлеуге бейімдейді.

Қазіргі таңда мұндай білім берудің тәсілдері өте көп. Сонымен қатар, қазақ тілі сабағында тыңдау және сөйлеу дағдыларын жетілдіру үшін аудио және бейне ресурстарды: подкасттар, фильмдер, музыка және жаңалықтарды да қолданысқа енгізуге болады. Бұл әдістер арқылы оқушылар әртүрлі тіл байлығы мен диалектілерді кезіктіреді. Мұндай цифрлық технологиялар (YouTube, әлеуметтік желілер) кез келген ұялы телефонда бар.

Сандық технологияларды пайдаланудың тағы бір жолы – дауысты жазу және кері байланыс орнату. Оқушыларға өз ойларын жазуға және мұғалімдерден немесе құрдастарынан кері байланыс алуға мүмкіндік беріңіз. Олардың айтылуын, интонациясын және еркін сөйлеуін анықтауға және жақсартуға көмектесіңіз. Ойын жеткізбес бұрын саралап барып айтуға жол ашыңыз. Бұл тұста қарапайым бейнетаспаға түсіруді, бірнеше топ болып подкаст жазуды, блог түсіруді мысалға келтіруге болады.

Білім беру процесі – оқушы мен мұғалімнің, оқушы мен сыныптың, оқушы мен мектептің қарым-қатынасынан тұрады. Мектеп қабырғасында өтетін әрбір жұмыс келешек ұрпақтың тұлға ретінде қалыптасуына, қоғам арасына, өз ортасына кірігіп кетуге, өз ойын ашық білдіруге, өзгені де түсінуге бағытталған. Сондықтан, білім беру барысы сан қырлы әдістемеден құралған. Соның бірі – қазіргі кезде әлемде кеңінен тарап отырған цифрлық технологиялар.

Цифрлық технологиялар әлемнің түкпір-түкпірінде зерттеліп, дамып келе жатыр. Соның негізінде білім беру жүйесінің әдістемелік қоржыны толығуда. Ендігі кезекте сандық технологиялардың негізінде қазақ тілі сабағында оқушылар дайын ақпаратты ғана түсініп қоймайды, олар сыни ойлауын іске қосады, сол ойын жеткізуде шығармашылық қабілетін танытады, сыныптастарымен, мұғаліммен тілдік қатынасқа түседі. Жоғарыда аталған әдістер арқылы білім алушының сөздік қоры молайып, таным көкжиегі кеңейеді. АКТ-ны білім беру үдерісіне интеграциялау анағұрлым серпінді, интерактивті және қызықты оқу ортасын құруға мүмкіндік береді. Заманауи цифрлық құралдар коммуникацияның барлық аспектілерін дамытуға көптеген мүмкіндіктер береді: **сөйлеу:** бейнеконференциялар, онлайн-чаттар, подкасттарды жазу және бейнероликтер жасау ауызша сөйлеуді дамытуға және тілдік кедергіні жеңуге ықпал етеді; **тыңдалым:** қазақ тіліндегі аудиокітаптар, музыкалық шығармалар сөйлеуді тыңдау арқылы қабылдау дағдыларын дамытады; **оқылым:** электрондық оқулықтар, онлайн-кітапханалар, блогтар

мен форумдар сөздік қорын кеңейтіп, жазбаша сөйлеудің әртүрлі стильдерімен танысуға мүмкіндік береді; **жазылым:** мәтіндерді, блогтарды, форумдарды және әлеуметтік желілерді құруға арналған онлайн-платформалар жазбаша коммуникацияның дамуына ықпал етеді. Дегенмен, цифрлық технологиялар тек құрал ғана екенін есте ұстаған жөн. Оларды табысты пайдалану мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты, ол оларды оқу үдерісіне шебер кіріктіруі керек. Сонымен қатар, барлық оқушылар үшін цифрлық ресурстардың қолжетімділігін қамтамасыз ету және қауіпсіз онлайн ортаны құру қажет. Осылайша, қазақ тілі сабақтарында цифрлық технологияларды қолдану оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттырудың тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Ол оқу үдерісін қызықтырақ, тиімдірек және заманауи талаптарға сай етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Педагогика (баланы тәрбие қылу жолдары) /Ұ.Әбілдаұлы. – Алматы: Рауан, 1993. – 112 б.
2. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031#z306>
3. Сағалиева Ж.К. және т.б. С 13 Білім беру кеңістігіндегі цифрлық педагогика / Цифровая педагогика в образовательном пространстве: Оқу құралы / Авторлық ұжым – Ж.К. Сағалиева (1, 3, 4, 5, 6, 7, 8-бөлімдер), М.Д. Есекешова (2, 6, 9, 10, 11-бөлімдер), Ғ.С. Ғұмаров (1, 2, 3, 12-бөлімдер), А.А. Жүсіпова (10-бөлім), Э.Ш. Кочкорбаева (4, 5, 7, 8, 13-бөлімдер), К.Ж. Нұрмұханова (12, 13-бөлімдер), Ш. Жақанқызы (11-бөлім). – Алматы: «Бастау», 2020. – 388 бет.
4. Жусанбаева С.Б. Қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістемесі: оқу құралы / С.Б.Жусанбаева, Л.Т.Әлімтаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 210 б.
5. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000. – 208 б.

ГАЙДЕНРАЙХ РЕГИНА ДЕНИСОВНА

Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті,
Алматы қаласы

ОҚУ ОРЫС ТІЛІНДЕ ЖҮРГІЗІЛЕТІН МЕКТЕПТІҢ 6-СЫНЫБЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ЖАЗЫЛЫМ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Аннотация: Бұл мақалада қазақ тілі сабағында оқушылардың жазылым әрекетін ұйымдастырудың ерекшеліктері қарастырылды. Мақалада қазақ тілі сабағында жазу дағдыларын дамытудың кейбір аспектілері қарастырылды. Сонымен қатар, қазақ тілі сабақтарында қолданылатын бірнеше жазылым әрекетінің тиімділігі көрсетілді. Бұл мақаланың мақсаты – қазақ тілінің жазылым әрекетінің дағдыларын дамыту әдістерін талдау. Жазылым дағдысы нақты тапсырмалармен теория практикамен ұштастырылды.

Тірек сөздер: дағды, әрекет, әдіс, жазылым, ерекшелік, қазақ тілі

Жазбаша сөйлеу – қазақ тілі сабағында оқушыларға қалыптастыруға қажетті негізгі дағдылардың бірі. Жазылым дағдысын қалыптастыру тілдік және коммуникациялық қабілеттерін дамытуда, сонымен қатар оқушылардың болашақ кәсіби іс-әрекетке дайындауда үлкен маңызы бар.

Біріншіден, сыныпта оқушыларды белсенді жазуға ынталандыратын қолайлы жағдай жасау керек. Мұғалім табысқа жету жағдайларын жасауы керек, оқушыларды жазбаша жұмыста олардың күш-жігері мен жетістіктері үшін марапаттауы керек. Жазу

үдерісін қызықты әрі тартымды ету үшін оқытудың әртүрлі формалары мен әдістерін қолдану да маңызды.

Екіншіден, мұғалім оқушылардың сауаттылығын дамыту үшін жүйелі жұмыс жасауы керек. Бұл дұрыс жазуды, тыныс белгілерін, грамматикалық жағынан дұрыс және сәйкес келетін сөйлемдерді жазуды үйретуді қамтиды. Мұғалім әртүрлі жаттығуларды қолдана алады, мысалы, суреттер бойынша сөйлемдер құру, берілген тақырыптар бойынша мәтіндер құрастыру, сонымен қатар мәтіндерді талдау және өңдеу.

Үшіншіден, жазу дағдыларын дамыту оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытумен тығыз байланысты болуы керек. Мұғалім оқушыларға мәтін құруда тек сауаттылықты ғана емес, сонымен қатар өзіндік көзқарасты талап ететін тапсырмаларды ұсына алады. Мысалы, сіз оқушылардан өз идеялары мен бейнелерін пайдалана отырып, берілген тақырыпқа әңгіме, өлең немесе эссе жазуды сұрасаңыз болады.

Төртіншіден, оқушылардың өз мәтіндерін талдау және өзін-өзі бағалау дағдысын қалыптастыру маңызды. Мұғалім оқушылардың жұмысы туралы сыныпта пікірталас ұйымдастыра алады, оларды өз пікірлерін айтуға және сындарлы сын айтуға ынталандыра алады. Оқушылар өз жұмыстарын бөлісіп, оны жақсартуға бір-біріне көмектесетін әріптестік өңдеу әдістерін де қолдануға болады.

Жазылым. Баланың сауаттылығын шыңдауда қолданылатын басты дағдылардың бірі жазылым. Жазылым дағдысын қалыптастыру арқылы оқушы қатесіз жазуды, әдемі жазуды, әріптерді бір-біріне қосуды, сөздерді байланыстыруды, қысқасы, сауаттылыққа бағытталған барлық жазу нормаларын меңгеріп шығады. Педагог ғалымдар «жазылымда қарастырылатын тағы да бір аспект – үйлесімділік пен жүйелілік», - деп көрсетеді. Яғни, үйлесімділік – грамматика мен сөздердің логикалық үйлесімде болуы, жүйелілік – жазу тіліндегі идеялардың жүйелі және логикалық дұрыс байланыста болуы. А.Байтұрсынұлы жазылым әрекетінің бұл функцияларын жете түсінгендіктен, «Тіл жұмсарда» жазылымға қатысты көшіру, жұмыс, сұрау-жауап, жауап жазу, сөз туғызу, сөзге айналдыр, бақылау, айтқаннан жазу, жат жазу, жалғаулау, құрастыру тәрізді өте көп тапсырма түрлерін ұсынған. Тапсырмалар әріпті енді үйреніп жатқан баланың деңгейіне сәйкес берілген. Мысалы:

Жұмыс. Жоғарыдағы әріптерді түрлерінің ұқсастығына қарай сұрыптап, тап-табымен бөлек-бөлек жазыңдар. Ұқсас емесін алмайсыңдар.

Мақалдарды оқы: Білегі толық бірді жығады, білімі толық мыңды жығады.

Сұрау. Қандай адам бірді жығады? Қандай адам мыңды жығады?

Жауап.....

Жауап жазу. Мөңірейтін не? Кісінейтін не? Сауысқан қайтеді?

Көшіру. Көзің ауырса, қолың тый. Ішің ауырса, тамағың тый.

Айтқаннан жазу. Лек-лек үйрек ұшып барады,

Қатар-қатар қаз ұшып барады.

Тізбек-тізбек тырна ұшып барады,

Топ-топ торғай ұшып барады.

Құрастыру. Балалар... Жапырақтар... Жыл құстары... Әйелдер... Егіншілер... Жұрт... Құрт... Құмырсқа...

Астық сатып жатыр. Қора-қопсы түзетіп жатыр. Еркін ойнай алмай жүр. Киім-кешек тігіп жатыр. Жылы жаққа ұшып барады. Сарғайған. Жоғалған.

«Тіл жұмсарда» әсіресе, жазылым дағдысын қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар көп берілген және олар дұрыс жаза алуды үйретуге ғана бағытталмаған, оқушының ой-түсінігі мен білімін тереңдетуді мақсат еткенін аңғардық. А.Байтұрсынұлының жоғарыда ұсынған тапсырма үлгілері де қазіргі таңдағы оқулықтарда жүйелі түрде қолданылып келе жатқаны белгілі.

Жазылым – ұзақ уақытты қажет ететін, бірте-бірте қалыптасатын күрделі процесс. Ол оқушыларға графикалық таңбаларды үйретуден бастап өз ойын мағыналық және логикалық брлікте құрастырып, қағаз бетіне түсіруге яғни жазбаша жеткізуге

дағдыланғанға дейінгі ұзақ уақытты қамтиды. Сондықтан жазылымның оқушы үшін психологиялық, әдістемелік және физиологиялық ерекшелігін басты назарда ұстаған абзал.

Жазылымның психологиялық ерекшелігі – бір оқушылар жазуды тез әрі дұрыс меңгеріп кетсе, енді бір оқушылар аса зор қиындықпен үйренеді. Жазбаша тапсырмаларды дұрыс пайымдап, логикалық жағынан меңгеру және графикалық, орфографикалық дағдылар мен шеберлікті ұштау үшін арнайы жұмыс түрлері жүргізіледі. Мысалы: әріптерді пайдалану арқылы бірнеше сөздер шығару, сөздерден сөйлем құрастырып жазу, мәтіндегі сөздердің қатесін тауып түзетіп жазу т.б. Фонетиканы қатысымдық тұрғыда оқыту үшін мұндай жұмыстарды сөйлеу әрекетіне байланыстырып берген жөн. Мұғалім әуелі әр баланың жеке психикалық ерекшеліктеріне көңіл аударып, әр оқушының жазу дағдыларын меңгеру қабылетінің деңгейі қандай дәрежеде екенін алдын ала біліп алғаны дұрыс. Сонымен қатар жазу барысында мұғалім дұрыс отыру, қаламды дұрыс ұстау, дәптерді дұрыс қою сияқты ережелердің орындалуын қадағалап отыруы қажет.

Жазылымның физиологиялық ерекшелігі – жазу кезінде дене мүшелерінің қимыл-қозғалысын дұрыс игеруді үйрету. Қолдың саусақтың іс-әрекеті, көз бен бастың қозғалысы, отырыстың пішіні т.б. – барлық адамның физиологиялық түр-тұрпатының алатын орны мен маңызы, қызметін ескеруді қажет етеді. Жазылым әрекеті барысында оқушылар орындауға тиіс ережелерді мұғалім оқушыларға жазуға кіріспестен бұрын көрсетіп үйретеді. Мысалы: екі аяқ тік бұрыш қалыпта бүгіліп немесе жазылыңқырап еденге тіреліп арқаң тік тұрсын; жазғанда көкіректі партаға тақап тіремей, партаның шетінен 3 см алшақ ұстап, түзу отыру керек. Оқушыларға «партада түзу отыр», «Қаламды дұрыс ұста» деген плакаттар сыныпта және дәптердің алғашқы бетінде болуы қажет. Себебі мұғалім алдымен осы суреттер арқылы оқушыларға ережені түсіндіреді және сурет арқылы түсіндірсе оқушы тез жаттығады.

Бастауыш сынып оқушылары жазылым әрекетінде дыбыс таңбаларын дұрыс қолданып, көркем әрі сауатты жазумен бірге жылдам әрі есте сақтап жазуға да үйренуі тиіс.

Жазба жұмыстары мазмұны мен мақсатына қарай 4 түрге бөлінеді: дербес, нанымды, ақпараттық, шығармашылық.

Дербес жазылым – жазушының жеке тәжірибесі мен сезімін көрсететін, бірінші жақты көзқарасты қолданатын, баяндаудың басы, ортасы, аяғы қызықты құрылымды болып келетін, оқиға орны мен реті логикалық тізбекте берілетін, уақытты көрсететін сөздер мен оқиғалар ауысу тәртібі байыппен баяндалатын жазылым түрі.

Дербес жазылым төртке бөлінеді: хат, өмірбаян, күнделік, монолог.

Ақпараттық жазылым – тақырып бойынша маңызды мәліметтерді нақты беретін, әртүрлі дереккөздерден алынған ақпаратты қолданатын, әртүрлі дерек пен мәліметтерге сүйеніп, қорытынды шығаратын, деректер мен мәліметтер жүйелі берілетін жазылым түрі.

Ақпараттық жазылым түрлері: хабарландыру, сұхбат, жаңалық, есеп, хабарлама, бұйрық, шақыру, баяндама, нұсқаулық.

Шығармашылық жазылым – шығармашылық тұрғыда жазылған, идея және стильден шығармашылық мінез көрінетін, жұмыс барысында өте көркем және әсерлі сөздер таңдалып қолданылған, әсерді жақсарту үшін сәйкестендірілген құрылым қолданылған; кейіпкерлері мен сюжеті жанды суреттеліп, оқиғалар реті жымдасып, оқырманды қызықтыратын жазылым түрі.

Шығармашылық жазылым түрлері: әңгіме, ертегі, сценарий, сахналық сөз.

Нанымды жазылым – нақты тақырып бойынша айқын пікір айтатын, пікір нанымды себептер мен дәлелдермен негізделетін, келтірілетін себептер мен дәлелдер логикалық тәртіппен берілетін, аудиторияны сендіру басты талап болатын, арнайы пікірді білдіретін сөздік қор көбірек қолданылатын жазылым түрі.

Нанымды жазылым түрлері: жарнама, рецензия, ашық хат, ұсыныс, комментарий, эссе.

Мәтінмен жұмыс барысында үлгерімі жақсы оқушылар, мәтіннің мағынасын тез айқындап, жанындағы үлгерімі төмен серіктесіне түсіндіріп көмектесіп үлгеріп отырғанын да байқаймыз. Мысалы, «суретті сөйлету» әдісін қолданғанда, оқушылардың сөйлеу шеберлігі артылып, сыни тұрғыдан ойлауға, сындарлы сөйлеуге үйреніп шығармашылық қабілетінің дамуына мол мүмкіндік береді. Жаңа технологияларды пайдалану барысында тиімді тұстары өте көп. Жаңа технологиялардың әдістері жазылым дағдысына жиі пайдаланатыны қызығушылықты ояту кезеңінде: «миға шабуыл», «топтастыру», «Т кестесі», мағынаны тану кезеңінде: «Кейіпкерге хат жазу», «RAFT», «Fila», «Джиксо», «Талдау картасы», ой толғаныс кезеңінде: эссе, «пирамида», «құндылық күнделігі», «синквейн», «бір айналым сұхбат» әдістерін қолдану тиімді. Әдетте, ойлау механизмдерін оқушыларға үйреткенде жазбаша жұмыстарға аз уақыт қалып жатады, ал тіл сабақтарында мұғалім 4 бағытта жұмыс жасайды. Тыңдау мен сөйлеу ойлаумен тығыз байланыста, бұл байланысты табу оңай. Ал енді жазу мен оқуды дамыту мақсатында жүйелі жұмыс жасағанда ғана пайдалы уақыт табуға болады. Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының «Ұстаз үздіксіз ізденген де ғана, шәкірт жанына нұр құя алады» - деген сөзі ізденімпаз, жаңаша ұстаздарға арналғандай. Мұғалім жаңашыл болған кезде, оқушының жазылым дағдысын шыңдап, өз ойын қағаз бетіне түсіріп, ойлы дүние шығаруына ықпал тигізеді.

Қорытындылай келе, қазақ тілі сабағында оқушылардың жазбаша сөйлеуін дамыту жұмыстары оқушының жалпы мәдениетін қалыптастыру жұмысының бір бөлігі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Жазбаша сөйлеуді дамыту жұмыстары жан-жақты, ол мектеп оқушыларының тек грамматикалық теорияны ғана емес, сонымен қатар сөйлеудегі сөздерді, сөйлемдерді дұрыс айту, сөз тіркестерін, сөйлемдерді, абзацтарды және байланыстырылған мәтіндерді құрудың практикалық дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Тілдік төрт дағды бойынша белсенді оқыту тапсырмалары. - Астана: «Назарбаев зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы Білім беру бағдарламалары орталығы, 2014. - 54 б.
2. Сәдуақас Г.Т. Сауат ашу кезеңіндегі жазуға үйретудің ерекшеліктері. Білім берудегі менеджмент. №1, 2012.
3. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы, 1995.

Ә.М. ӘБСАТТАР

Қ.Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетінің аға оқытушысы,
PhD доктор, Алматы, Қазақстан.

С.А.ОДАНОВА

Қ.Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетінің профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан.

А.К. ОМУРЗАКОВА

Қ.Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетінің қауымд. профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан.

**ҚАЗАҚ ТІЛІН ТРАНСЛИНГВАЛДЫ АСПЕКТИДЕ ОҚЫТУ:
ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ**

Аннотация: Мақалада қазақ тілін транслингвалды аспектіде оқыту теориясы мен тәжірибесі қарастырылады. Транслингвалды оқыту тілдер арасындағы өзара байланыстарды зерттеп, тіл үйренушілердің когнитивтік және лингвистикалық дағдыларын дамытуға бағытталған. Бұл әдіс көптілді ортада тілдерді қатар игеруге көмектеседі. Автор қазақ тілі мен басқа тілдер арасындағы морфологиялық, синтаксистік құрылымдарды салыстыра отырып оқытудың тиімділігін атап өтеді. Қазақ тілін транслингвалды тәсілмен үйрету арқылы тіл үйренушілер жаңа тілдік модельдерді тез меңгеріп, грамматикалық ережелерді терең түсінеді. Сонымен қатар, мақалада транслингвалды оқытудың мультимәдени және көптілді ортадағы рөлі талданады.

Кілт сөздер: транслингвалды оқыту, көптілділік, қазақ тілі, тіл үйрену, морфология, грамматика.

Аннотация: в статье рассматривается теория и практика обучения казахскому языку в транслингвальном аспекте. Транслингвальное обучение основывается на изучении связей между языками и направлено на развитие когнитивных и лингвистических навыков учащихся. Этот метод помогает освоить языки в многоязычной среде. Автор подчеркивает эффективность обучения казахскому языку через сравнение с морфологическими и синтаксическими структурами других языков. Использование транслингвального метода способствует быстрому усвоению новых языковых моделей и глубокому пониманию грамматических правил. Также обсуждается роль транслингвального обучения в мультикультурной и многоязычной среде.

Ключевые слова: транслингвальное обучение, многоязычие, казахский язык, изучение языка, морфология, грамматика.

Annotation: the article discusses the theory and practice of teaching the Kazakh language in a translanguing aspect. Translanguing teaching focuses on the relationships between languages and aims to develop learners' cognitive and linguistic skills. This method aids in simultaneous language acquisition in multilingual environments. The author highlights the effectiveness of teaching Kazakh through comparisons with other languages' morphological and syntactic structures. By utilizing the translanguing method, learners quickly grasp new linguistic models and gain a deeper understanding of grammatical rules. Additionally, the article examines the role of translanguing teaching in multicultural and multilingual context

Keywords: translanguing teaching, multilingualism, Kazakh language, language learning, morphology, grammar.

Тілді үйрену мәселесі ғалымдар арасында да, педагогтар арасында да кеңінен талқыланып келе жатқан өзекті мәселе. Бұл тақырыптың төңірегінде көптеген зерттеулер жүргізіліп, көптеген әдістемелер пайда болған. Қазіргі заманғы жаһандану үдерістері мен тілдік саясаттың өзгеруі нәтижесінде тілдерді оқыту әдістемесінде жаңа бағыттар пайда болуда. Соның бірі – транслингвалды (translingual) әдіс, яғни тілдердің өзара қатынасы және олардың байланыстарын зерттеу арқылы тілді үйрену. Транслингвалды оқыту – бірнеше тілді меңгерген тұлғалардың тілдерді қолдануындағы динамика мен өзгерістерді есепке ала отырып, тілдік қабілеттерді дамытудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде көптілділік және транслингвализм сияқты ұғымдар кеңінен қолданыла бастады. Көптілді ортада адамдар бірнеше тілді қатар игеріп, оларды әртүрлі жағдайларда қолданып, тиімді коммуникативті әрекет жасауға үйренеді. Бұл үдеріс қазақ тілін оқытуда да ерекше орын алып, тілдік білім беруде жаңа тәсілдерді талап етеді. Қазақ тілін транслингвалды аспектіде оқыту – қазіргі таңда Қазақстандағы тіл үйренушілерге қазақ тілін тиімді әрі терең меңгеруге көмектесетін әдістердің бірі.

Транслингвалды оқыту – тілді оқытудың жаңа парадигмасы ретінде пайда болды. Бұл әдіс бірнеше тілдің қатарлас қолданылуын ескере отырып, тіл үйренушілердің когнитивтік және лингвистикалық дағдыларын жетілдіруге бағытталған. Мақаланың мақсаты – транслингвалды оқытудың теориялық және әдістемелік негіздерін талдау және оның қазақ тілін үйренуде қолданылу ерекшеліктерін көрсету.

Бұл ұғым ХХІ ғасырда тілдік білім берудің жаңа тәсілі ретінде қалыптасты. Транслингвалды әдіс адамның екі-үш тілді бір мезгілде қолданып, оларды әр түрлі контекстерде үйлестіруіне негізделген. Оқушылар өз ана тілі мен үйреніп жатқан тіл арасындағы ұқсастықтарды және айырмашылықтарды байқап, әр тілдің өзіндік ерекшеліктерін түсіне отырып, өз тілдік дағдыларын кеңейтеді.

Транслингвалды оқытудың негізінде тілді бірнеше деңгейде меңгеру және түрлі тілдік жүйелер арасындағы байланыстарды пайдалану жатыр. Бұл әдіс лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды ескере отырып, оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға бағытталған. Ғалымдар транслингвалды оқыту үдерісінде тілдердің өзара әсер етуін, тілдік кодтардың ауысуын және тілдік жүйелер арасындағы динамикалық байланыстарды қарастырады.

Сонымен қатар, зерттеушілер транслингвалды оқытудың тиімділігін тіл үйренудің когнитивтік және лингвистикалық үдерістерімен байланыстырады. Олардың айтуынша, бұл әдіс арқылы оқушылардың ойлау қабілеті мен тілдік дағдылары бір-бірімен өзара байланысып, жаңа тілдік модельдерді игеруі жеңілдей түседі [1].

Қазақ тілін транслингвалды әдіспен оқыту, әсіресе көптілді ортада өмір сүретін оқушылар үшін ерекше маңызды. Қазақстанда қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде негізгі тіл болып табылғанымен, орыс тілі, ағылшын тілі және басқа да тілдер қоғамда кеңінен қолданылады. Мұндай жағдайда қазақ тілін транслингвалды аспектіде оқыту оқушыларға бірнеше тіл арасындағы байланыстарды оңай түсінуге және тілдік ортаның ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді.

Қазақстандағы тілдік ахуал ерекше сипатқа ие, өйткені елде бірнеше тіл қатар қолданылып келеді. Мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілі басымдыққа ие болса да, орыс тілі, ағылшын тілі қарым-қатынас жасау құралдары ретінде кеңінен қолданылады. Мұндай көптілді ортада қазақ тілін оқыту барысында транслингвалды әдіс тиімді әдістемелік құрал бола алады.

Қазақ тілін транслингвалды аспектіде оқыту оқушыларға тілдік жүйелер арасындағы байланыстарды түсінуге көмектеседі. Мысалы, қазақ тілі мен орыс тілінің морфологиялық құрылымдарын салыстыру оқушыларға екі тілдегі ұқсас және айырмашылықтарды талдап, жаңа тілдік заңдылықтарды игеруге ықпал етеді. Қазақ тіліндегі септік жалғауларын орыс тіліндегі септіктермен салыстыру әдісі қазақ тілін үйренушілерге грамматикалық ережелерді түсінуді жеңілдетеді [2].

Сонымен қатар, транслингвалды әдіс тіл үйренушілерге қазақ тілін игеру барысында олардың коммуникативтік қабілеттерін дамытады. Қазақ тіліндегі жаңа лексикалық және синтаксистік құрылымдарды үйрену үшін оқушыларға басқа тілдердегі аналогтармен салыстыру әдісін қолдану тиімді болады. Бұл әдіс оқушылардың тілдік дағдыларын байытып, жаңа материалды тез игеруіне мүмкіндік береді.

Транслингвалды әдістің практикалық қолданылуы бірнеше деңгейде жүзеге асырылады. Біріншіден, бастауыш деңгейде бұл әдіс тіл үйренушілерге жаңа тілдік органы жеңілдету үшін қолданылатын құралы болып табылады. Мысалы, қазақ тілінің негізгі грамматикалық ережелерін үйрену кезінде оларды ана тілдегі ұқсас құрылымдармен салыстыру оқушылардың түсінуін жеңілдетеді. Қазақ тіліндегі сөйлем құрылымын түсіндіру барысында оны басқа тілдердегі сөйлем құрылымымен салыстыру тиімді әдіс болып табылады.

Орта және жоғары деңгейлерде транслингвалды әдіс күрделі тілдік құрылымдарды игеру процесінде қолданылады. Бұл деңгейлерде оқушыларға қазақ тіліндегі синтаксистік және морфологиялық құбылыстарды түсіндіру үшін транслингвалды салыстыру әдісі үлкен көмек береді. Мысалы, қазақ тіліндегі көсемше формаларын үйрену кезінде оны басқа тілдердегі ұқсас формалармен салыстыру арқылы оқушылардың түсінігін жеңілдетуге болады. Бұл әдіс тілді игерудің интуитивтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді [3].

Транслингвалды оқыту барысында мультимәдени және көптілді аудиторияларда тілден бөлек ұлттың тұрмысына қатысты ақпараттарға да үңіледі. Әсіресе, транслингвалды әдісті қолдану арқылы оқытушылар тек грамматикалық және лексикалық білім беріп қана қоймай, мәдени контексті де таныстырады. Бұл тәсіл арқылы оқушылар тек қазақ тілін үйреніп қана қоймай, қазақ халқының дәстүрі мен мәдениеті туралы да ақпарат алады. Мультимәдени ортада тілдер тек байланыс құралы болып қана қоймай, сонымен қатар түрлі мәдениеттер мен дәстүрлер арасындағы диалог құралына айналады.

Көптілді аудиторияда қазақ тілі оқытушының маңызды рөлін арттырады, себебі ол тіл үйренушілерді қазақстандық қоғамның мәдени және әлеуметтік ерекшеліктерімен таныстырады. Қазақ тілі арқылы оқушылар Қазақстанның тарихи, мәдени құндылықтарын меңгеріп, өздерінің қоғамдағы орнын жақсы түсіне бастайды. Транслингвалды әдіс бұл үдерісте әртүрлі тілдер мен мәдениеттерді үйлестіріп, оқушылардың жаңа тілдік және мәдени ортаны игеруіне көмектеседі.

Транслингвалды оқыту әдісі қазақ тілін үйренудің әртүрлі деңгейінде қолданыла алады. Бастапқы кезеңдерде бұл әдіс оқушыларға жаңа тілдік ортаны жеңілдету үшін ана тілі мен үйреніп жатқан тіл арасындағы параллельдерді табуға көмектеседі. Мысалы, қазақ тіліндегі грамматикалық ережелерді ана тіліндегі ұқсас ережелермен салыстыру арқылы түсіндіру оқушының тіл үйренуге деген сенімділігін арттырады.

Орта және жоғары деңгейлерде транслингвалды оқыту қазақ тіліндегі күрделі ұғымдарды түсінуде маңызды рөл атқарады. Мысалы, күрделі сөйлемдер мен түрлі тілдік құрылымдарды үйрету кезінде оқушыларға басқа тілдермен салыстыра отырып түсіндіру олардың тілдік дағдыларын байыта түседі.

Транслингвалды әдісті тиімді қолдану үшін оқытушының рөлі ерекше маңызды. Оқытушы қазақ тілінің ерекшеліктерін ғана емес, оқушының ана тілін және басқа тілдерді де жақсы білуі қажет. Бұл әдісте меде оқытушы тілдер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анық көрсетіп, оқушыға жаңа тілдік ақпаратты меңгеруде қолдау көрсетуі керек.

Оқыту үдерісінде оқушылардың тілдік тәжірибелерін пайдалану маңызды. Мысалы, қазақ тіліндегі жаңа сөздер мен грамматикалық құрылымдарды үйрету барысында оларды басқа тілдердегі ұқсас сөздермен немесе құрылымдармен салыстыру арқылы түсіндіру тиімді болмақ. Сабақ барысында транслингвалды әдісті қолданып, тілдер арасындағы байланыстарды көрсету арқылы оқушылардың қазақ тіліне деген қызығушылығы артады [4].

Оқытушыларға транслингвалды оқытудың әдістемелік құралдарын жетілдіру ұсынылады. Сабақ құрылымын жасақтау кезінде қазақ тіліндегі ережелерді басқа тілдердегі ережелермен салыстыра отырып, оқушыларға материалды жеңіл түсінуге мүмкіндік беру маңызды. Транслингвалды әдісті қолдану сабақтағы интерактивтілікті арттырып, оқушылардың белсенділігін ынталандырады.

Сабақ барысында қазақ тілін үйренушілерге ана тілдері мен басқа үйренген тілдерінің құрылымын пайдаланып, қазақ тіліндегі ережелерді жеңілдетуге көмектесе алады. Мысалы, сөздерді морфологиялық талдау кезінде оқушының тілдік білімін ескере отырып, параллель құрылымдар жасау тиімді әдіс болып табылады [4].

Қазақ тілін транслингвалды аспектіде оқыту – көптілді ортада тиімді әдіс болып табылады. Бұл әдіс оқушыларға ана тілдері мен үйреніп жатқан тіл арасындағы байланыстарды түсінуге, тілдік дағдыларын кеңейтуге және жаңа тілдік құрылымдарды жеңіл меңгеруге мүмкіндік береді. Транслингвалды оқытудың теориялық негіздері мен практикалық қолдану жолдары тіл үйренушілерге қазақ тілін игеру процесін жеңілдетеді.

Оқытушыларға транслингвалды әдісті қолдану барысында тілдер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды тиімді пайдалануға назар аударуы тиіс. Бұл әдіс қазақ тілін үйренушілердің коммуникативтік дағдыларын жетілдіріп, оларды көптілді қоғамдағы белсенді қатысушыларға айналдыруға мүмкіндік береді.

Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК 2024-2026 жж. арналған гранттық қаржыландыру есебінен жазылды (ЖТН АР23487324 «Қазақ тілін түркітілдес студенттерге цифрлық технологиялар негізінде транслингвалды аспектіде оқыту»).

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. García O. Translingual Practices and Language Learning // *Bellaterra Journal of Teaching & Learning Language & Literature*. – Vol. 11. – 2018. – P. 85-95.
2. Жусанбаева С.Б. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің кейбір өзекті мәселелері. // ҚазҰУ Хабаршысы. Алматы – 2015.
3. <https://infohub.kz/kz/article/qazaq-tilin-oqitu-adistemesi.html>
Bellaterra Journal of Teaching & Learning Language & Literature
Vol. 11(1), Feb-Mar 2018, 85-95
4. *Bellaterra Journal of Teaching & Learning Language & Literature*
Vol. 11(1), Feb-Mar 2018, 85-95

ЕРАЛИЕВА ТОЛКЫН ЕСАЛИЕВНА

Қазақстан-Ресей медициналық университеті, психология ғылымдарының кандидаты,
PhD доктор, аға оқытушы

**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ: ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ
ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

Аннотация: Бұл мақалада тіл мен әдебиетті оқытудағы этномәдени білім беру және жаңа технологияларды пайдалану мәселелері қарастырылады. Этномәдени білім беру оқушылардың ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерді түсінуіне, сонымен қатар тілдік және мәдени сәйкестікті сақтауына ықпал етеді. Білім берудегі заманауи технологиялар оқыту процесін тиімдірек етіп, оқушылардың білім алу ынтасын арттырады. Мақалада мультимедиялық құралдар, цифрлық платформалар және интерактивті әдістердің білім беруде қалай қолданылатыны туралы айтылған. Сондай-ақ этномәдениет пен технологияларды интеграциялау арқылы оқытуда білім сапасын арттырудың әдіс-тәсілдері талқыланады. Тіл мен әдебиет пәндерінде жаңа технологияларды қолдану, мұғалімдерге оқыту процесін түрлендіріп, оқушылардың мәдени-танымдық дағдыларын дамытудың маңызды құралдарының бірі бола алады.

Тірек сөздер: этномәдени білім беру, жаңа технологиялар, цифрлық платформа, мультимедиялық оқыту, интерактивті әдістер, тіл мен әдебиет, ұлттық құндылықтар, білім сапасы, оқыту процесі, мәдени-танымдық дағдылар.

Білім беру жүйесінде тіл мен әдебиет негізгі рөл атқарады, өйткені ол мәдениеттің, дәстүрдің және ұлттық құндылықтардың негізі. Оқушыларға ана тілі мен әдебиет пәндерін үйрету арқылы олардың тілдік және мәдени білімдерін дамыту ғана емес, сондай-ақ ұлттық сананы қалыптастыру жүзеге асырылады. Қазіргі уақытта этномәдени білім беру ұлттың рухани байлығын сақтауда, оның мәдени мұрасын келесі ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл ойнайды. Сонымен бірге, ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру саласына жаңашыл әдістерді енгізуді талап етеді. Бұл мақалада этномәдени білім беру және жаңа технологияларды оқыту процесінде қолдану мүмкіндіктері талданады.

Этномәдени білім беру – ұлттық мәдениет, тіл және дәстүрлер арқылы тұлғаның дамуын қамтамасыз ететін білім беру жүйесінің маңызды бөлігі. Ұлттық құндылықтарды, тарихты және мәдениетті үйрету оқушыларды рухани және мәдени тұрғыдан байытады. Қазақстан сияқты көп ұлтты мемлекетте этномәдени білім беру қоғамдағы толеранттылық пен этносаралық қатынастарды нығайтуға ықпал етеді.

Тіл мен әдебиет – этномәдени білім берудің негізгі құралдары. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол ұлттың мәдени кодын сақтайды. Әдебиет болса, ұрпақтан ұрпаққа жеткен құндылықтарды, тарихты, ұлттық дәстүрлерді таныстырады. Әдеби шығармалар арқылы оқушылар ұлттық рухани байлықпен танысып, тарихи оқиғалар мен дәстүрлерге тереңірек бойлайды.

Қазіргі заманда жаңа технологиялар білім беруде маңызды рөл атқарады. Сандық платформалар, мультимедиялық құралдар, интерактивті әдістер білім беру процесін едәуір жеңілдетіп, оқушылардың қызығушылығын арттырады. Мысалы, мультимедиялық оқыту арқылы оқушылар тек теорияны меңгеріп қана қоймай, сонымен бірге бейнематериалдар, дыбыстық жазбалар және интерактивті тапсырмалар арқылы білімдерін кеңейтеді.

Жаңа технологиялардың арқасында оқытудың дәстүрлі әдістері түрленіп, қазіргі заман талабына сай икемделеді. Әдеби шығармаларды оқыту барысында сандық кітапханалар мен онлайн ресурстарды қолдану оқушылардың мәтіндерге қолжетімділігін арттырады және оларды түрлі форматта талқылауға мүмкіндік береді. Бұл тіл мен әдебиет

пәндері бойынша оқыту процесін интерактивті етіп, оқушыларды шығармашылыққа баулиды.

Тіл мен әдебиетті оқытуда этномәдени білім беру мен жаңа технологияларды интеграциялау, оқушылардың білім сапасын едәуір арттыруға көмектеседі. Мысалы, интерактивті карталар мен виртуалды турлар арқылы оқушылар тарихи оқиғаларды, мәдени ескерткіштерді және халықтардың дәстүрлерін визуалды түрде зерттей алады. Сонымен қатар, электронды оқулықтар мен сандық платформалар оқушыларға өз бетімен білім алуға мүмкіндік береді, бұл олардың танымдық қабілеттерін дамытады.

Мультимедиялық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың ұлттық әдебиетпен танысуы оңайырақ болады. Мысалы, қазақ әдебиетіндегі эпостарды немесе тарихи оқиғаларды заманауи технологиялар арқылы түсіндіру, олардың мазмұнын тереңірек меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл әдістер ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерді сақтауға көмектесіп, олардың маңыздылығын жас ұрпаққа жеткізуге жәрдемдеседі.

Этномәдени білім беру тек қана оқушыларға ұлттық құндылықтарды үйретумен шектелмейді, ол оларды өз халқының бірегейлігі мен ерекшелігін түсінуге, сонымен қатар басқа этностардың мәдениетіне құрметпен қарауға үйретеді. Бұл, әсіресе, Қазақстан сияқты көп ұлтты мемлекетте маңызды. Ұлттық бірегейлікті сақтау – қоғамның тұрақтылығы мен дамуының маңызды негізі. Тіл мен әдебиет арқылы ұлттың мәдениеті мен тарихы беріліп, болашақ ұрпаққа аманат етіледі. Осылайша, этномәдени білім беру арқылы оқушылардың ұлттық санасы қалыптасып, олардың өз мәдениетіне деген құрметі артады.

Ұлттық бірегейлікті дамытуда халық әдебиетінің, оның ішінде батырлар жырының, халық ертегілерінің, мақал-мәтелдердің маңызы ерекше. Бұл шығармалар арқылы оқушылар халқымыздың батырлық дәстүрлері, ұрпақтар сабақтастығы, отансүйгіштік қасиеттері туралы маңызды мәліметтерді біледі. Сонымен қатар, бұл шығармаларды қазіргі заманғы технологиялардың көмегімен, мысалы, анимация, аудиокітаптар, графикалық новеллалар түрінде ұсыну оқушылардың қызығушылығын арттыра түседі.

Білім беру саласындағы жаңа технологиялардың қолданылуы оқушылардың тілдік құзіреттілігін дамытуда үлкен рөл атқарады. Мысалы, аудио және бейне материалдар арқылы оқушылар шетел тілдерін меңгеріп, тыңдау, сөйлеу дағдыларын дамыта алады. Жаңа технологиялар көмегімен оқушыларға диалогтық және полилогтық жаттығулар жасауға мүмкіндік береді, бұл тілдік қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырады.

Сонымен қатар, тілдік құзіреттілікті дамытуда онлайн платформалар мен мобильді қосымшалар маңызды орын алады. Қазіргі кезде көптеген тіл үйренуге арналған қосымшалар, мысалы, Duolingo, Memrise, Quizlet және басқа да құралдар кеңінен қолданылады. Бұл платформалар оқушыларға грамматиканы, сөздік қорын тиімді үйренуге және тілдік жаттығуларды орындауға мүмкіндік береді. Интерактивті тапсырмалар мен ойын форматындағы сабақтар оқушылардың назарын ұзақ уақыт бойы ұстап, оларды белсенді оқуға тартуға көмектеседі.

Жаңа технологияларды қолдану тек оқушылар үшін ғана емес, мұғалімдер үшін де өзекті. Мұғалімдер цифрлық сауаттылықты меңгеріп, заманауи технологияларды оқу процесіне енгізе білуі тиіс. Бұл жаңа білім беру құралдарын, платформаларды және мультимедиялық ресурстарды пайдалану қабілетін ғана емес, сонымен бірге оларды оқу процесінде тиімді қолданудың әдіс-тәсілдерін де білуді талап етеді.

Мультимедиялық технологиялар білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналды. Мысалы, бейнематериалдар, аудиоконтент, суреттер және анимацияларды пайдалану арқылы оқыту, оқушылардың материалды жақсы түсінуіне көмектеседі. Әдебиет сабақтарында, әсіресе, әдеби шығармалардың мультимедиялық презентацияларын қолдану, оқушылардың шығарманың мәнін тереңірек түсінуге көмектеседі. Мысалы, қазақ әдебиетіндегі белгілі бір оқиғалар мен кейіпкерлерді анимациялық түрде көрсету, балалардың әдеби шығарманы қабылдауын жеңілдетеді.

Осы технологиялардың көмегімен дәстүрлі білім беру әдістері жетілдіріліп, оқыту процесі қызықты және мотивацияға толы болады. Бұл оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, өз ойын еркін жеткізуге және өз бетімен іздену дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Тіл мен әдебиет пәндері тек білім беріп қана қоймай, оқушылардың әлеуметтенуіне де үлкен әсер етеді. Оқушылар оқыту барысында тілдік және әдебиеттік дағдыларын қалыптастыра отырып, өз ойын еркін жеткізу, пікір алмасу және әртүрлі мәдениеттерге деген толеранттылықты дамыту мүмкіндігіне ие болады. Мұнда интерактивті платформалар, онлайн конференциялар мен форумдар, чат-боттар және басқа да коммуникациялық құралдар маңызды рөл атқарады. Оқушылар технологиялар арқылы өзара байланыс жасап, топтық жобалар орындау арқылы тілдік қарым-қатынас дағдыларын жетілдіреді.

Этномәдени білім беру мен жаңа технологияларды қолдану пәнаралық байланыстарды күшейтуге үлкен мүмкіндік береді. Пәнаралық оқыту әдістемесі – бір тақырыпты бірнеше пәндердің материалдарын байланыстыра отырып, оқушыларға жан-жақты түсіндіруді көздейді. Тіл мен әдебиет сабақтарында тарих, география, мәдениеттану сияқты пәндермен пәнаралық байланыс орнату оқушылардың білімін тереңдетуге көмектеседі.

Мысалы, қазақ тіліндегі белгілі бір әдеби шығармаларды тарих пәніндегі оқиғалармен немесе географиялық жерлермен байланыстыра отырып оқыту, оқушыларға шығарманың мазмұнын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мультимедиялық құралдар мен интерактивті платформалар арқылы оқушылар тарихи оқиғаларға визуалды саяхат жасап, белгілі бір дәуірді тереңірек зерттей алады. Бұл тәсіл тіл мен әдебиетті оқыту процесіне жаңа көзқарас беріп, оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытады.

Жаһандану дәуірінде тіл мен әдебиет пәндерінің рөлі ерекше мәнге ие. Жаһандану процесі әлемнің барлық бөліктеріндегі мәдениеттерді біріктіреді, бірақ бұл үдеріс кейбір жергілікті мәдениеттер мен тілдердің жоғалуына әкелуі мүмкін. Осыған орай, ұлттық тіл мен әдебиет жаһандану жағдайында өзекті мәселелердің біріне айналды. Ұлттық құндылықтар мен тілді сақтау және дамыту этномәдени білім берудің маңызды мақсаттарының бірі болып табылады.

Жаңа технологиялардың көмегімен ұлттық мәдени мұраларды сақтап, оларды болашақ ұрпаққа жеткізу оңайырақ болуда. Мысалы, Қазақстандағы халық әдебиеті мен мәдениеті туралы мәліметтерді цифрлық форматқа көшіру және оларды ғаламтор кеңістігінде жариялау, осы мұраның халықаралық деңгейде танымал болуына ықпал етеді. Бұл оқушыларға жаһандық әлемде өз мәдениетін танып, басқа халықтардың мәдениетімен үйлесімді байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Соңғы онжылдықта Қазақстандағы білім беру жүйесінде цифрландыру процесі қарқынды дамып келеді. Бұл үдеріс білім беру мекемелерін заманауи технологиялармен жабдықтау, оқытушыларды цифрлық құралдарды қолдануға үйрету, сонымен қатар оқушылардың цифрлық сауаттылығын арттыруды қамтиды. Цифрландыру білім сапасын арттыруға ғана емес, сонымен қатар білімге қолжетімділікті кеңейтуге ықпал етеді.

Әсіресе, қашықтықтан оқыту форматында цифрлық технологиялардың маңызы арта түсті. COVID-19 пандемиясы кезінде қашықтықтан оқыту жүйесінің қажеттілігі айқын болды, және бұл кезеңде цифрлық құралдар мен платформалардың білім беру жүйесінде тұрақты орын алуы қалыптасты. Бүгінгі күні тіл мен әдебиет сабақтарын онлайн режимінде өткізу, онлайн тестілеу мен қашықтықтан тапсырма орындау кеңінен қолданылып келеді. Бұл тәсіл оқушылардың өз бетімен білім алуын дамытуға да ықпал етеді.

Білім берудегі геймификация – оқыту процесін ойын элементтерімен түрлендіру әдісі. Тіл мен әдебиет сабақтарында геймификация арқылы оқушылардың белсенділігін арттырып, оларды шығармашылыққа баулу мүмкіндігі кеңейеді. Интерактивті ойындар,

викториналар, онлайн жарыстар арқылы оқушылар материалды қызығушылықпен қабылдайды.

Мысалы, әдебиет сабағында шығармаларды талқылау кезінде викториналар қолдану арқылы оқушылар шығарманың мазмұнына байланысты сұрақтарға жауап бере отырып, өз білімдерін бекітеді. Ойын форматында оқыту оқушылардың ынтасын арттырып, олардың сабаққа қатысу белсенділігін арттырады.

Этномәдени білім беру мен жаңа технологияларды интеграциялау нәтижесінде оқушылардың білім деңгейін бағалау да өзгеріске ұшырауда. Дәстүрлі бағалау әдістерінен бөлек, онлайн платформаларда білімді бағалаудың жаңа түрлері кеңінен қолданылып келеді. Мысалы, электронды тесттер, портфолио әдісі, жобалық жұмыстар арқылы бағалау тәсілдері оқушылардың білімін кешенді түрде бағалауға мүмкіндік береді.

Электронды бағалау жүйелері оқушылардың жеке жетістіктерін бақылауға, олардың қай пәндерден немесе тақырыптардан қиындық көріп жатқанын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл мұғалімдерге оқушылардың білім алу процесін тиімдірек ұйымдастырып, қажетті жерде түзетулер енгізуге жағдай жасайды.

Этномәдени білім беру мен жаңа технологиялардың үйлесімді қолданылуы қазіргі білім беру жүйесінің басты ерекшелігіне айналуға бастады. Бұл әдістер оқушыларға тек білім беріп қана қоймай, олардың мәдени-танымдық қабілеттерін дамытуға және жаһандық әлемде ұлттық бірегейлікті сақтауға мүмкіндік береді. Тіл мен әдебиет сабақтарында этномәдени құндылықтарды технологиялар арқылы жеткізу оқушылардың мәдени мұраны тереңірек түсінуіне және оны сақтауға деген ынтасын арттырады. Жаңа технологиялардың көмегімен оқу процесі қолжетімді, тиімді және қызықты болады, бұл болашақ ұрпақтың білім деңгейін көтеруге септігін тигізеді.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Әбенова, Г. Ж., & Нұржанова, С.М. Этномәдени білім беру және оның ерекшеліктері. Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 47 б.
2. Сүлейменова, Э.Д. Тіл және мәдениет: Қазақстан жағдайындағы көптілділік. Алматы: Арыс баспасы, 2013. – 20 б.
3. Шәкірова А.Т. Білім беру жүйесіндегі жаңа технологиялар және олардың тиімділігі. Қазақстан педагогикалық журналы, 2019. - 18 б.
4. Хайруллина Ж.Ж. Цифрлық білім беру: теориясы мен практикасы. Астана: Фолиант. 2020. - 12 б.

НҰРМАХАНОВА КӘМШАТ МАХМҰТҚЫЗЫ

Әбу Құдабаев атындағы №197 қазақ орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
педагогика ғылымдарының магистрі
Қызылорда қ.

МАМЫР БАЙДАУЛЕТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХ

Аннотация: *Мақала әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері – қазақ әдебиетіне өзіндік үлес қосқан тұлғаларды таныту мақсатында, Сыр елінің белгілі ақыны Мамыр Байдаулетовтің шығармашылығын жан-жақты терең зерттеуге арналған.*

Ақынның кез келген тақырыптарда жазылған өлеңдері мен әңгімелерінен және айтыстарынан ұлтжандылық, имандылық, адамгершілік, еңбексүйгіштік қасиеттер көрініс табады. Проза, поэзия, айтыс жанрларында өзіндік қолтаңбасын қалдырған кейіпкердің шығармаларынан дәлелдер келтіріп, жан-жақты талдау жасалған. Ал қорытынды бөлімде Мамыр Байдаулетовтің нағыз талант иесі екендігін замандастары айтқан пікірлермен қорытындылап, ақынның Сыр елі әдебиетіне, мәдениетіне қосқан

үлесін көрсетеді. Шығармаларын мектеп бағдарламасына енгізуге, облыстық деңгейде жыр кештері мен танымдық конференцияларды жиі ұйымдастыруға, сонымен қатар ақынның еңбектерін «Сыр бойы әдебиеті» сияқты арнаулы курстарға топтастыруды, сондай-ақ, Мамыр Байдаулетовтің «Жақсылар шыққан жайсаң ел» кітабындағы ұлттық рухта жазылған әңгімелерінен кинофильм түсіруді қолға алуды ұсынады.

Түйін сөздер: қазақ тілі, қазақ әдебиеті, айтыс өнері, адамгершілік, имандылық, ұлтжандылық.

I. Кіріспе

Зерттеудің міндеті: «Жаныңда жүр жақсы адам» деген сөз бар. Осы сөздің мағынасын Сыр бойының талантты ақынын дәріптей отырып, оның өмір жолдарын, шығармашылығын насихаттау арқылы ашу.

Өзектілігі: Ел дамуына зор үлес қосқан азаматтардың өздері мен олардың табысқа жету тарихына мән беріп, оларға ақпараттық қолдау жасап, танымал етудің жаңа мультимедиялық алаңын қалыптастыруға шақыру. Осы орайда Сыр елінің мақтан тұтар өресі биік ақыны Мамыр Байдаулетовтің ұлттық рухты дәріптеген шығармаларын елге таныту.

Маңыздылығы: Мектеп бағдарламасында «Сыр бойы әдебиеті» жайлы арнаулы курстар мен факультативтік сабақтарға ақын М.Байдаулетовтің шығармаларын енгізіп, оқушыларға Сыр елінің талантты тұлғаларын танытуда, ақынның шынайы да шыншыл өлеңдері арқылы жас ұрпақты ұлттық рухқа, имандылыққа, адамгершілік пен парасаттылыққа тәрбиелеуде маңызы зор.

Болжам: Егер, жас ұрпақ ел үшін еңбек етіп жатқан мақтан тұтар тұлғаларды құрметтеп, олардың асыл қасиеттерін бойынға зерделеп өссе, өз еліміздің патриоты болып, Қазақстанның өркендеуіне зор үлес қосар азамат болары даусыз.

Зерттеудің теориялық және практикалық мәні: Зерттеу барысында алынған нәтижелерді Сыр елінің әдебиетін, мәдениетін зерделеуде және оқушыларға насихаттауда пайдалануға болады.

Зерттеудің жаңалығы: Сыр өңірі әдебиетінде бұрын зерттелмеген тың тақырып, яғни, танымал ақын Мамыр Байдаулетов жайлы, оның бірнеше жанрды қамтитын шығармаларын анықтап, талдау жүргізгенде мынандай ойға келдім. Кейіпкерімнің ұлттық рухта жазылған туындылары қазақ дейтін мәрт халықтың шынайы болмысын ашып көрсетеді.

11. Негізгі бөлім. Айтыстарындағы ұлттық рух

Қазақ халқының айтыс десе ішкен асын жерге қоятын рухты қасиеті бар. Себебі айтыс – ата-бабамыздан күні бүгінге дейін мирас болып, түрленіп, жаңаланып бізге жеткен ұлттық төл өнер. Яғни егеменді елімізде мемлекеттігімізді айғақтайтын негізгі факторлардың бірі өз мәдениетіміз десек, ал біз сөз еткелі отырған айтыс жанры соның бір айғағы. Әлемдік мәдениеттің мәйегі, өнердің төресі – сөз өнері. «Өнер алды қызыл тіл» демекші, соның ішінде айтыстың рөлі өте зор.

Орыс ғалымдарының көне деректерінде ежелгі заманғы көшпенді бәдәуилердің қарадомалақ балаларының аты-жөнін сұрай қалған адамға табан асты бір шумақ өлеңмен жауап беретіні жазылған. Ендеше бізге суырып салмалық өнер ата-бабадан жібi үзілмей келе жатқан мұрадай көрінеді. Соңғы түркі тілдес халықтарының ішінде заман талабына толық жауап бере алатын, төрт аяғын тең басқан айтыс қазақта ғана бар. Бұл – ұлттың үлкен мақтанышы. Қазіргі жаһандану заманында қос қолдап тұрып, айқайлап тұрып көрсететін құндылығымыз. Бұл ретте поэзия атты паң әлемде құйрықты жұлдыздай жарқ ете көрініп, айтыс өнерінде өзіндік орнын қалыптастырып үлгірген өресі биік ақын Мамыр Байдаулетовті көпшілікке таныстырудың артықшылығы болмас. Қырғи тілді, ойы орамды, қазақы сөздің қисынын келтіріп, ұтымды сөйлей білетін ақының қол жеткізген жетістігі аз емес. Қазақ жерінің түкпір-түкпіріне, алыс-жақын шетелдерге барып, оның

табыссыз оралған кезі жоқ. Бұған дос-жарандары, туған-туыстары да әбден дағдыланып алған. «Мамыр айтысқа кетті» десе, нешінші орын алған екен?-деп елеңдеп жүргені.

Сыр бойы айтысының қазіргі жеткен жетістігін айтар сәтте Мамыр Байдаулетовтің есімі ойып тұрып орын алатыны рас. Ол сырбойылық айтыскерлерді айтпағанның өзінде тіс қаққан, сақа ақындар саналған Айбек Қалиев (Арқалық), Балғынбек Имашев(Астана), Қуаныш Мақсұтов (Қарағанды), Бекарыс Шойбеков (Оңтүстік Қазақстан), Нұрлан Мұсаев (Ақтау), Сара Тоқтамысова (Семей), Біржан Байтуов (Шымкент), Оңғар Ғабден (Павлодар), Бағдат Сәрсенбаев (Алматы) сынды қарсыластарына төтеп берген.

М.Байдаулетов айтыстарындағы тақырыптарының басым бөлігі ұлттық құндылықтарымызды дәріптеуге бағытталады. Енді соның бірнешеуінен мысал келтірейін.

2007 жылы «Аламан» додада қарсыласы Алматылық Бағдат Сәрсенбаев өз сөздерінде Қызылорда облысының кейбір күрмеулі мәселелерін тілге тиек етіп, ол ақынның шымбайына тиеді. Сонда Мамыр ақын Алматы облысында сол уақыттарда орын алған жайтты, яғни домбыра мүсіндегі арақтардың шыққанын барша қазақстандық тыңдармандар алдында ашына айтып, жайып салады.

Ақ сөйлесе ақыннан бұлбұл кім бар,
Шалдықпаса шайырдан дүлдүл кім бар.
Арақтың домбыра деп атын қойып,
Ұлтымыздың жігерін құм қылдыңдар.
Жошының қорғасыны жолда қалып,
Шөлмек жасап, ішіне жын құйдыңдар.
Нағыз қазақ – домбыра деп жүруші ек,
Оны да маскүнем қып тындырдыңдар,-

деп қарсы жауап беруі әрбір жүрегі ұлтым деп соғатын қандастарымызға қозғау болғаны анық. Міне, сол жағдайдан кейін елімізде домбыра мүсінде арақтар шықпайтын болған. [«Қазақстан айтыс ақындары» кітабы,102 бетте]

Ал, келесі кезекте ақынның бұл өлең жолдарын әдебиет теориясы негізінде көріктеу құралдарына талдап көрейік.

Ақ сөйлесе ақыннан **бұлбұл** кім бар?

Шалдықпаса шайырдан **дүлдүл** кім бар?, - делінген өлең жолдарындағы «бұлбұл, дүлділ» сөздері **теңеуге** жатады. Жазушы бір нәрсені көркемдеп суреттеу үшін өзгешелік белгілерін көрсетпей-ақ, нәрсемен салыстырып та суреттей алады. Бұл салыстыруды теңеу деп атайды. [«Әдебиет теориясы». Классикалық зерттеулер.15-том. Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов (1960-1970 жж)]. Ал, «ақ сөйлесе» деген тіркестегі «ақ» сөзі – **эпитет**(айқындау), яғни, заттың ерекше қасиеті. Сондай-ақ, өлең тармақтарының «**бұлбұл кім бар?, дүлдүл кім бар?**» деп аяқталуы бұл – **риторикалық сұрау**. Риторикалық сұрау(лепті сұрау) – шешендік тәсілге жататын айшықты сөз тіркесі, ойды, сезімді әсерлі жеткізу үшін жауабы өзінен өзі-ақ айқын нәрсені әсерлі леппен, сұрау түрінде айту. Бұл күмәндану, шүбә келтіру мүмкін емес, деген айрықша сенімділікті білдіреді

Жошының қорғасыны жолда қалып,
Шөлмек жасап ішіне **жын** құйдыңдар.
Нағыз қазақ – домбыра деп жүруші ек,

Оны да **маскүнем** қып тындырдыңдар, - деген тармақтардағы «жын, маскүнем» сөздері **перифраз** бола алады. Перифраз – заттың атын тура атамау, бұрма атау. Иә, Мамыр ақынның мұндай шындықты шымырлатып айтқан шумақтары қашан да қазақ дейтін мәрт халықтың рухын асқақтатары сөзсіз

Сол «Аламан» бәйгесіндегі екінші бір қарсыласы Шымкенттік ақын Біржан Байтуовпен сөз қағыстырады. Қарсыласы жас бала киелі сахнада ананы-мынаны сөз етіп, әзілге бейім тұрса керек. Сонда ел, халық алдында ірі сөйлеуді мақсат еткен сырбойылық өресі биік ақын Мамыр Байдаулетов ұлттық рухты жани түсетін, әрбір Қазақстандық ойланбай қоймайтын проблемаларды жайып салады.

Семейде сейілмейтін сынақ жатыр,
Демеймін қауіп-қатер жырақ жатыр.
Ал батыстың ауасын газ улаған,
Білмеймін халқы қалай шыдап жатыр.
Каспийде инвестордың кесірінен,
Итбалықтар жағада сұлап жатыр.
Солтүстік орман өртін сөндіре алмай,
Алладан жауын-шашын сұрап жатыр.
Аралым аппақ тұзын аспанға атып,
Ертеңі екіталай бұлар да тұр.
Ұлтымның шежіресі Ұлытауға,
У тасыған зымыран құлап жатыр.
Алатаудың айбынды ақ шыңдары,
Көк түтін көрінбейтін тұманда тұр.
Шарасыз шараналар көкейінде,
Болашақ бар ма деген сұрақ жатыр.
Иман жетіспегесін түсінбейміз,
Тәңір бізді осылай сынап жатыр.
Жүректердің әжімін жоятұғын,

Бұл сұрақтың жауабы Құранда тұр,- дей келе елдің басына түскен ауыртпалықты Алланың сынағы деп қабылдауымыз қажеттігін баса айтады. Осындай елдік, ұлттық мәселені көтере отырып, әрбір Құдайдың құлын, пендесін иман келтіруге шақырады.

Бұл ретте де көріктеу құралдарынан мысал келтіретін болсам,

Ұлтымның шежіресі – Ұлытауға,

У тасыған зымыран құлап жатыр, - деген өлең қатарларындағы «ұлтымның шежіресі» деген сөз тіркесі Ұлытауға берілген баға, яғни, бұл тұрақты **теңеу** болып табылады. Ал келесі тармақтағы зымыранды «у тасыған» деп келтіруі – **сарказм**. Сарказм – (грекше – *sarkasmus* - қинау, *sar* – дене) – мысқыл, зілді кекесін. Сарказм иронияға қарағанда анағұрлым улы.

М.Байдаулетов осылайша, елдегі келеңсіз жайттарды ашып айтып, уытты тілімен түйреп өтеді.

Жүректердің әжімін жоятұғын,

Бұл сұрақтың жауабы Құранда тұр, - деген түйінді ой жолдарындағы «жүректердің әжімі» деген сөз тіркесі – **метафораға** жатады. Яғни, «Әдебиеттану терминдер сөздігінде»: «Метафора – ауыстыру, екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып-жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін сөз немесе сөз тіркесі» делінген. Ал мұндай тіркестер жайдан-жай ойға орала бермейді. Бұл менің кейіпкерімнің шешен әрі тілге шебер екендігін аңғартса керек.

Ал Мамыр Байдаулетовтің 2007 жылы «Қазақстан» ұлттық арнасының сахнасында Павлодар облысының ақыны Оңғар Ғабдинмен айтысын тыңдағандар тілдік мәселенің көтерілгеніне куә болады.

Ақиқат азаматтың ары болар,
Оны айту адамдықтың заңы болар.
Ақындар ащы шындық айта білсе,
Қалың ел құшақ жайып қабыл алар.
Кері кеткен жұмыс көп Керекуде,
Батады бар Алаштың жанына олар.
Мойылтыдай ауылыңның күн батқанда,
Электр жүйесіз май шамы жанар.
Қарапайым жарығы жанбай тұрса,
Қалайша басындағы бағы жанар?
Орысша атаулардан облысың,

Оңғар-ау, айтшы қашан арыла алар?
Ковалевка, Успенка, Графиловка,
Бұларда қандай мән бар, мағына бар?
Калининка, Либяжи, Железинка,
Қыздырмай ма қазақтың қанын олар?
Успенкіде қазақша мектеп ашты,
Деп ойлап ем ұлтымның бағы болар.
Оны да орысша атап қойыпсыңдар,

Сындырмай ма жастардың сағын олар?-дейді. Яғни, ақынның ең көкейтесті проблемаларының бірі – тіл мәселесі. Осындай орамды ойлары кейіпкерімнің нағыз ұлтжанды азамат екенін аңғартады.



3. Шығармаларындағы адамгершілік, еңбексүйгіштік тәрбие

М.Байдаулетовтің 2017 жылы «Жиенай» баспасынан «Жақсылар шыққан жайсаң ел» атты кітабы жарыққа шықты. Кітап бір өлкенің, бір ауылдың тұлғалары тұрғысында жазылса да, кешегі өткен тарихтың қатпарларын ақтарып, ұлт болмысы мен ел келбетін ашық көрсете білген. Жалпы оқырманға арналған кітап өз суреттеулері арқылы ізгі қасиеттерді болашақ ұрпақтың бойына сіңіреті анық.

Автор бұл кітаптің алғы сөзінде: «Осы жинаққа кірісуімнің басты мақсаты, тау тұлғалардың өмір деректерін келтіре отырып, кейінгі өскелең ұрпақты бауырмалдыққа, елжандылыққа, имандылыққа тәрбиелеу еді.

Бірінді қазақ бірін дос,

Көрмесең істің бәрі бос,- деп данышпан Абай айтқандай біз әрбір адамның бойынан жақсылық іздеуіміз керек. Сол жақсы қасиеттерді дәріптей отырып, айналамызға шуақ шашып, кейінгі жастарымызды дұрыс жолға тәрбиелей аламыз. Осы кітаптағы кейіпкерлерімнің өмір жолдарын насихаттау арқылы ұл-қыздарымыздың бойына адалдықты, имандылықты, адамгершілікті, еңбексүйгіштікті, ұлтжандылықты аз да болса сіңіре алсам, онда еңбегімнің қайтқаны»- дейді.

Бұл кітапқа «Байбөріс қажы», «Жабай батыр», «Ажалды жеңген алып», «Атаға тартқан асыл тек», «Бейбіт күннің батыры», «Әлемді таңқалдырған таусоғар» тағы да басқа көптеген әңгімелер топтастырылған. Солардың бірі «Ажалды жеңген алып» әңгімесінің басты кейіпкері ауыл адамы Тұрсын Балапанов еді. Ал бұл кейіпкердің ерлігін кезінде ақын Асқар Токмағамбетовтің өзі «Мұзбалақ» атты поэмасына арқау еткен.

Енді әңгіме желісінен мысал келтірейін. 1941 жылы соғыс басталып, ел ішіндегі азаматтар майданға аттанып жатты. Орда бұзар отыз жасқа жақындап қалған Тұрсынның шаруашылықтағы ширақ жұмысын, бастамашылдығын, елге осындай бір азамат керек

екендігін алға тартқан ауыл ақсақалдары әскери бөлімге астыртын өтініш жасап, елдің қара бейнетіне алып қалады. Ел іші қатты тарыққан кез болса керек. Аумағы үлкен Сырдария ауданы бойынша небәрі үш-ақ трактор болатын. Қаңтардың қатты аязды бір күнінде сол трактордың бірі дарияның үстінен өтіп бара жатқанда аяқасты мұз ойылып, ағынды суға түсіп кетеді. Үй аумағындай жер үлкен үкіге айналып, астынан буырқана аласұрып аққан адуынды Сырдың суы көбік шашып жатады. Құдды бір араның аңырайтып ашып жатқан ажал оғы іспеттес. Гүрілдеген даусы анадайдан зәреңді ұшырып, жақындағанды жұтып қоярдай. Мұз сықырлап жарылып, трактор бір жағына қисайып бара жатқанда секіріп түсіп қалған тракторшыда ес жоқ. Аман қалғанына қуанайын десе, бүкіл ауданның маңдайына біткен үш техниканың бірін келмеске кетірді. Осы бір трактордың жоқтығынан алдағы көктемде бірнеше колхоз егінсіз қалып, майданға астық жібере алмай, иә, халыққа берер дәні болмай, аштыққа ұрынуы мүмкін. Ал қылышынан қаны тамған Кеңес Үкіметі қайнап жатқан соғыс уақытында бұл істі кешіре салмасы анық. Ел «трактордан айырылды» деп азан-қазан болады. Осы сәтте тау мүсінді, толағай денелі болса да ширақ жүретін Тұрсын қар үстіне бар киімін шешіп, «Иә, Алла, өзің жар бола көр» деп, арқанды беліне байлап долы суға күмп береді [М. Байдаулетов. «Жақсылар шыққан жайсаң ел» кітабы, 39 бетте].

Суға түсер алдында Тұрсынның көз алдына қан майдандағы ел үшін қыршынынан қиылып жатқан бауырлары мен елдегі аш-жалаңаш бала-шаға, жетім-жесірлер елестеп өткендей еді. Сол себепті де үкіге түспеске амалы қалмапты. Алайда тракторды жұтқан су Тұрсынды місе тұтсын ба? Мүмкін қатты суық судан тамыры тартылып қалды ма екен? Асыл ерден қайдағы бір темір-терсек артық болды-ау. Тұрсын өлді десіп ел шулап жатқанда сол-ақ екен су бетіне мыңдаған жыл бойы сыртқа шыға алмай жатып жарылған жанартау секілді бұрқ етіп Тұрсын шыға келеді де: «Ілдім» деп бір-ақ ауыз сөз айтып үлгіреді. Бұл аз ғана уақыт ішінде өмір мен өлім арасындағы айқасқан оқиға еді. Мұндай ақкөз ерлігі оған батыр атағын мәңгілікке қалдырды. Егер осы тәуекелге бармағанда Тұрсынның ержүректігі, алып күш иесі екендігі, мәрттігі мен нағыз батырға тән қасиеттері ел есіне мирасталмас па еді. Осындай бірегей тау тұлғаны Мамыр Байдаулетов өз әңгімесіне арқау етіп, сол арқылы өскелең ұрпақты ерлікке, батырлыққа, адамгершілікке, елжандылыққа шақырады.

4. Әндеріндегі туған жерге деген құрмет, елжандылық

Мамыр Байдаулетов - әуесқой композитор. Мұны тек нота тілін білетін композиторлар таласпасын деген ниетпен ғана айтып отырмыз. Расында, ақындықты да, жыршылықты да, әншілікті де, әуезгерлікті де ешкім оқумен ала алмайды. Өйткені халық ақындары поэтикалық атрибуттардан хабарсыз еді. Халық композиторлары нота білмейтін. Бірақ олар бізбен бірге жасасып келе жатыр. Мамыр Байдаулетов туралы да осы ойды қорықпай айтуға болады. Оған шынайы талант ата қаны, ана сүті арқылы дарыған. Оның бүгінде сөзі мен әнін өзі шығарған «Ақжарма», «Досыма», «Сезім сыры», «Сыр елінің жігіттері» атты және ақын Дүйсенбек Аяшұлының сөзіне жазылған «Күзет» әндерінің көпшіліктен қолдау тауып, халық аузында күн сайын айтылып келе жатқаны осыған дәлел.

Ақжарма

Алтын дән тербеген атырабың,
Гүлдеткен көкжиде жапырағын.
Балалық шағымның бау-бесігі,
Ақшағыл топырағың.

Қайырмасы

Ізетті, ибалы қауымың-ай,
Ақ нөсер сүйреген дауылың-ай,
Айналдым, Ақжарма ауылым-ай!

Қыздарың оюлап маталарын,
Ұлыңа құт болған баталарың.
Ұрпағын өсірген өнегелі
Әжелер, аталарым.
Ақының ән-жырмен ой толғасын,
Көңілдің кірбіңі байқалмасын.
Бірлігің халқыңа бақыт әкеп,
Отауың шайқалмасын.

Бұл әннен ақынның туған жерге деген шынайы адал ықылас ниетін аңғарамыз. Ауылды айналдыра еккен ақ күрішті ел-жұртының алтын несібесіне теңеуі, сондай-ақ, көктемгі көк жиденің иісін көкірегіне сіңдіре өскендігінен туған топырағына деген ерекше құрметі байқалады.

Ауылының әрбір ұл мен қызының өнегелі болып өсуінің себебін абыз ақсақалдары мен алтын самай әжелерінің еңбегі деп бағалайды. Сонымен қатар отауының шайқалмай, бірлігінің бекем, бақытының баянды болуын тілеуі ақынның ұшқан ұясына деген перзенттік пейілінің нышаны іспеттес.

Қазақ «Туған жерге туыңды тік» деген. Ақынның өскен өлкесін әні мен жырына арқау етуі осыған саяды.

Тағы бір елең еткізетін жаңалық жақында кезіндегі республикалық тіл комитетінің төрағасы, қазіргі Қазақстан Республикасы Президентінің штаттан тыс кеңесшісі, негізі Сыр бойының тумасы, өзіне жақын іні болып жүрген сөзге шешен, тілге бай ерекше азамат Мақсат Ысқақовты кейіпкер қыла отырып «Сыр елінің жігіттері» әнінің тұсауы кесілді.

Сыр елінің жігіттері

Болмыс-бітім мүлде бөлек жастардан,
Туған елге қызметі басты арман.
Алатаудай ұлдар шыққан па шіркін,
Алақандай ат төбелі Асқардан.

Қайырмасы

Абыройдың арғымағын ақсатпай,
Алашынан алсын алғыс, жақсы атты-ай.
Өр тұлғасы үзге жанға ұқсамас,
Жігіт болсаң, бола біл тек Мақсаттай.
Көсілдіріп көпке салсаң көсем ғып,
Төле бидей төгіледі шешендік.
Елбасы да таңдай қағып таңқалған,
Тірлігіне тілеп саулық, есендік.
Тұла бойы тұнған жігер, намыстан,
Азаматтық таразысы ар-ұстам.
Сындарлы сәт сыр бермейтін дұшпанға,
Сыр елінің жігіттері арыстан.

Бұл - әннің мәтіні. Ақын осы әнінде алақандай Асқар ауылынан Алаштың жүгін арқалаған атпалдай азаматтардың шыққанын тілге тиек етеді. Әсіресе Мақсаттың Елбасының алдында баяндамасын шешендікпен шегендеп жеткізуі кешегі Төле биден қалған төрелік сөз бен көсемдіктің иесі екендігін байқатқандығына ризалығын білдіреді. Ал өлең соңында жалпы Сыр бойының жігіттерінің намысты, жігерлі, ар-ұятының тазалығы мен ұстамдылығына тоқталады. Бірақ екілескен жерде дұшпанына есе жібермес арыстанға теңейді. Әуеннің өзінің ырғақты, шалт орындалуы тыңдарманның бойына ерекше әсер мен рух беретіндей. Осы әні арқылы өскелең ұрпақты елжандылық пен туған жерді сүюге баулиды.

М.Байдаулетовтің шығармаларындағы ұлттық рухтың сипат алуы осылайша ол ақынның даралық сипатын аша түседі.

III. Қорытынды бөлім

Аршыған сайын жарқырай беретін Сыр сүлейлерінің қазыналы ізінде кім бар дегенде айтыскер әрі жазба ақын, әуесқой сазгер Мамыр Байдаулетовтің аты-жөні тұрады. Бойына бірнеше өнерді тоғыстырған оның шығармалары көбінесе ауылдағы көнекөз шалдар мен кең кеуде аналарымыздың бейнесін жасайды. Олардың болмысындағы қазақи қасиеттерді дәріптейді. Ал мұндай шығармалар ұрпақ тәрбиесі үшін үлгілік мәнге ие және санаға сіңімді болып келеді. Осы орайда Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі, танымал ақын, Мамыр ағайдың ұстазы Дүйсенбек Аяшұлының айтқан пікіріне тоқталғым келеді. Ол: «Мен Мамырмен алғаш жиырма жылдай бұрын жолықтым. Ауылда тұратын оның алғаш рет облыстық «Сыр бойы» редакциясына «Жолбарыс пен жайын» деген сюжетті өлең әкелгені есімде. Аңызға құрылған жырдың ішіндегі талапты жастың өлең құрылысын өз дегеніне көндіріп, образ жасай алатын шеберлігі сол кезде газеттің әдебиет бөлімінде істейтін ағаларымызды да елең еткізді. Осыдан кейін-ақ, Мамыр газетпен, жалпы рухани саламен жақын араласты.

Өнерге өршіл мінез керек, оған қоса кішіпейілділік, қарапайымдылық секілді қасиеттер де қажет. Мамырда осының екеуі де бар. Ол тік мінезді, турашыл, бірақ бұл мінезі оның аласаруына еш кедергі келтірген емес. Мені ұстазым деп алдына салатыны оның сол кішіпейілділік, қарапайымдылық болмысы. Шынында біз Мамыр үшін аға тұтар адамбыз. Ал, ол өлең өрнегін біз білгенге дейін-ақ ісмердей тоқып, шеберлігін өзімізбен шеңдестіре білді. Сондықтан мен Мамырды адамдыққа өлеңмен өрнек салған ақын деп баға беремін» - деп ақтарылды.

Дүйсенбек Аяшұлының бұл пікірін Мамыр Байдаулетовтің шәкірті әрі інісі, Қызылорда қалалық мәдениет және тілдерді дамыту бөлімінің басшысы, республикалық «Алтын домбыра» айтысының екі дүркін жеңімпазы Мұхтар Ниязов та сүбелі сөздерімен нықтап, шегелей түседі.

Мамыр Байдаулетов – ұлттық рухтың қайнарынан қанып ішкен ақын. Ол үлкен ұстаным тудырады. Қазіргі рухани жаңғыруды көпшілік деректерден, мұрағаттардан, кітаптардан іздеп жатса, ал ол кейбір тұлғалардың көкірек көмбесінде сайрап, көміліп жатады. Мен Мамыр ағамызды сондай көкірек көмбе ақын деп санаймын. Ол егер жаугершілік заманда туса, рух жырауы, сардары болған болар еді. Махамбеттің қасындағы Исатай, Абылай ханның тұсындағы Бұхар жырау сияқты ұлтқа, халыққа рухани дем беріп, қалайда қиыншылықтан алып шығатын ірілік қасиеті бар. Әлбетте бұл заманда да өз орнын ойып алған дара тұлға. Себебі, даналықтың дәнегінің жылдар бойы өмір сүретіні секілді ол кісіден тәлім алған тілі орамды, көкірегі сезімді жастар нағыз ұлттық рухты бойына сіңірген ұрпақ саналатыны даусыз,-дейді.

Мамыр Байдаулетовтің 2017 жылы «Жиенай» баспасынан жарық көрген «Жақсылар шыққан жайсаң ел» атты кітабы бір өлкенің, бір ауылдың тұлғалары тұрғысында жазылса да, кешегі өткен тарихтың қатпарларын ақтарып, ұлт болмысы мен ел келбетін ашық көрсете білген. Жалпы оқырманға арналған кітап өз суреттеулері арқылы ізгі қасиеттерді болашақ ұрпақтың бойына сіңіреті анық. Сондай-ақ, ақын қазақ халқының атадан-балаға мирас болып келе жатқан төл өнері, сөз өнерінің төресі айтыс саласында да сіңірген еңбегі ұшан-теңіз.

М.Байдаулетов бүгінде республикаға танымал Мұхтар Ниязов, Нұрмат Мансұров, Бекарыс Нұриманов, Ержеңіс Әбдиев сынды облысымыздың мақтан тұтар ақындарының тікелей қамқоршысы.

Ақынның «Жолбарыс пен жайын» балладасы, «Алшынбай батыр» дастаны сияқты бірнеше шығармалары - ұлттық бояуы қанық, тілі жеңіл, мағыналы, тәрбиелік мәні зор туындылар. Бұл тақырыптың өзі өзінше зерттеуді қажет ететін дүние деп ойлаймын. Сондықтан да М.Байдаулетов – қабілет-қарымы кең құлашты, бірнеше жанрды қамти алған, ақындық өресі мықты, Сырдың танымал тұлғаларының бірі деп қорытындылай келе, мынандай ұсыныстар ұсынамын:

1. Мамыр Байдаулетов шығармаларын Сыр еліне кеңінен тарату мақсатында қалалық, облыстық көлемде кездесу кештері, жыр мүшайралары немесе конференциялар жиі ұйымдастырылса;

2. Ақынның ұлттық рухты бейнелейтін туындылары «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы АҚ филиалының шешімімен Сырдария ауданы бойынша мектеп бағдарламасында «Өлкетану» факультативтік сабағына енгізілген болатын. Енді ол еңбектері қалалық, облыстық «Сыр бойы әдебиеті» сияқты арнайы курстарға енгізілсе;

3. Мамыр Байдаулетовтің «Жақсылар шыққан жайсаң ел» кітабында жазылған шығармалары бойынша кинофильм түсіруді қолға алса және әңгімелерінің желісі негізінде облыстық театр мен мәдениет үйлерінде сахналық қойылымдар көрсетілсе.

Зерттеу барысында алынған нәтижелерді Сыр елінің әдебиетін, мәдениетін зерделеуде және оқушыларға насихаттауда пайдалануға болады.

Сыр өңірі әдебиетінде бұрын зерттелмеген тың тақырып, яғни, танымал ақын Мамыр Байдаулетов жайлы, оның бірнеше жанрды қамтитын шығармаларын анықтап, талдау жүргізгенде мынандай ойға келдім. Кейіпкерімнің ұлттық рухта жазылған туындылары қазақ дейтін мәрт халықтың шынайы болмысын ашып көрсетеді.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» бағдарламасы. «Егемен Қазақстан» газеті, 2017 жыл
2. Елбасының 2018 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы
3. Қазақстан Республикасы мәдениет және ақпарат министрлігі. «Қазақстан айтыс ақындары», 2013 жыл, 102-бет
4. М.Байдаулетов. «Жақсылар шыққан жайсаң ел». Қызылорда, 2017 жыл, 39-бет
5. М.Байдаулетов. «Ақ қанат өлең». I жинақ. Қызылорда, 2018 жыл
6. Қызылорда облысының әкімдігі, Қызылорда облыстық мәдениет басқармасы. «Сырда өткен сөзсайыс». Алматы, 2009 жыл
7. «Ақмешіт апталығы» басылымы. 2005-2006 жылдар
8. «Әдебиет теориясы». Классикалық зерттеулер. 15-том. Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов (1960-1970 жж).

АБДРАХМАНОВА ҚАРЛЫҒАШ ҚУАНҚЫЗЫ
С.Лапин атындағы №261 орта мектептің директоры,
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, педагогика ғылымдарының магистрі

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДАҒЫ ОРТА БУЫНДАРҒА АРНАЛҒАН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аннотация: *Мақалада қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша орта буындағы білім алушыларға арналған заманауи технологиялар ұсынылып, қолдану аясы талданады. Цифрлық технологиялардың оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға көмектесетіні мысалдар арқылы дәлелденеді. Білім алушылардың білім сапасын арттыруға бағытталған жаңа инновациялық әдістерді тиімді қолдану барысы түсіндіріледі.*

Түйін сөздер: қазақ тілі мен әдебиеті, инновациялық технология, цифрлық платформалар, электронды тақта.

Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа инновациялық әдістер мен оқыту технологияларын қолдану арқылы, дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді. Бүгінгі күннің талабына сай білім саласында жаңа технологиялар қолданудың маңызы зор. Ж. Аймауытов айтқандай: «Сабақ беру – жай ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер» десек, бүгінгі оқыту жүйесінде әр түрлі инновациялық технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде.

Оқыту технологиясы мен әдістеме ғылымы бір-бірімен тығыз байланысты. Әдістеме ғылымы «Нені оқыту керек?», «Не үшін оқыту керек?», «Қалай оқыту керек?» деген сұрақтарға жауап іздесе, оқыту технологиясы «Қалай нәтижелі оқытуға болады?» деген мәселенің шешімін іздейді. Олардың мақсаты бір, яғни оқытудың тиімді жолдарын қарастыру. Оқытудың тиімді жолдары оқытудың әр түрлі әдістері арқылы анықталады.

«Білім алу – батылдық, оны толықтыру – даналық, ал шебер қолдана білу – өнер» деген халқымыздың қанатты сөзі сындарлы тәсіл теориясымен астасып жатқандығы. [1] Технология мен әдіс-тәсілдің ара-жігін ажырату да қарапайым мұғалім үшін кейде қиын болып жатады. Қазіргі оқытудың басты талабы – сабақтың сапасын арттыра отырып сабақ түрлері мен әдістерін танымдылық, білімділік деңгейге жеткізу. Осы мақсатта сабақ өту әдістерін толықтырып, әр уақытта ізденісте боламын.

Қазіргі уақыт талабына сай мен де өз сабақтарымызда жаңаша ұйымдастырып, өзіндік тың ізденістерге талпынып отырамын. Сабақ өткізу барысында оқушыларды халық педагогикасы негізінде тәрбиелеп, оқушылардың сабаққа қызығуын арттырып, сабақ беру әдісінің тиімді түрлерін пайдаланып келемін.

Заман талабына сай қазақ тілі мен әдебиеті сабағында білім беру оқушылардың адамгершілік, интеллектуалдық дамуының жоғары деңгейі мен білімін қамтамасыз етуге бағытталған оқытудың үздіксіз үрдісі десек, оның тиімділігі мен сапасын арттыру мұғалімнен оқу процесінің ғылыми теорияға негізделген және оқушының қабілеті мен бейіміне негізделеді. Ондағы негізгі мақсат оқушыға сапалы білім беру болып табылады. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа кез келген пәнді ұғындырудың тиімді жолы – жаңа технология негіздері болып табылады. Қазақ тілі мен әдебиет пәнін оқытуда жаңа технологияларды пайдалану мұғалім үшін қандай маңызды болса, оқушы үшін одан да маңызды. Жаңа технологиялар оқушылардың білім сапасын арттыруға, өздігінен жұмыс істеу мүмкіндігін молайтуға көп көмегін тигізеді. Осы тұрғыда жаңа технологияларды қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында кеңінен пайдаланамын. Яғни, өзімнің тәжірибемді ортаға салмақпын.

Соңғы жылдары оқытудың жаңа технологиялары білім беру саласында кеңінен қолданылып келеді. Оқыту әдістерінің кез-келген түрін белсенді әрекетке айналдыру –

мұғалімнің әдіскерлік шеберлігі мен шығармашылық ізденісіне байланысты болмақ. Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану әрбір сабағымда көрініс табуда. Өзіме түйгенім, әрбір сабақта оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін енгізіп жүрсек, білім сапасына елеулі әсер етеді. Кез-келген сабақты қызықты өткізу үшін әрбір ұстаз жаңалыққа ұмтылып, ізденіс үстінде болғаны абзал деген ойға келдім. Тиімді әдістердің бірі – электрондық оқулықтармен жұмыс істеу. [2] Компьютермен өткізілген әрбір сабақтан соң оқушы тест, бақылау жұмысы арқылы өз білімдерін бекітеді. Қарапайым сәйкестендіру жұмысының өзін жаңа платформалар арқылы берудің өзі бала білімін одан әрі арттырып, оқуға ынтасын күшейтеді. Бала өз білімін өзі тексере алады, оқушы өз бетінше оқуға қызығады, өз білімін көтеруге ұмтылады. Ендігі кезекте сабақта жаңа технологиялар арқылы қолданған бірнеше тапсырмалар түрінен мысал келтірейін.

WordWall платформасы. Бұл үй тапсырмасын қызықты сұрауға, сәйкестендіру жұмыстарын жасауда үнемі қолданып жүрген, балалардың сабаққа ынтасын арттыратын ойын платформасы. Дөңгелекті айналдыра отырып, балаларға өткен сабақты еске түсіруге болады.



М.Әуезов өмірі мен шығармашылығына арналған сұрақтар дөңгелегі.

0:15

Түсіндірмелі салалас	Ыңғайлас салалас	Қарсылықты салалас	Кезектес салалас	Себеп-салдар салалас
----------------------	------------------	--------------------	------------------	----------------------

- Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, Қардың суы сықылды тез суалар
- Ол біресе анасын ойлады, біресе әкесін ойлады.
- Талғаулы салалас** Не туыстарын іздеп барған этникалық орыстар болды, не болмаса білім мен жұмыс іздеп барғандар болды.
- Тәртіпке бас иген құл болмайды, тәртіпсіз ел болмайды
- Болашақта Қазақстанның этникалық бей-бейнесі түбегейлі өзгертіні сонша - моноұлттық сипат алады
- Бас болмақ оңай, бастамақ қиын

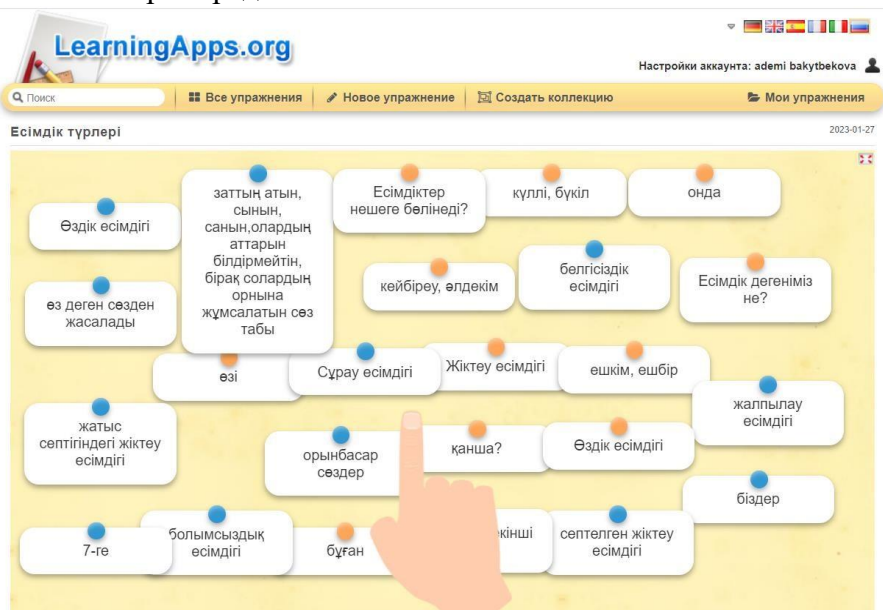


Отправить ответы

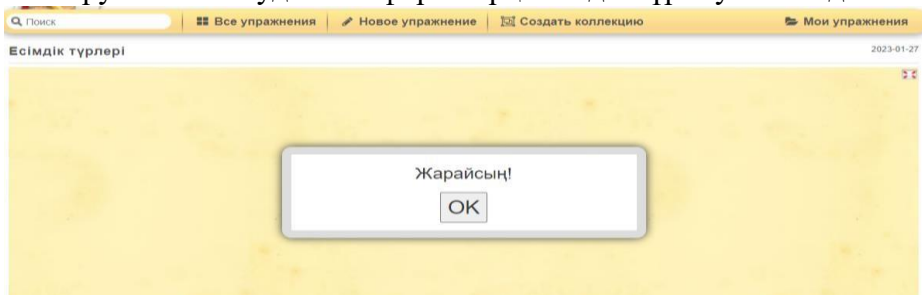


Қазақ тілі сабағынан салалас құрмалас сөйлем түрлерін ажыратуда қолданылған тапсырма. Балалар мысал түрлерін оқып, сөйлем түрін анықтайды.

LearningApps платформасы – «Сыңарын тап», Сәйкестендіру секілді тапсырмаларды орындауда тиімді платформа. Бұл ойын платформасы да оқушылардың қызығушылығын оятып, сабаққа ынтасын арттырады.



Қазақ тілі сабағынан есімдік түрлерін пысықтауға арналған тапсырма. Көк және сары ұяшықтағы сөздер арқылы сыңарларын табады. Дұрыс тапқан оқушыға сабақ соңында «Жарайсың!», «Өте керемет!» деген секілді мадақтау, қошеметтеу сөздерін жазып, қалыптастырушы бағалауды платформа арқылы да жүргізуге болады.



«Padlet» тақтасы – балалардың жазылым дағдысын арттыруға көмектесетін платформа. Бұл технология түрін сабақта кейіпкерге мінездеме, шығарманың идеясын, оқушы пікірін жазуда немесе сабақ соңында кері байланыс алуға қолдануға болады. Бұл электронды тақта түрін қолдануға да смартфон керек. Балалардың смартфон қолданудағы мақсатын тиімді жаққа өзгертуге өте жақсы көмектеседі.



Сайын Мұратбековтың «Жусан иісі» шығармасының кейіпкерлеріне берілген мінездеме. Әрі білім алушылар бір бірінің мінездемесін тақтадан көре алады. Барлық оқушыны түгел қамтуға болады. Сабақ соңында балалардан кері байланыс алуға да өте тиімді платформа.

Күтілетін нәтижелер: — пәнге деген қызығушылықтары мен белсенділігі артады; — шығармашылық жұмыстар арқылы ойын дамытады; — өздігінен іздене алады, ғылыми зерттеу жұмыспен айналысуға көмектеседі; — өзіне деген сенімділігі қалыптасады; — жалпы алғанда оқушылардың интеллектуалдық даму деңгейі артады.

«Жай мұғалім хабарлайды, жақсы мұғалім түсіндіреді, керемет мұғалім көрсетеді, ұлы мұғалім шабыттандырады» — деп ағылшын ағартушысы Уильям Уорд айтқандай, жүрегі – Қазақстан деп соғатын, нәтижем – шәкіртім деп түсінетін ұстаздар жаңалықтан қалыс қалмай, өз ісін адал атқаруға талаптанады. Болашақ есігін еркін ашып кіретін, рухани жан дүниесі бай, сыни көзқарастары өскен, белсенді ұрпақ тәрбиелеу – ұстаздар қауымының басты міндеті. Г.Бокль «Шынайы білім фактілерді білуден емес, оларды дұрыс қолдана білуден құралады» дегендей, теориялық білімімізді тәжірибеде дұрыс, тиімді қолдана білу – мұғалім мұраты. [2]

Қорыта айтқанда, оқыту процесінің нәтижелі болуы оқытушының сабақ беру шеберлігіне, сабағын қызығылықты жүргізіп, зейін қойдыра білуіне, оқушылардың өздігінен білім алуға үйренуіне байланысты. Қандай да болмасын жаңа әдіс-тәсілдер әрбір оқушының өз бетімен оқып үйренуіне сенімін ұялатып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, білім сапасын арттырады. Оқыту технологияларын сабақта қолдану оқушылардың білім сапасын арттырып қана қоймайды, олардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына әсерін тигізеді. Жаңа әдіс-тәсілдерді мән-мағыналарына, ерекшеліктеріне қарай тандап қолдана білсек, балаға білім беруде ұтарымыз анық.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Бітібаева Қ.О. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы, Бірінші кітап. 5-11 сынып мұғалімдеріне арналған әдістемелік құрал./ Алматы, 2012. - 350 б.
2. МАН «Тиімді оқыту мен оқу» «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2021. – 110.

ҚҰРМАНӘЛІ АЙГҮЛ

Ғ.Мұратбаев атындағы №171 мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Қызылорда қаласы

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІСІН ОҚИТУ АРҚЫЛЫ КӨРУ ҚАБІЛЕТІ БҰЗЫЛҒАН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бүкіл өркениетті әлемде ерекше қамқорлықты қажет ететін балаларды кемсітуге жол берілмейді. Сол себепті де мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың құқықтары Халықаралық қауымдастықтың назарында болады. Бүгінге дейін Біріккен Ұлттар Ұйымы тарапынан Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын, «Мүгедектердің құқығы туралы» декларациясын, Ақыл-ой дамуы кешеуілдеген тұлғалардың құқығы туралы декларациясын, Бала құқығы туралы конвенцияны негізге алып, ҚР «Білім туралы» және ҚР «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» 2002 жылғы қабылданған бірқатар заңдық-нормативтік құжаттар жасақталған.

Инклюзивті саясат соңғы жылдары елімізде қарқынды түрде дамып келе жатыр. 2021 жылғы Президент Жолдауында «Біздің білім беру жүйеміз қолжетімді әрі инклюзивті болуға тиіс» деп көрсетті [1]. Инклюзивті оқыту – барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеріп, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін білім беру түрі.

Қазіргі қоғамда ерекше қамқорлықты қажет ететін балалар саны көп. Қоршаған ортаға бейімдеу мақсатында оларға орта мектепте білім алу таңдауын беріп отыр.

Көру қабілеті бұзылған балаға сапалы білім беру, оны оқыту, тәрбиелеу, дамыту және реабилитациялау шарттарының бірі психологиялық-педагогикалық қызметтің барлық түрлерін есепке алу болып табылады. Қажет болған жағдайда білім алушылардың жеке ерекшеліктері мен әлеуетті мүмкіндіктеріне сәйкес оқу бағдарламаларын бейімдеу жүзеге асырылады.

Дені сау бала, мүмкіндігі шектеулі балаларға қарағанда қоршаған ортаны 83% көру жүйесі арқылы, 11% есту арқылы, 3,5% мұрын арқылы, 1,5 сипап сезу арқылы, 1% дәм сезу ақылы танып біледі [2].

Көру қабілетінің бұзылуы танымдық қабілеттің дамуына спецификалық өзгерістер әкелетіндігі шындық. Алайда көруі бұзылған баланың тәрбиесі мен оқуын дұрыс ұйымдастыра алсақ, бала бойындағы тұлғалық оң қасиеттерді ертегі оқыту арқылы қалыптастыра отырып, қарым-қатынас пен оқуды мотивациялауға болады деген ойдамыз. Көру қабілеті бұзылған оқушыларды оқыту жүйелі әдіс-тәсілді жетілдіріп отыруды талап етеді. Сол себепті де тренингтік тәсілдерді жиі пайдалану арқылы арнайы жасалған көрнекі құралдардың көмегімен және нақты интерактивті өзара іс-қимыл жасауға басымдық бере отырып, қазақ ертегілері арқылы баланың қоғамның толыққанды мүшесі екендігін сезіндіріп, шығармашылық қабілетін шыңдап, ұлттық құндылықтарды қадірлеуге үйрету, кітап оқуға ынталандыру және қолдауды мақсат етеміз. Нашар көретін балалар көбіне ашуланшақ келеді, өзін ұжымнан тысқары ұстап, кейде негативизмін көрсетеді, бұл мектептегі бейімсіздігінің бір көрінісі болып табылады. Сол себепті жұптық тапсырмаларды жиі беруге, сыныптағы өзге оқушылармен қарым-қатынасқа түсуіне жағдай жасаған жөн.

Әр сабақты жоспарлауда, мақсат қоярда тифлопсихология тәсілдері арқылы ертегінің негізгі идеясы мен тәрбиелік мәніне арқау болған ұлтымыздың асыл қасиеттерін сіңірудің оңтайлы жолдарын қарастыруымыз керек.

Көру қабілеті бұзылған оқушылардың ұлттық өнерге деген сүйіспеншілігін оятып, белсенділіктерін шыңдай алсақ, ертегілер әлемі туралы танымын кеңейтуге ықпал етеміз. Іздену, зерттеу қабілеттерін ертегі мазмұнымен қызықтыру нәтижесінде оқушылардың сөз өнеріне деген қызығушылығын арттыру, олардың бойында шығармашылық ізденіс

қалыптастыру, көркемдік талғамын, шығармашылық қиялын, ойлау кеңістігін дамыта аламыз. Қиял-ғажайып, хайуанаттар туралы, шыншыл ертегілердің айырмашылығын түсіндіру, өмірде туындаған түрлі жағдайда дұрыс шешім қабылдауына көмек болады. Ертегінің көркем, бай, түсінікті тілі арқылы шешен сөйлеуге, өз ойын әдемі баяндауға үйренеді, әрі танымдық қабілеті мен ой - қиялын, тіл байлығын байыта түсуге ықпал етеді. Қазақ ертегілері көру қабілеті бұзылған балаға патриоттық тәрбие беруде, ұлтжанды болуына, жақсылық пен жамандықты ажыратып, мейірімді болып өсуіне оң әсері болады.

Фольклордың барлық түрі бүгінгі таңда ұрпақ тәрбиесі мен білімінің қайнар көзі болуы керек. Себебі, фольклор халықтың рухани меншігі ғана емес, сол халықтың рухани болмысы да. Фольклорсыз кез келген халық өзінің төлтума, дара қасиетін таныта алмайды. Дәлірек айтсақ, фольклоры жоқ халық болмайды.

Жас ұрпақ Отанын жанындай сүйетін, ұлттық тарихы мен мәдениетін қастерлейтін, рухани кемелденген болып өсіп, жетілуі қажет.

Сыныбында көру қабілеті нашар оқушысы бар пән мұғалімі сабақ жоспарлағанда өзіне мына сұрақтарды қойуы қажет:

- көру қабілеті бұзылған бала үшін қандай ертегі қызық болуы мүмкін?

-ертегі мәтінімен таныстырудың қандай тәсілдері нәтижелі болады?

-сынып оқушыларымен бірге өзара топтық тапсырмалар орындауда белсенділігін қалай жақсартып аламын?

Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды инклюзивті педагогиканың негізгі сегіз принципін терең түсінбей, білім беру процесінде оң нәтижеге жету мүмкін емес [3].

Ең алғаш көз жанарынан айырылған балаларға арналған мектеп пен мекеменің ашылуына себепкер болған –В.Гаюи. 39 жасар педагог Валентин Гаюи 1784 жылы Париж қаласында өз қаражатына тек көз жанарынан айырылған балаларға арналған мектеп ашады. Ашылған мектепті «Еңбек етуші зағиптардың шеберханасы» деп атайды. Мектепке ең алғашқылардың бірі болып 12 бала қабылданады. В.Гаюи оларға арнап өзінің оқу-әдістемелік құралын жазады.Мектептің материалдық жағынан қамтамасыз етудегі қиындықтарға қарамастан, мектеп жанынан баспахана ашады.Баспаханың көмегімен көз жанарынан айырылған балаларға бедерлі қаріптермен (шрифт) жазылған кітап басып шығарады. Көз жанарынан айырылған балаларға арналған кітаптың баспадан шығарылуы адамзат тарихындағы елеулі оқиғалардың бірі болып саналды. Арнаулы қаріптермен басылған көз жанарынан айырылған балалардың сауатын ашу жұмыстары 1829 жылы Луи Брайльдің алты нүктелі қарпі шыққанға дейін жалғасты [4].

Ертегінің оқиғасы қиялға, фантазияға құралған, өмірде болмайтын нәрселер туралы баяндалатындығын көруі нашар оқушыларға түсіндіре отырып, өз өмірлерін жақсарту жолындағы арман-тілектерін, тамаша қиялдарының қалыптастыруына ықпал етуге әбден болады. Осы арқылы армандауға үйрету, жақсылыққа сенуге дағдыландыруға да болады.

Ертегі кестесімен таныстырып, үзінділер тыңдату арқылы жақсылық пен жамандық, мейірімділік пен зұлымдық, достық, ерлік, батырлық пен тапқырлық тақырыптары туралы танымдарын қалыптастыра аламыз. Баланың ертегі оқуға деген тұрақты қызығушылығын туындату болашақта көркем әдебиет оқуға деген қызығушылыққа ұласады. Ертегідегі кейіпкер бейнесін, сипатталған оқиғаның мазмұнын дұрыс түсінуге, олардың мағынасын негіздей алуға және өзінің жан дүниесінен дұрыс өткізуге ықпал етуді де естен шығармаған абзал. Көркем экспрессивтіліктің тілдік құралдарын түсіну, шығарманы және оның мазмұнын дұрыс қабылдауға әсер ететіндігін ұғындыру да маңызды.

Көзі көрмейтін балаларды оқыту жалпы білім беретін мектептерге арналған Брайль қарпімен басылған оқулықтар бойынша жүзеге асырылады. Нашар көретін оқушыларды оқыту жалпы білім беретін мектептерге арналған ірілендірілген қаріпті пайдалана отырып шығарылған оқулықтар бойынша жүзеге асырылады [5]

Көзі нашар көретін балаларға көбіне ертегінің аудионұсқасын тыңдату арқылы жадында сақтауға мүмкіндік берген дұрыс. Сонымен бірге топтық және тренингтік

әдістерде баланы сергітіп, қызығушылығын арттырады, сонымен бірге сыныптастарымен қарым-қатынасқа түседі.

Мысалы, «Қаңбақ шал» ертегісінің кей жерін өзім дауыстап оқып беремін, кей тұсын аудионұсқада тыңдатамын. Ертегі мәтінін түгел игеріп болғаннан кейін «6 қалпақ» әдіс бойынша сұрақ қоямын, әр сұраққа оқушы жауабын аламын.

Қызыл қалпақ.

1. «Қаңбақ шал» ертегісімен танысқаннан кейін қандай сезім пайда болды?

- шиеленіс, таңдану, қорқу, сенімділік;
- түсіну, дағдарыс, таңдану, таң қалу;
- сенімділік;
- қызығушылық,
- күлкі.

Сары қалпақ.

2. «Қаңбақ шал» ертегісі ұнады ма?

- иә! Қаңбақ шал өте ақылды, тапқыр;
- Дәуді алдағаны ұнады;
- Түлкінің сазайын бергені ұнады;

Қара қалпақ.

3. «Қаңбақ шал» ертегісіндегі қандай диалог ұнады?

- Шал мен дәудің;
- Дәу мен түлкінің;
- Шал мен түлкінің;
- Шал мен кемпірдің;

Жасыл қалпақ.

4. «Қаңбақ шал» ертегісін оқығаннан кейін қандай ой туындады?

- білімділік көп қиындықтан құтқарады;
- тапқырлық кез-келген адамда болу керек;
- біреуге жамандық істесең өзің де жамандыққа кезігесің.

Ақ қалпақ.

5. Ертегіні есте сақтауың үшін не істеуің керек?

- үйде мәтінін қайталап оқуым керек;
- аудиомәтінін тыңдауым керек;
- ертегі желісімен сурет салуым керек.

Көк қалпақ.

6. Ертегімен танысу үшін біз неге қол жеткіздік? Әрі қарай не істеу керек сұрағына:

- ертегімен танысу арқылы тапқырлық адам өмірін құтқаратындығын білдік;
- кез-келген қиын жағдаяттан құтылуға болатындығын білдім;
- оқу арқылы өзімнің көзқарасымды қалыптастырдым деген жауап алдық.

Еліміздің болашағы – жастар. Сондықтан оларға ұлттық тәрбие, сапалы білім беру – басты міндет. А.Байтұрсынұлы: «Қазақтың ауызәдебиеті – халық даналығы, тәрбие негізі» [6, 252-б.], -деп ертегі, аңыз, өтірік өлең түрлеріне ерекше баға береді.

Көру қабілеті бұзылған оқушыдан күтілетін нәтиже:

- Ертегі түрлері туралы ақпарат алады және ертегінің құрылымымен танысады;
- Қазақ ертегісінің қандай тақырыптарға арналғандығынан хабардар болады;
- Жас ерекшеліктеріне сай ең негізгі деген 10 ертегімен танысады, сюжетін талдайды, ой қорытады;
- Шығармашылық қабілеттерін ашуға негізделген тапсырмаларды орындау арқылы өз қиялдарындағы ертегіні құрастыруды үйренеді;
- Нәтижелерді анықтау үшін әңгіме, сауалнама, бақылау, ашық сабақтар, диагностика, тестілеу, шығармашылық жұмыстар орындауды меңгереді.

Осылайша, инклюзивті білім беру жағдайында қазіргі педагог қызметінің негізгі ерекшелігі – кәсіби қызметінің көп бағыттылығы және әртүрлілігінде жатыр. Сабақта мұғалім шешетін міндеттердің ішінде ең бастысы – көруі нашар оқушының білімді меңгеруіне қолайлы жағдай жасау негізінде білім алушыны кез келген оқу әрекетіне қосу.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

- 1 <https://baiterek.gov.kz/kk/president-messages/memleket-basshysy-zholdauy-2021>
- 2 Ермаков В.П., Якунин Г.А. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. М.: «Просвещение», 1990.
- 3 Ермаков В.П., Якунин Г.А. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения. М.: «Просвещение», 1990.
- 4 Жолдасбаева А. Көздері нашар көретін балалардың танымдық белсенділігі. Ақтау, 2016
- 5 «2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы». Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Б.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022. – 320 б.-292-б.
- 6 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. –252- б.

АСЫЛОВА РАУШАН ОМАРОВНА
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
филология ғылымдарының кандидаты

ОМАРОВА АЛИНА НҰРЛАНҚЫЗЫ
6В01301 – «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі»
білім беру бағдарламасының 2-курс білімгері

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА КОММУНИКАТИВТІК ТӘСІЛ АЯСЫНДА ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ

Аннотация: *Мақалада «цифрлық сауаттылық» ұғымы талданады. Қазақ тілі сабақтарында цифрлық құралдарды пайдалану ерекшелігі мен мазмұны айқындалады. Қазақ тілін оқыту процесінде коммуникативтік тәсілді қолдану арқылы мұғалімдер оқушылардың тілдік қабілеттерін дамытудың ерекшеліктеріне тоқталады.*

Түйін сөздер: *цифрлық сауаттылық, коммуникативтік тәсіл, цифрлық құрал, білім алушы.*

Мектеп ұстаздары мен оқушылар үшін цифрлық құралдар мен платформалардың қарқынды дамуына байланысты цифрлық сауаттылық дағдыларды дамыту өте маңызды. Білім беруді цифрландыру оқушыларға мобильді және интернет-технологиялардың көкжиегін шексіз кеңейтуге мүмкіндік береді. Цифрлық технологияларды мағыналы пайдалану және ақпаратты өз бетінше іздеу, оқушылардың ХХІ ғасырдағы құзыреттілігін қалыптастырады. Бүгінгі таңда цифрлық сауаттылық тақырыбы бірнеше себептерге байланысты өзекті бола түсуде. Ғаламторды цифрлық ұрпақ өмірінің бір бөлігі ретінде пайдалану және оларды әлеуметтендірудің маңызды факторы болып табылады, бұл цифрлық құзыреттілікті арттыру үшін әртүрлі оқыту құралдары мен оқу бағдарламаларына қажеттілікті тудырады.

Ең алғаш «Цифрлық сауаттылық» ұғымын 1997 жылы Американдық жазушы, журналист Пол Гилстер енгізді. Пол Гилстердің пікірінше, интернетте үнемі болу, гипермәтін өрісінде, бір ресурстан екіншісіне жылдам шарлауға мүмкіндік береді, адамның мінез-құлқының жаңа үлгілерін, ақпаратты іздеу әдістерін, қарым-қатынас ерекшеліктерін қалыптастырады. Бұл желілік ойлаудың қалыптасуына әкеледі, оның негізгі ерекшелігі – ақпараттық-коммуникациялық белсенділіктің жоғары деңгейі. Сандық сауаттылық адам іс-әрекетіндегі әлеуметтік-коммуникативті аспектілерді көрсетеді [1].

Цифрлық құзыреттіліктің алғашқы толық тұжырымдамасы еуропалық мектепте пайда болды (Брюссель) 2010 жылы (Л. Иломяки, А.Кантосало, М.Лакала) [2]. Тұжырымдама авторларының пікірінше, цифрлық құзыреттіліктің құрылымдық компоненттері цифрлық технологияларды пайдаланудың техникалық дағдылары, оларды цифрлық мәдениетте өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру үшін пайдалану дағдылары болып табылады. Д. Белшоу цифрлық сауаттылықтың бірыңғай тұжырымдамасы жоқ деп санайды, мұның бәрі нақты (мәдени, әлеуметтік, кәсіби, жас ерекшеліктеріне байланысты) контекстке байланысты [3].

Қазіргі заманғы қоғамның дамуында білім беру жүйесінің маңызы зор. Бұл жүйенің негізгі мақсаты – сапалы білім беру арқылы жеке тұлғаның және қоғамның әлеуметтік, мәдени және экономикалық өсуіне үлес қосу. Соның ішінде, Қазақ тілі сабақтарында коммуникативтік тәсіл арқылы цифрлық сауаттылықты дамыту білім берудің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеудің мақсаты - қазақ тілі сабақтарында коммуникативтік тәсілді қолдана отырып, оқушылардың цифрлық сауаттылығын дамыту мүмкіндіктерін ашып көрсету. Коммуникативтік тәсіл арқылы оқушылар қазақ тілін

тиімді меңгере отырып, өз ойларын еркін жеткізе алады және цифрлық құралдарды пайдалана отырып, олардың ақпараттық сауаттылығын арттыра алады. Қазақ тілі сабақтарында коммуникативтік тәсілді қолдану оқушылардың тілдік қабілеттерін жан-жақты дамытуға көмектеседі, олардың сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу дағдыларын жақсартады. Қазақ тілін оқыту процесінде коммуникативтік тәсілді қолдану арқылы мұғалімдер оқушылардың тілдік қабілеттерін нақты қарым-қатынас жағдайларында қалыптастыруға мүмкіндік алады. Бұл тәсіл оқушыларға әртүрлі тілдік контексттерде өз ойларын еркін жеткізуге және тілді жан-жақты түсінуге көмектеседі. Сондай-ақ, ол оқушылардың сын тұрғысынан ойлау және проблемаларды шешу қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Коммуникативтік тәсілдің тағы бір маңызды аспекті – мәдениетаралық сауаттылықты дамыту. Қазақ тілі сабақтарында бұл тәсіл арқылы оқушылар Қазақстандағы әртүрлі этникалық топтардың мәдениеті мен дәстүрлерін түсінуге және құрметтеуге үйренеді.

Цифрлық сауаттылық – бұл адамдардың ақпаратты электрондық түрде іздеу, бағалау, пайдалану және бөлісу қабілеті. Бұл қазіргі заманғы қоғамда өмір сүру және жұмыс істеу үшін маңызды дағдылардың бірі болып табылады. Цифрлық сауаттылықты дамыту қажеттілігі қазіргі заманғы технологиялардың жылдам дамуымен және ақпараттың артуымен тікелей байланысты. Оның ішінде, қазақ тілі сабақтарында цифрлық құралдарды пайдалану оқушылардың ақпаратты сын тұрғысынан бағалау және тиімді пайдалану қабілеттерін дамытады.

Цифрлық сауаттылық оқушыларға тек технологиялық құралдарды пайдалануды ғана емес, сонымен бірге олардың ақпараттық мазмұнын түсіну және сыни тұрғыда ойлау қабілеттерін дамытуға көмектеседі. Осылайша, цифрлық сауаттылықты дамыту қазақ тілі сабақтарында оқушылардың жалпы білімдерін кеңейтуге және оларды қазіргі заманғы әлемдегі өзгерістерге бейімделуге дайындауға көмектеседі.

Қазақ тілі сабақтарында цифрлық құралдарды пайдалану, оқу процесін байытып, оқушылардың тілді жан-жақты зерттеуіне, меңгеруіне жаңа мүмкіндіктер ашады. Электронды оқулықтар, интерактивті тапсырмалар, бейнематериалдар және онлайн платформалар сияқты цифрлық құралдар оқушыларға Қазақ тілін білім алуда көмектеседі және олардың үйрену үдерісіне белсенді қатысуын ынталандырады.

Қазақ тілі сабақтарында қолданылатын цифрлық құралдар:

❖ **Электронды оқулықтар:** Бұл құралдар мазмұнды байыта отырып, оқу материалдарына қол жеткізуді жеңілдетеді. Оқушыларға көптеген ресурстар мен интерактивті элементтерді ұсына отырып, олардың тілдік дағдыларын дамытуға көмектеседі.

❖ **Интерактивті тапсырмалар және ойындар:** Бұл құралдар оқушылардың тілдік қабілеттерін дамытуға көмектеседі және оқу процесін қызықты етеді. Олар тілдік практиканы көтермелейді және оқушылардың мотивациясын арттырады.

❖ **Онлайн платформалар және мобильді қосымшалар:** Бұл құралдар қазақ тілін оқытуға арналған кең ауқымды ресурстар мен жаттығуларды ұсынады. Олар оқушыларға оқу материалдарын өз бетімен зерттеуге мүмкіндік береді және оқытушыларға оқушылардың прогрессін бақылауда ұстауға көмектеседі.

Цифрлық құралдарды пайдалану оқу процесінде тілдік материалдарды қол жетімді, түсінікті және әсерлі етеді. Бұл технологиялар оқушыларға өздерінің жылдамдығында және ыңғайында үйренуге мүмкіндік береді, бұл олардың түсінігін және тілді меңгеруін жақсартады. Сонымен қатар, цифрлық құралдар оқушылардың белсенді қатысуын және өзара әрекеттесуін ынталандырады, бұл олардың коммуникативтік дағдыларын одан әрі дамытуға мүмкіндік береді.

Цифрлық құралдардың қазақ тілі сабақтарындағы пайдаланылуы, оқушылардың оқу материалдарына қол жеткізуін жеңілдетіп қана қоймай, сонымен қатар тіл үйренудің сапасын арттырады және цифрлық сауаттылық дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Коммуникативтік тәсіл мен цифрлық сауаттылықтың интеграциясы қазақ тілі сабақтарында оқушыларға тілді тереңірек меңгеруге және ақпараттық технологияларды тиімді пайдалануға көмектеседі. Бұл интеграция оқушылардың тілдік және технологиялық дағдыларын қатар дамытуға мүмкіндік береді, олардың кешенді ойлау қабілеттерін жетілдіреді және ақпараттық әлемдегі өзгерістерге икемделуіне ықпал етеді. Мысалы, қазақ тілі сабағында мұғалім интерактивті оқыту платформаларын пайдаланып, талқылаулар, рөлдік ойындар және топтық жұмыстар арқылы оқушылардың сөйлеу және тыңдау дағдыларын дамыта алады. Сонымен қатар, мұғалімдер оқушылардың жазушылық қабілеттерін арттыру үшін блог жазу немесе электронды күнделік сияқты цифрлық жобаларды қолдана алады.

Технологиялық интеграция оқушыларға әртүрлі форматтағы ақпаратты пайдаланып, білімдерін кеңейтуге мүмкіндік береді. Бұл әдістеме оқушылардың оқу материалдарына деген қызығушылығын арттырады және олардың өз бетінше оқу қабілеттерін дамытады. Технологиялық құралдарды қолдану арқылы мұғалімдер сабақты бейімделген және оқушылардың жеке қажеттіліктеріне сай ете алады, бұл оқушылардың оқу нәтижелерін жақсартады.

Цифрлық технологиялардың педагогикалық процеске интеграциясы оқу материалдарының қолжетімділігін арттырып, оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуын ынталандырады. Оқыту процесінде интерактивті тақталар, мультимедиялық презентациялар, виртуалды шынайылық қосымшалары және басқа да цифрлық құралдардың пайдаланылуы оқушыларға күрделі грамматикалық ережелерді жеңіл түсінуге мүмкіндік береді. Мұның өзі морфологиялық талдауды жүргізу кезінде тілдік құрылымдарды ажыратуды жетілдіріп, сөзжасам мен сөз түрлендіру процестерін түсінуге көмектеседі.

АКТ-ны қолдану арқылы жүргізілетін тілдік зерттеулер оқушылардың аналитикалық және сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Мысалы, цифрлық корпустарды пайдалану және тілдік деректерді талдау бағдарламалары оқушыларға тілдің нақты қолданылымын зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл құралдар морфологиялық өзгерістердің себептерін және тілдік құбылыстардың контекстке байланысты қалай өзгеретінін түсінуге көмектеседі.

Оқыту материалдарының цифрландырылуы, оның ішінде мультимедиялық контенттер мен интерактивті жаттығуларды пайдалану, оқушыларға өз бетінше зерттеу жүргізуге және білімдерін тереңдетуге мүмкіндік береді. Бұл процестер оқушылардың мотивациясын арттырып, олардың тілдік біліктілігін жетілдіруге септігін тигізеді.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Gilster P. Digital Literacy. New York : Wiley, 1997. 276 p.
2. Poomäki L., Kantosalu A., Lakkala M. What is digital competence? Brussels: European Schoolnet, 2011. URL: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/154423/Poom_ki_et_al_2011_What_is_digital_competence.pdf?sequence=1
1. Belshaw D. The Essential elements of digital literacies. URL: <http://digitalliteraci.es>
4. Сағалиева Ж.К. Білім беру кеңістігіндегі цифрлық педагогика/ Цифровая педагогика в образовательном пространстве: Оқу құралы. – Алматы: «Бастау», 2020. – 388 бет.
5. Сапарходжаев Н.П., Ниязова Г.Ж., Рахмет Ү.Р. Білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. Оқу құралы. – Алматы, ТОО Лантар Трейд, 2020. - 235 б..
3. Бұзаубакова К.Д., Амирова А.С., Маковецкая А.А. Цифрлы педагогика: Оқулық. -Тараз: «ИП «Бейсенбекова Ә.Ж.», 2022. - 314 б.

АСЫЛОВА РАУШАН ОМАРОВНА

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
филология ғылымдарының кандидаты

ТУРДЫГАЗЫ ДИНАРА БИГЕЛДИНҚЫЗЫ

6В01301 – «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі»
білім беру бағдарламасының 2-курс білімгері

**САРАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН МҰҒАЛІМНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК
ЖҰМЫСТАРЫНДА ЖОСПАРЛАУ**

Аннотация: *Мақалада мектеп ұстаздарының өз тәжірибелерінде саралап оқыту технологиясын қолдану ерекшеліктері мен әдістемелік ұстанымдары талданады. Деңгейлік саралаудың басты ерекшелігі нақтыланды, білім алушылардың білімі мен дағдыларына қойылатын талаптарды саралау, материалды игерудің жеткілікті төменгі шекарасын белгілейтін міндетті дайындық деңгейі анықталды.*

Түйін сөздер: саралап оқыту, деңгейлік тапсырма, әдістеме, білім алушы.

Саралап оқыту технологиясы – бұл оқу процесін ұйымдастырудың бір түрі, онда оқытушы білім алушылар тобымен жұмыс жасай отырып, олардың ерекшеліктерін қарастырады.

Оқытуды саралау негізі ретінде міндетті дайындық деңгейін бөлу принципі әлемдік тәжірибеде қолдау табатынын атап өткен жөн. Әрбір пәнге сәйкестігі білім алушыға тиісті білім туралы құжат алуға құқық беретін мемлекеттік білім беру стандартын білдіретін ең төменгі, міндетті талаптар белгіленеді. Біз саралап оқытудың сәтті және тиімді жүзеге асыру үшін қажет бірқатар маңызды шарттарды атап өткіміз келеді.

Бірінші шарт – материалды игерудің бөлінген деңгейлері және ең алдымен оқытудың міндетті нәтижелері білім алушылар үшін ашық болуы керек. Оқытудағы сараланған тәсілдің жетістігі оқушылардың танымдық белсенділігіне, олардың өз қызметіне қаншалықты қызығушылық танытатындығына байланысты. Нақты мақсаттарды нақты білу, егер олар мүмкін болса, оқытушының талаптарын орындау мүмкіндігі студенттердің танымдық қабілеттерін әр түрлі жағдайда белсендіреді. Егер мақсаттар білім алушыға белгілі және мүмкін болса және оларға қол жеткізуді мұғалім көтермелесе, онда білім алушыға оларды орындауға ұмтылу қажет. Сондықтан деңгейлік дайындықтың ашықтығы – оқушының оқу жұмысына саналы көзқарасы, ілімнің жағымды мотивтерін қалыптастыру механизмі.

Екінші маңызды шарт – талап деңгейі мен оқу деңгейі арасында белгілі бір «бөліктің» болуы. Оқыту жүргізілетін деңгейді материалды игерудің міндетті деңгейімен сәйкестендіруге болмайды. Біріншісі тұтастай алғанда едәуір жоғары болуы керек, әйтпесе міндетті дайындық деңгейіне қол жеткізілмейді, ал көп нәрсені үйренуге қабілетті оқыту әрі қарай жүрмейді. Әрбір білім алушы толыққанды оқу үдерісінен өтуі тиіс. Сонымен, ол ұсынылған материалды барлық дәлелдермен және негіздемелермен толық тындап, пайымдау үлгілерімен танысуы керек.

Басқаша айтқанда, деңгейлік дифференциация бір оқушыға аз, ал екіншісіне көбірек берілгендіктен емес, оқушыларға бірдей көлемдегі материалды ұсына отырып, біз оны игеруге қойылатын талаптардың әртүрлі деңгейлерін белгілейтіндіктен жүзеге асырылады.

Алдыңғы шартты толықтыратын үшінші маңызды шарт – оқытуды деңгейлер бойынша ілгерілетудегі жүйелілік қамтамасыз етілуі керек. Бұл дегеніміз, оқу барысында міндетті дайындық деңгейіне жетпеген білім алушыларға жоғары талаптар қойылмауы керек. Мұндай білім алушылар үшін оқу жұмысындағы қиындықтар оқудың әр кезеңінде

материалды игерудің жеке қарқынына сәйкес болуы керек. Сонымен қатар, егер кейбір білім алушылар үшін негізгі, тірек білім мен дағдыларды пысықтау кезеңін ұзарту қажет болса, онда басқаларын осы кезеңде негізсіз кешіктіруге болмайды [1].

Бақылау мазмұны мен бағалау қабылданған деңгейлік тәсілді көрсетуі керек. Бақылау барлық білім алушылардың міндетті оқу нәтижелеріне қол жеткізуін тексеруді көздеуге тиіс. Әр деңгей үшін тиісті бағалау шкаласын әзірлеу қажет [2].

Сонымен, сараланған оқытудың тиімділігін едәуір арттыратын төртінші шарт – бұл игеру мен есеп беру деңгейін таңдаудағы еріктілік. Оған сәйкес әрбір білім алушы материалды қай деңгейде игеретінін өзі үшін ерікті және саналы түрде шешуге құқылы. Дәл осы тәсіл білім алушылардың танымдық қажеттілігін, өзін-өзі бағалау, өз қызметін жоспарлау және реттеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді .

Деңгейлік саралауды оқытушының жеке тәсілдеріне, оқушылар тобының ерекшеліктеріне, олардың жасына және т.б. байланысты әртүрлі формада ұйымдастыруға болады. Деңгейлерге (топтарға) бөлу, ең алдымен, міндетті дайындық деңгейіне қол жеткізу критерийі негізінде жүзеге асырылады. Бұл топтардың жұмысы әдеттегі сабақтар аясында жүргізілуі мүмкін. Оларды жеке сабақтар үшін уақытша бөлуге болады .

Бірінші жағдайда, оқушылардың өзіндік іс-әрекеті процесінде сараланған тәсілмен шектеліп қана қоймай, тақырыпты зерттеу кезеңіне, мұғалімнің көмегіне деген қажеттілікке байланысты топтардың жұмыс сипатын өзгерту ұсынылады.

Екінші жағдайда, теңестіру топтарымен де, жоғары деңгейлі топтармен де жұмыс қарастырған жөн, тиісті бағдарламалар мен оқыту әдістемесін жасаған жөн .

Ұсынылған сараланған тәсіл дәстүрлі оқыту әдісіне қарағанда бірқатар артықшылықтарға ие. Ол мұғалімге сараланған жұмыстың мазмұнын таңдау үшін нақты нұсқаулар береді және оны мақсатты етуге мүмкіндік береді. Мұғалім ұйымдастырған сараланған жұмыс объективті және тәрбиешінің көз алдында көрінеді, сондықтан реніш үшін негіз жасамайды. Маңыздысы, білім алушы өз мүмкіндіктерін дербес бағалай алады және белгілі бір уақытта оның мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес келетін мақсат деңгейін таңдай алады. Оқытудың міндетті нәтижелеріне бағдарлану білім алушыны тірек деңгейде даярлауды үнемі қолдайды. Бұл оқытушыға мүмкіндігінше және қызығушылықпен оқытудың кез келген кезеңінде жоғары деңгейге өтуге мүмкіндік береді. Мұның бәрі саралаудың жеделдігінің, икемділігінің, ұтқырлығының кепілі болып табылады, топта оқытушы мен білім алушылар арасында өзара сенім ахуалын қалыптастырады, білім алушылардың әртүрлі санаттары үшін оқудың оң себептерін белсенді енгізуге ықпал етеді. Оқытуды саралаудың бұл тәсілі білім беруді демократияландыру мен ізгілендірудің маңызды шарты болып табылады [3].

Айта кетейік, міндетті дайындық деңгейіне жету оқушының дербестігі, жұмысқа қабілеттілігі, оқуға деген қызығушылығы, ойлау деңгейі, зейінділігі және басқа да қасиеттері сияқты қасиеттерін ескеру мүмкіндігін жоққа шығармайды. Сонымен қатар, саралауға деңгейлік тәсіл осы жеке қасиеттерді үлкен дәрежеде ескеруге, оларды білім алушыларды деңгейлерге (топтарға) бөлу үшін берілген деп санауға емес, оларды сараланған жұмыс барысында барлық білім алушыларда дамытуға және қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандай, кез-келген оқу тобында біз оқушылардың белгілі бөлінуімен кездесеміз. Деңгейлік дифференциацияның артықшылықтары осы топтарда оқытуда дифференциацияның осы түрін қолданған жөн деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Деңгейлік дифференциация дифференциацияның жетекші әдісі болып табылады, ол топтардағы сараланған жұмысты ғана емес, сонымен қатар сараланған тапсырмаларды дайындауды, яғни әр деңгей үшін «Барлығына» арналған тапсырмаларды үнемі толықтыруды қамтиды. Базалық деңгей білім алушылар шеше алатын міндеттердің үлгілері түрінде анықталады; бұл тізім ашық болуы керек, яғни білім алушыларға белгілі болуы керек .

Сонымен, деңгейлік саралаудың басты ерекшелігі, білім алушылардың білімі мен дағдыларына қойылатын талаптарды саралау, материалды игерудің жеткілікті төменгі шекарасын белгілейтін міндетті дайындық деңгейі айқын көрінеді. Бұл деңгей барлық білім алушыларға да қол жетімді. Оның негізінде курсты игерудің жоғары деңгейлері қалыптасады. Білім алушылар бір топта және бір бағдарлама бойынша оқу арқылы олардың қажеттіліктеріне, мүдделеріне, қабілеттеріне сәйкес келетін меңгеру деңгейін таңдау құқығы мен мүмкіндігіне ие болады.

Осылайша, саралау кезінде оқушылардың бұрыннан бар даралығын ескеруге болады және қажет, өйткені оларды одан әрі дамудың әлеуетті мүмкіндіктері бар. Даралықты қалыптастыру мұғалімнің білім алушының «өзі болу» құқығын мойындауын көздейді. Дәл осы мағынада мұғалімдер, және, ең алдымен, Ж.Ж. Руссо, оқушының жеке басын құрметтеу туралы айтты. Саралау кезінде бұл оқытудың белгілі «ашықтығын», яғни білім алушыға өзінің білімі, дағдылары, қызығушылықтары және т. б. негізінде оқу деңгейін таңдауға мүмкіндік беруді қамтиды.

Бұл оқытуды саралаудың негізгі мақсаттары, ол өзінің әдістемелік жұмысына деңгейлік саралауды қосуды шешкен мұғалімнің алдына қойылуы керек.

Оқытудың көп деңгейлі дифференциациясы оқу процесінің мүлдем басқа кезеңдерінде кеңінен қолданылады (жаңа материалды зерттеу, сараланған үй жұмысы, сабақтағы білімді есепке алу, өткен материалды игеруді ағымдағы тексеру, өзіндік және бақылау жұмыстары, қателіктер бойынша жұмысты ұйымдастыру, бекіту сабақтары). Сыныпта оқитын үш топты бөлу олар үшін көп деңгейлі тапсырмаларды таңдауға айтарлықтай көмектеседі. Әрбір тапсырма білім алушылардың мүмкіндіктерін ескере отырып жасалған белгілі бір мақсаттар мен талаптарды қамтиды, сыныпта қолайлы психологиялық ахуал туғызады, балалар әрбір дұрыс орындалған тапсырмадан кейін қанағаттану сезімін дамытады.

Әдістемелік әдебиеттерді талдау әдебиеттен көп деңгейлі тапсырмалар педагогикалық жағдайларды ескере отырып, орта мектеп оқушыларын оқытуда сараланған оқыту тиімді құрал болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді, атап айтқанда:

- ✓ тапсырмалардың көлемі мен мазмұны білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып таңдалуы тиіс;
- ✓ сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдану (ауызша есеп, жаңа материалды түсіндіру, зерттелген материалды бекіту, білімді бақылау);
- ✓ арнайы, сараланған көмекті ұйымдастыру.
- ✓ Оқытуды саралау принципі — бұл сараланған педагогикалық процесс ретінде құрылатын ереже. Дифференциацияның негізгі түрлерінің бірі — жеке
 - ✓ жынысы бойынша;
 - ✓ мүдделер саласы бойынша;
 - ✓ психикалық даму деңгейі бойынша;
 - ✓ жеке психологиялық типтер бойынша;
 - ✓ денсаулық деңгейі бойынша.

Сондықтан саралап оқыту технологиясының өзі әртүрлі әдістемелік құралдарды қолдану ретінде енгізілген.

Алайда, бірқатар педагогикалық жүйелерде оқу процесін саралау басты ерекшелігі болып табылады және мұндай жүйелерді сараланған оқыту технологиялары деп атауға болады.

Тапсырмалар білім алушылардың ойлау және шығармашылық белсенділігін, олардың пәнді оқуға деген қызығушылығын дамытуға бағытталған оқыту мен тәрбиелеудің маңызды құралы болып табылады.

И.П.Махованың анықтамасы бойынша, сараланған тапсырма «белгілі бір білім алушыға олардың ерекшеліктерін, дайындық деңгейін, жеке тұлғаның бағытын ескере отырып бағытталған тапсырманы» қарастырамыз [4]. Ол келесі негізгі көрсеткіштерге

сәйкес келуі керек:

- мектеп бағдарламасына қатысты пәннің заманауи мазмұнына сәйкес келеді;
- білімнің дамуын қамтамасыз етеді және қызмет тәсілдерін қалыптастыру үшін жағдай жасайды;
- ақыл-ой белсенділігін дамытуды көздейді және танымдық тәуелсіздікті дамыту үшін қажетті жағдайлар жасайды;
- белгіленген күрделілік критерийлеріне сәйкес әлемге және қызметке құндылық қатынасын дамытуды көздейді.

Білім алушыларға олардың жұмысының мақсаты мен жоспарын хабарлау, соңында қорытындылау өте маңызды. Сабақта оқушылардың ұйымшылдығын арттыруға жалпы сыныптық жұмысты орындау мақсатын даралау ықпал етеді. Бүкіл сыныпқа тапсырма бере отырып, әрбір жеке білім алушының проблемалары мен мүдделері туралы ұмытпау керек, нұсқау беру кезінде қандай да бір білім алушыларға назар аудару керектігін еске салады.

Тапсырмаларды саралау әр оқушының білімін игеруге мүмкіндік береді, бұл оқушыларға уақтылы көмек көрсетуге көмектеседі.

Оқыту нәтижелері арқылы қалыптасатын және білім алушылардың іс-әрекеттерінде көрініс табатын қойылған мақсаттарға қол жеткізілгенін анықтау үшін бақылау және рефлексия сияқты деңгейлік саралау жүйесінің құрамдас бөліктері пайдаланылады. Осы технология шеңберінде оқу материалының игерілуін бақылау үнемі жүзеге асырылады. Бұл жағдайда оның әртүрлі формалары қолданылады.

Дифференциацияның тиімді түрлерін іздеу қазіргі уақытта жалғасуда. Бұл жұмыс байыпты эксперименттік тексеруді қажет етеді, өйткені тұлғаның қалыптасуы, адамның өзін қоғамда жүзеге асыру қабілеті дұрыс саралауға байланысты.

Бұл жұмыста педагогиканың маңызды мәселелерінің бірі болып табылатын білім алушылардың танымдық іс-әрекетін жандандыру ерекше рөл атқарады. Адамның танымдық белсенділігі сыртқы және ішкі жағдайлардың өзара әрекеттесуінің өте күрделі процесі болып табылады. Сыртқы жағдайлар тұлғаның танымдық белсенділігін дамытуда шешуші болып табылады, бірақ адамның санасы дамыған сайын оның қызметінде тәжірибе, дүниетаным, мүдделер, қажеттіліктер сияқты ішкі жағдайлар үлкен рөл атқарады. Білім, білік және дағдыларды игеру процесінде оқушылардың танымдық белсенділігі маңызды орын алады.

Педагогикада танымдық белсенділікті анықтаудың әртүрлі тәсілдері бар.

Ф.И.Харламов түсініктемесі бойынша, танымдық белсенділік «қоршаған әлемді зерттеу және ғылыми білім жүйесін игеру процесінде білім алушылардың қарқынды аналитикалық - синтетикалық ойлау әрекеті» [5].

Танымдық белсенділікті «білім алушылардың білімді игеруге бастамашыл, пәрменді көзқарасы, сондай-ақ оқудағы қызығушылық, дербестік және ерікті күш-жігердің көрінісі» ретінде Г.М.Лебедев анықтады [6]. Г.И.Щукина танымдық белсенділікті «мектеп жылдарында қарқынды дамып келе жатқан оқушының құнды және күрделі тұлғалық білімі», «оқушының ерекше жағдайы және оның іс-әрекетке қатынасы» деп сипаттады [7].

Т.И.Шамованың анықтамасы бойынша танымдық белсенділік «оқушының іс-әрекетіндегі белсенділік тек оқушының іс-әрекеті ғана емес, сонымен бірге осы іс-әрекеттің сапасы, онда оқушының жеке басы оның мазмұнына, іс-әрекетінің сипатына және оқу – танымдық мақсатқа жету үшін өзінің адамгершілік ерік-жігерін жұмылдыруға деген көзқарасымен көрінеді» [8].

Барлық аталған тәсілдер оқушының ұстанымын сипаттайды, өйткені біз олардың танымдық белсенділігі туралы айтып отырмыз, сондықтан оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, танымдық белсенділіктің дамуы туралы айтуға болады. Барлық авторлар дұрыс, өйткені көбінесе кез-келген процесс эмоционалды, ерік-жігерлі және интеллектуалды, сондықтан сабақтарда, олардың жеке ерекшеліктеріне байланысты,

кейбір оқушылар тек белгілі бір таным процестеріне белсенді қатысады, ал басқалары сабақтың барлық кезеңдерінде зейін мен қызығушылықты сақтайды.

Оқытудың білім беру және тәрбиелік міндеттері оқушылардың жас ерекшеліктерін, әдебиеттің сөз өнері ретіндегі ерекшеліктерін және оның мектептегі оқыту мен тәрбиелеудің жалпы жүйесіндегі рөлі мен орнын анықтайтын оқу пәнін ескере отырып кешенді түрде шешілуі керек. Саралап оқытуды ұйымдастырған кезде деңгейлердің оңтайлы санын анықтау маңызды.

Оқытудағы деңгейлі тапсырмалар оқу процесінің әртүрлі кезеңдерінде кеңінен қолданылады: жаңа материалды зерттеу, үй тапсырмасын талдау, сабақтағы білімді есепке алу, өткен материалды тексеру, бақылау және өзіндік жұмыс, қателіктермен жұмыс, бекіту сабақтары.

Оқушылардың мүмкіндіктерін ескере отырып жасалған деңгейлі тапсырмалар сыныпта қолайлы психологиялық ахуал қалыптастырады. Оқушы әр дұрыс орындалған тапсырмадан кейін қанағат сезімін сезінеді. Қиындықтарды жеңу нәтижесінде сыналған жетістік танымдық белсенділікті арттыруға күшті серпін береді. Білім алушының, оның ішінде әлсіздердің де өз қабілеттеріне деген сенімі бар. Осының бәрі оқушылардың ақыл-ой іс-әрекетін жандандыруға ықпал етеді, оқуға оң мотивация жасайды.

Жаңа тұжырымдаманы, қасиеттерді, алгоритмді енгізу кезеңінде оны топтарға бөлмей, бүкіл сыныппен жұмыс жасап, бірақ тақтада бірнеше жаттығулар жасалғаннан кейін оқушылар сараланған өзіндік жұмысқа кірісе алады. Ол үшін мұғалімнің әр түрлі фольклорлық шығармалармен, көп деңгейлі тапсырмаларды қамтитын дидактикалық материалдармен үнемі толықтырылып отыруы керек. Бірақ бұл тапсырмаларды оқушыларға қалай ұсыну, оларды қалай қызықтыру және ең жоғары нәтижеге жету өте маңызды.

Нечаева М.П. [9], Шишмаренков В.К. [10] және т.б. әдіскерлердің пікірінше, білімді бақылау сабақтарында тестілерді қолдану тиімді. Тесттер белгілі бір тақырып бойынша, сондай-ақ бірқатар тақырыптар бойынша материалдың игерілуін кеңірек және тереңірек бақылауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе білім алушылар тобындағы білімнің «төбесін» анықтау, олардың арасында көшбасшылар мен артта қалғандарды анықтау қажет болған жағдайларда өте маңызды. Тест материалды игерудің жалпы көрінісін анықтайды және артта қалушылармен де, үлгерушілермен де жеке жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Оқушыларға тесттерді баспа түрінде немесе электронды түрде ұсынуға болады.

Көп деңгейлі тапсырмалар оқушыларды оқытуда сараланған тәсілдің тиімді құралы болып табылады, егер мына педагогикалық шарттар сақталса: тапсырмалардың көлемі мен мазмұны оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып таңдалуы; сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдану: ауызша тапсырма, жаңа материалды түсіндіру, зерттелген материалды бекіту, білімді бақылау; арнайы, сараланған көмекті ұйымдастыру керек.

Тапсырмалар күрделіліктің үш деңгейі бойынша жасалынатын тәсілді қолдану қажет, бұл оқушылардың жеке ерекшеліктеріне, бағдарлама талаптарына, мектеп белгілеу жүйесіне сәйкес танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Төмендегі кестеде деңгейлерге сипаттама берілген.

Кесте 1. Саралап оқытудағы деңгейлердің сипаттамасы

Саралап оқытудағы деңгейлердің сипаттамасы		
Негізгі (бірінші) деңгей	Орта (екінші) деңгей	Жоғары (үшінші) деңгей
Репродуктивті. Ең бастысы, әр тақырып бойынша логикалық байланысты қамтамасыз етеді және негізгі идеялардың (білім жүйесі) бейнесін жасайды. Білім алушы оқығанын ажыратып, көбейтіп,	Реконструктивті. 1 деңгейдегі материалды кеңейтеді, негізгі білімді дәлелдейді, суреттейді және нақтылайды, ұғымдар жүйесін терең білуді, курс шеңберіндегі проблемалық жағдайларды шеше білуді талап етеді.	Баламалы. Материалды едәуір тереңдетеді, оның логикалық негіздемесін береді, шығармашылық қолдану перспективаларын ашады, мақсат қою және қызмет бағдарламасын таңдау арқылы тақырып пен сабақтас тақырыптар шеңберіндегі мәселелерді шешуді талап етеді.

алгоритм бойынша әрекет етуі керек.	Білім алушы фактілерді алу тәсілдерін ажырата білуі, жаңғыртуы, бірнеше алгоритмдерді қолдануы тиіс.	Білім алушы ойлау операцияларын ажырата білуі, жаңғыртуы, алгоритмдерді, түрлендіру жүйесімен орындалатын аралас тапсырмаларды алуы тиіс.
-------------------------------------	--	---

Осылайша, оқушылардың жеке ерекшеліктерін және олардың әдебиет бойынша білім деңгейлерін ескере отырып, балаларды үш топқа бөлуге болады: төмен, орта және жоғары деңгейлер .

Саралап оқыту технологиясы әрқашан жеке көзқарасты қамтиды. Көп деңгейлі оқытудың принциптері де үлкен рөл атқарады :

- Міндетті дайындық деңгейін меңгеру.
- Оқу процесінің барлық қатысушыларына міндетті дайындық деңгейін бөлу және ашық ұсыну.
- Міндетті талаптар деңгейі мен оқу деңгейі арасындағы «бөлік» (оқу процесін оқу нәтижелеріне қойылатын міндетті талаптармен шектемеу).
- Деңгейін таңдаудағы еріктілік.
- Білім мазмұнының, бақылаудың және бағалаудың деңгейлік тәсіл бойынша сәйкестігі, оған сәйкес бақылау барлық білім алушыларда міндетті даярлық деңгейінің жетістіктерін тексеруді көздеуі тиіс. Бұл материалды жоғары деңгейде игеруді тексерумен толықтырылады.

Саралап оқыту технологиясының мәні бір сыныпта оқып, бір бағдарлама мен оқулық бойынша оқушылар материалды әртүрлі деңгейде игере алатындығында және оқу материалын игеру барысында біліктер мен дағдыларды қалыптастыра отырып, бір деңгейден екінші деңгейге ауыса алатындығында көрінеді.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Осмоловская И.М. Как организовать дифференцированное обучение. М., 2002.- 208 с.
2. Негізгі және орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдістемелік құрал./О.И.Можаева, А.С.Шилибекова, Д.Б.Зиеденованың редакциялауымен – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2016 – 54 б.
3. Логачевская С. Методика дифференцированного обучения. 150 фрагментов уроков. – Каменец - Подольский, 2005. – 240 с.
4. Махова И.П. Методика использования дифференцированных заданий при изучении раздела «Экономико-географическая характеристика мира» в курсе географии 10 класса: автореф. дис. канд. пед. наук. СПб., 1998. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.dslib.net/teoria-vospitania/metodika-ispolzovaniya-differencirovannyh-zadaniy-pri-izuchenii-razdela-obwaja.html>[дата обращения: 13.05.2015]
5. Харламов И.Ф. Педагогика: Учеб. пособие. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Гардарики, 2003. - 519 с.
6. Лебедев Г.М., Кукушин В.С. Теория и методика воспитания познавательной активности. — Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 2005. — 167 с.
7. Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике.-М.:Педагогика, 1971.- 351 с.
8. Шамова Т.И. Активизация учения школьников / Т.И. Шамова.- М.: Просвещение, 2007.- 68 с.
9. Нечаев М. П. Интерактивные технологии в реализации ФГОС. 5-11 классы: технологии интерактивного обучения и воспитания, современные методы организации взаимодействия педагогов и родителей, сценарии ситуационных классных часов. – М.: ВАКО, 2016. – 205 с.
10. Шишмаренков В.К. Дифференциация обучения как педагогическая проблема. - М.: Просвещение, 2000. - 208 с. 52

Ғ.Б.ШОЙБЕКОВА

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

ТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ТРАНСЛИНГВАЛДЫ АСПЕКТІСІ

АР 23487324 «Қазақ тілін түркітілдес студенттерге цифрлық технологиялар негізінде транслингвалды аспектіде оқыту» жобасы аясында жазылды.

Аннотация. *Мақалада түркітілдес тіл үйренушілерге қазақ тілін транслингвалды тәсілмен оқыту жайлы сөз болады. Қазақ тілін оқыту тәжірибесі үнемі орыстілді тіл үйренушілерге бағытталған. Оқу құралдары мен оқулықтар, әдістемелік нұсқаулықтар да орыстілді үйренушілердің менталитетін, дүниетанымын ескере отырып оқытуды көздеген болатын. Транслингвалды оқыту тілді сол халықтың тілімен қостілділік концептісі негізінде мәдениаралық дағдыларын дамытуды, меңгеруді мақсат етеді. Осы тұрғыдан келгенде Қазақстандағы қазіргі түркітілдес елдерден келген студенттерге қазақ тілін транслингвалды аспект тұрғысынан оқыту қажет деген идея басталды.*

Түйін сөздер: қазақ тілі, оқыту, транслингвалды аспект, түркітілдес тіл үйренушілер, тілдік икемділік.

Транслингвалды тәсіл тілдерді оқшаулап үйретуден гөрі, олардың тұтастырып, бір-біріне әсер етіп, оқушылардың тілдік және ортақ мәдени және мәдениетаралық дағдыларын дамытуды мақсат етеді.

Қазақ тілін оқытудың осы күнге дейін түрлі әдіс-тәсілдері ұсынылған. Қазіргі кезде тілдер мен мәдениеттер арақатынасы қазақ тіліндегі заманауи оқулықтар мен оқу құралдарында көрініс тапқан, қазақ тілі курсының әртүрлі бөлімдерін оқу кезінде жүзеге асырылады. Қазіргі уақытта қазақ тілін оқытуда коммуникативті және лингвомәдени құзыреттер ерекшеленеді. Құзыреттілік пен оның типтерін енгізу тілді меңгерудің мақсаттары мен деңгейлерін анықтаудың әлемдік теориясы мен практикасына сәйкес келеді. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру қазақ тілін оқытудың түпкі мақсаты болып табылады. Қазақ тілін оқыту – қиын да қызықты жұмыс. Қазіргі кезде қазақ тілін оқытатын мамандарға қойылатын талап – жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып, сапалы және терең білім беру, олардың ойлау, есте сақтау, көру қабілеттерін жетілдіру. Уақытты дұрыс пайдалану, сабақты мазмұнды да қызықты өткізу – оқытушының жеке басының интеллектісін, оқу іс-әрекетін, өтілетін тақырыптың мазмұнын аша білу. Оқу орындарында жаңа технологиялар арқылы оқыту қазақ үйренудің сапасын, маңызын арттырады. «Ұжымдық оқыту технологиялары», «В.Ф. Шаталов технологиясы», «Саралап оқыту технологиясы», «Деңгейлеп саралап оқыту технологиясы», «Модульдік технология», «Ш.А. Амонашвили технологиясы», «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау технологиясы», «Жобалай оқыту технологиясы» деген технологиялардың бәрін де қазақ тілін оқытуда пайдаланылып жүр. Әр технологияның өзіндік ерекшеліктері, әдіс-тәсілдері бар.

Ал қазақ тілін оқытудың транслингвалды аспектісін түркітілдес халықтарға үйретуде пайдалану нәтиже берер еді. Себебі кез келген нәрсені өзгелерге түсіндіруде өздері білетін нәрселермен салыстырып түсіндірсе, жақсы қабылдаған болар еді.

Адамзатқа тән осы психологияны тілді оқытуға алып келіп, ғылыми айналымға түсірген Стивен Г.Келлман 2000 жылы алғаш рет «Транслингвистическое воображение» еңбегінде қолданды [1]. Келлманның транслингвизм феноменін қолданысы Сепир Уорфтың «теория относительности» теориясына жауап ретінде болды. Лингвистикалық

салыстырмалылық теориясы тілдің құрылылым мен сөйлеушілердің дүниетанымым мен көзқарастарына, сондай-ақ олардың танымдық процестеріне әсер етеді деп болжайды [2]

С. Канагараджа транслингвизмнің негізгі белгісі ретінде қарым-қатынас кезінде екі немесе одан да көп білетін адамның «бір лингвомәдениеттен екіншісіне жайлап өтуін», «лингвомәдениеттердің арасында ассимиляцияның болмауын» атайды [3, 31 б.].

Екінші тілді үйренуге арналған транслингвалды тәсіл бір тілдің негізінде оқытуды емес, тілдердің табиғатының өзара байланысын мойындай отырып, әр түрлі тілдің контекстінде ойды жеткізуге көмек береді. Транслингвалдылық» көптілді ресурстарды әдейі қолданатын әдіс ретінде де қарастырылады. Sitong Wang транслингвалды әдісті жазылым әрекетінде қолданудың тиімділігін көрсеткен [4]. Түркі тілдес білім алушылардың ортақ тарихи байланысы, тілдік, мәдени ұқсастығы дәл осы әдісті қолдану аса тиімді деп есептейміз.

Li Wei мен Wing Yee тілді транслингвалды аспектіде оқыту лингвистика мен психология, білім беру арасындағы шекараны бұзып, лингвистикалық, паралингвистикалық және лингвистикалық емес басқа да өлшемдерді жасанды бөлетін шектеулерден де шығаратынын айтады [5].

Транслингвалды оқытудың негізгі жолдары мен әдістері мыналарды қамтиды:

1. Код-ауысым (code-switching)

Оқытушы немесе оқушы бірнеше тілді бір сабақ барысында қатар қолданады. Мысалы, сөйлемді бір тілде бастап, екінші тілде аяқтау, тілдердің бір-бірімен байланысын көрсету арқылы оқушылардың ойлау қабілетін кеңейтеді.

2. Қостілдік контекстті қолдану

Бұл әдіс оқушының ана тілін (немесе меңгерген басқа тілдерін) жаңа тілді үйрену барысында қолдануға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл оқушылардың үйренетін тілін ана тілдерімен салыстыра отырып меңгеруге көмектеседі.

3. Тілдер арасындағы метакогнитивті ойлау

Оқушыларға әртүрлі тілдік құбылыстарды салыстыру, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын түсіну тапсырмалары беріледі. Бұл әдіс тілдер арасындағы байланыстарды анықтап, үйрену үрдісін жеделдетеді.

4. Көптілді мәтіндермен жұмыс

Мәтіндерді әртүрлі тілдерде оқу немесе аудару арқылы оқушының тілді ұғынуы артады. Көптілді мәтіндерде ұқсас сөздер мен грамматикалық құрылымдарды салыстыру оқушылардың тілді меңгеруін күшейтеді.

5. Мәдениетаралық коммуникация

Тілді мәдени контекстте үйрену маңызды. Транслингвалды оқытуда оқушылар тілдерді тек грамматикалық ережелер бойынша емес, сол тілдер қолданылатын мәдениеттер арқылы да меңгереді. Бұл әдіс тілді шынайы коммуникацияға енгізу мақсатында қолданылады.

6. Пәнаралық оқыту

Тілдерді басқа пәндермен байланыстыра отырып үйрету арқылы транслингвалды тәсіл күшейеді. Мысалы, тарих немесе ғылым сабақтарында бірнеше тілде материалдар оқытылуы мүмкін.

7. Диалогтық және коллаборативті оқу

Транслингвалды оқыту барысында оқушыларға топтық жұмыс істеу және әртүрлі тілдерде пікір алмасу арқылы үйренуге жағдай жасалады. Топтық жұмыс тілдік дағдыларды практикада қолдануға мүмкіндік береді.

Транслингвалды оқыту тілді меңгерудің динамикалық, икемді және көпөлшемді тәсілі болып табылады. Ол оқушылардың тілдік қабілеттерін кеңейтіп, олардың жаһандық мәдениет пен көптілді ортаны жақсы түсінуіне көмектеседі.

Транслингвалды оқыту — бұл тілдерді үйрену мен оқытудағы жаңа, заманауи тәсіл. Ол бірнеше тілдің өзара әрекеттестігін пайдалануды көздейді және тілдер арасында шекара болмауы керектігін қолдайды. Транслингвалды тәсіл тілдерді оқшаулап үйретуден

гөрі, олардың бірігіп, бір-біріне әсер етіп, оқушылардың тілдік және мәдениаралық дағдыларын дамытуды мақсат етеді.

Транслингвалды оқытудың негізгі принциптері:

1. Тілдердің өзара әрекеттестігі: Бір тілді үйрену барысында оқушы өзінің меңгерген басқа тілдерін белсенді қолданады. Бұл тілді тек грамматикалық ережелер арқылы ғана емес, оның табиғи контекстінде меңгеруге көмектеседі.

2. Тілдік икемділік: Оқушылар тілдер арасында еркін ауысып отыра алады (код-ауысым), бұл олардың тілдік ойлауын дамытып, еркін сөйлесу қабілеттерін арттырады.

3. Көпмәдениеттілік: Тілмен бірге сол тілдің мәдениетін меңгеру маңызды. Транслингвалды әдісте тіл мен мәдениетті біртұтас деп қарастырады.

4. Оқушының тілдік тәжірибесін ескеру: Бұл әдіс оқушылардың ана тілін, екінші немесе үшінші тілдерін сабақ барысында белсенді қолдануды ынталандырады, олардың тілдік тәжірибелерін байытады.

Артықшылықтары:

- Тілдерді терең меңгеру: Оқушылар бірнеше тілді қатар қолдана отырып, әр тілдің құрылымдық ерекшеліктерін жақсырақ түсінеді.

- Креативті ойлау қабілетін дамыту: Тілдер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды салыстыра отырып, оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеті дамиды.

- Мәдениетаралық диалог: Транслингвалды тәсіл мәдениетаралық байланыстарды күшейтеді, оқушыларды жаһандық азаматтыққа дайындайды.

Бұл әдіс қазіргі заманның көптілді және көпмәдениетті ортасында тиімді оқыту құралы ретінде кеңінен қолданыла бастады.

Қазақ тілін түркітілдес халықтарға транслингвалды оқыту – тілдік ортақтық пен ұқсастықтарды пайдалана отырып, қазақ тілін үйретудің әдісі. Түркі тілдері бір-біріне грамматикалық, лексикалық және фонетикалық тұрғыда ұқсас болғандықтан, бұл әдіс түркітілдес халықтарға тілді жеңіл меңгеруге көмектеседі. Транслингвалды оқытуда тілдер арасындағы байланыстар мен ұқсастықтар арқылы жаңа материалды түсіну, салыстыру және сәйкестіру әдістері қолданылады.

Мұндай оқыту әдісінде келесі аспектілерге назар аударылады:

1. Грамматикалық ұқсастықтар – түркі тілдерінің көбінде грамматикалық құрылымдар бірдей немесе өте ұқсас. Мысалы, етістіктердің жіктелуі, септік жалғаулары сияқты ережелерді түсіндіруде қазақ тілін басқа түркі тілдерімен салыстыру тиімді болуы мүмкін.

2. Лексикалық жақындық – түркі тілдері арасында сөздік қорда ортақ сөздер көп, сондықтан жаңа сөздерді үйретуде осы ұқсас сөздерді негізге алуға болады.

3. Фонетикалық сәйкестіктер – дыбыстардың ұқсастығын ескере отырып, дұрыс айтылымға баса назар аудару. Бұл дыбыстық өзгерістерді, акценттерді түсінуге көмектеседі.

4. Сөзжасам және семантика – сөздердің жасалу жолдары мен мағыналық құрылымдарын салыстыра отырып, тілді оңай меңгеруге мүмкіндік береді.

Бұл әдіс тілді меңгеруді жылдамдатып, үйренушілердің қазақ тіліне деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі.

Тілді транслингвалды оқыту (translingual teaching) — бұл тілдерді оқыту мен үйренудің жаңа тәсілі, ол оқушылардың бірнеше тілді қатар меңгеруіне бағытталады және олардың тілдік шекараларды еңсеру қабілеттерін дамытуды көздейді. Бұл әдістің негізгі ерекшелігі — бір тілді үйрену барысында басқа тілдердің элементтерін қолдану, тілдер арасындағы өзара байланысты терең түсініп, оларды біртұтас құрал ретінде пайдалану.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Келлман С. Дж. М. Кутзи и Сэмюэл Беккет: транслингвистическая связь". Сравнительное литературоведение. 1966. – (2): 161–172.
2. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике, вып. 1, М., 1960.
3. Canagarajah S. Translanguaging in the classroom: Emerging issues for research and pedagogy // Applied Linguistics Review. 2011. Vol. 2. No. 1. P. 1-28.
4. Sitong Wang. Exploring the translanguaging approach to English as a foreign language writing in China. International Journal of Education (IJE) Vol.10, No.3, September 2022 DOI: 10.5121/ije.2022.10302
5. Li Wei, Wing Yee (Jennifer) Ho. Language Learning Sans Frontiers: A Translanguaging View. Annual Review of Applied Linguistics, 38 (2018), pp. 33–59. Cambridge University Press, 2018. doi: 10.1017/S0267190518000053
6. Қадашева Қ., Асанова У.О., Ашиқбаева Б.Г. Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту әдістемесі (түркі тілдерінде сөйлейтіндер үшін). – Алматы: Кантана-пресс, 2012. – 400 б.

МУБАРАК Н.Е.

п.ғ.м., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

АДИЛБЕКОВА Л.М.

ф.ғ.к., проф.м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДА «ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ» ПӘНІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазіргі білім беру жүйесіндегі инклюзивті білім беру мәселелері қарастырылады. Білім алушылардың құқықтары мен инклюзивті білімді қажет ететін балалардың ерекшеліктері мен оқыту формалары қарастырылады. Білім беру саласындағы осы мәселенің қарастырылу барысы мен оқыту бойынша педагогтердің дайындығы жөнінде зерттелген ғалымдар пікірлері ұсынылады.

Зерттеу мақсаты: жоғарғы оқу орнындағы болашақ педагогтерге инклюзивті білім берудің маңыздылығы мен білім алушылардың ортақ заңдылықтарын түсіндіруге бағытталған тұжырымдарды ұсыну, инклюзивті білім берудің ерекшеліктері мен мақсатын түсіндіру.

Түйін сөздер: Инклюзивті білім беру, толеранттылық, құндылық, білім беру, педагог құзыреттілігі, бағалау.

Қазіргі білім беру саласындағы көптеген өзгерістер мен стратегиялық жоспарларының бірі ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың сапалы білім алуы болып отыр. Қоғамдағы түрлі өзгерістер балалардың білім алу мен өмір сүру дағдыларына әсер етеді. Білім беру саласының бір бағыты осы инклюзивті білім беру мәселесін кең тәжірибеге енгізу болды. Осы мақсатта білім беру ұйымдарында мүмкіндігі шектеулі балаларға арнайы бағдарламалар құрылып, олардың толық білім алуына мүмкіндіктер жасады. Тіпті, кей балалар басқа балалармен бірге білім алу деңгейіне жетті. Бұл балалардың ортақ қоғамда өз орнын табуға, өзін шектеп тастамауға негізделген мақсаттар еді. Бүгінгі бала – ертеңгі қоғамның азаматы. Сол азаматты балбақшадан бастап үлкен өмірге бейімдеу, дені сау балалардың арасында өзін еркін сезіну үшін қолайлы жағдай қалыптастыру – білім беру ұйымдарының негізгі міндеті болып табылады. Әр бала дүниеге келген соң білім алуға құқылы.

Әр ата-ана баласы ауру болып туады деп күтпейді, ешкім де балалардың жетілуіндегі түрлі текті шектеулерге себеп болатын кездейсоқ қасіреттен және өмірдің

шым-шытырығынан сақтандырылмаған. Әр отбасы кез келген материалдық, әлеуметтік және білім деңгейіндегі сынға тап болуы мүмкін. Даму мүмкіндіктері шектеулі (ДМШ) сәбидің дүниеге келуі – отбасы үшін беріктікке сын. Ол үйреншікті өмір желісін бұзып, болашаққа деген жоспарларды өзгертуге, құндылықтарды қайта бағалауға мәжбүрлейді.

Инклюзивті білім беруді ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары бар. Арнаулы психологияның негізін салушы ғалым Л.С. Выготскийдің зерттеулері бойынша, «Дені сау бала мен мүмкіндігі шектеулі балалар бірдей заңдылықпен дамиды. Демек, олардың даму факторы бірдей. Ақыл-ой жағынан артта қалған бала дені сау бала өтетін даму деңгейінен өтіп жетіледі, бірақ баяу және өзінің жеке ерекшеліктері деңгейінде». Инклюзивті білім беруде біз ерекше балаларымыздың дені сау балалармен бірдей білім алуына жағдай жасай отырып, оларға қосымша мүмкіндік және қажетті маман көмегін ұйымдастыруымыз қажет.

Білім беру жүйесіне оң өзгерістер, яғни осы мұқтаждықтарды қанағаттандыру мақсатында жаңалықтар енгізілуде. Осыған орай, инклюзивті білім берудің негізгі 8 принципі туындайды. Яғни, ол мына принциптер:

1. Адам құндылығы оның мүмкіндігіне қарай қабілеттілігімен, жеткен жетістіктерімен анықталады.
2. Әрбір адам сезуге және ойлауға қабілетті.
3. Әрбір адам қарым-қатынасқа құқылы.
4. Барлық адам бір-біріне қажет.
5. Білім шынайы қарым-қатынас шеңберінде жүзеге асады.
6. Барлық адамдар құрбы-құрдастарының қолдауы мен достығын қажет етеді.
7. Әрбір бала үшін жетістікке жету өзінің мүмкіндігіне қарай орындай орындай алатын әрекетін жүзеге асыру.
8. Жан-жақтылық адам өмірінің даму аясын кеңейтеді [1].

Білім беру жүйесіне баланың интеллектуалдық мүмкіндігіне денсаулық жағдайына, отбасындағы материалдық баршылығына қатысты, толық білім базасын тең жеткізуді қамтамасыз етеді. Инклюзивті білім берудегі түрлі мамандардың ынтымақтастығы қажет: мұғалімдер, бала- бақшадағы тәрбиешілер, мұғалім- логопедтер, мұғалімдефектологтар, педагог-психолог, әлеуметтік- педагог, дәрігер. Инклюзивті білім беру - мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытып-үйретудің бір формасы [2]. Осы орайда ЖОО-да студенттерге «Инклюзивті білім беру» деген пәннің жүргізілу барысына мән беру керек.

Қазақстандық зерттеуші Оралканова И.А. [3] «мұғалімнің педагогикалық әрекетке даярлығы» түсінігін инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын шетелдік мұғалім-практиктер зерттеулерінің нәтижелерін ескере отырып, психологиялық және кәсіби дайындық тұрғысынан мәнді талдау негізінде педагогтардың тұлғалық, теориялық және тәжірибелік даярлығының біртұтастығын көрсететін өзара байланысты психологиялық және кәсіби сапалардың кешені түріндегі даярлық құрылымын анықтады.

Оралканова И.А. мұғалімдердің инклюзивті білім беруге психологиялық даярлығының құрылымына келесі білімдерді енгізеді:

тұлғаның құндылықтық бағдары;

- тұлғаның уәждемесі;
- толеранттылық;
- эмпатия;
- педагогикалық оптимизм.

Ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету мынадай бағыттарда іске асырылады:

баланың даму деңгейіне әсер еткен әдіс-тәсілдер мен таңдалған бағдарламаның тиімділігін анықтау;

оқушының жеке ерекшеліктерін, танымдық қызметін, ерік-жігер саласын, отбасындағы тәрбиелік жағдайдың даму ерекшеліктерін зерттеу;

жалпы білім беретін мектептің бағдарламасын меңгерудің деңгейін анықтау;

баламен жұмыстың бағыттарын айқындау мен бала дамуындағы ауытқулардың алдын алу [4].

Инклюзивтік білім беруді ұйымдастыру жолдары:

- мүгедектік мәселені қоғамда түсіну;
- қатарластарымен қарым- қатынас;
- толыққанды білім беру;
- қоғамға кіріктіру және бейімделу;
- ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларды ерте тексеру және түзету-педагогикалық қолдау көрсету мекемелерінің көптеп ашылуы;
- инклюзивті білім беруді дамыту үрдісінде қоғамдық мекемелерде ата-аналарды қатыстыру.

Ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалардың ата-аналарымен жұмыс бұл бағыттың басты міндетінің бірі. В.А.Сухомлинский ата – анамен жұмыстың мазмұнын ашып көрсеткен ғалымдардың бірі. Ол: «Тек ата – аналармен бірге жалпы күш жігерді біріктіру арқасында мұғалімдер балаларға үлкен адамдық бақытты беруі мүмкін», – дейді. Демек, ата-ана бала тәрбиесінде балаға ықпал етуші бірден - бір фактор. Сондықтан, ерекше білім беруге қажеттілігі бар баланы психологиялық-педагогикалық қолдау қызметінде ата– аналарға психологиялық кеңес беру, оларды бала дамуының мазмұнымен ақпараттандырып отыру, жалпы ата-аналармен жұмыстың маңызы ерекше[5].

Мұғалімдеріміз әр баланың жеке ерекшеліктерін жете ескеріп, нақты әдістәсілдер мен амалдарды (стратегиялар) тандауды үйреніп, қысқа мерзімді жоспарлауына енгізе алатын болуы керек. Мұғалімнің бұл қадамы баланың құлшынысын арттырып, білім сапасына қол жеткізуіне кепілдік береді, ізденіске жетелейді. Жаңаша оқыту әдістәсілдерінің ішінде баланың қызығушылығын оятатын тамаша амалдар топтамалары бар. Мектепте деңгейлік даярлықтан өткен мұғалімдер тәлімгерлік жасап, жаңаша тәсілдерді мектеп тәжірибесіне енгізуді жүзеге асыруда. Бұл да біздің ерекше балаларымыз үшін пайдасы зор, олардың жалпы білім беру жүйесінде өздерін еркін сезініп, оқу бағдарламасын сапалы меңгеруіне септігін тигізетін оң өзгерістердің бірі. Себебі, жаңаша оқыту әдіс-тәсілдері әлеуметтік интеракция, кері байланыс, бірге оқып үйрену, бір-бірінен үйрену, өзара қолдау көрсету принциптеріне негізделген. Өзіне талап қоя алатын деңгейге жеткен бала, білімін керек арнаға бағыттап, қоғамдағы орнын табуға ұмтылады. Бұл мақсатқа жету үшін мектептегі оқутәрбие жұмыстарын кешенді бейімдеу қажет.

Педагогтің арнайы кәсіби құзыреттілігі педагогикалық қызмет және объектіге бағытталған қызмет іске асырылатын ұйым ерекшелігіне қатысты талап етілетін, мысалы, мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі (жалпы білім беретін, арнайы (түзету) мектеп және т. б.) немесе түрлі санаттағы балалармен, ата аналармен жұмыс жасайтын педагогтің кәсіби құзыреттілігі. Нақты педагогикалық іс-әрекетті орындауды, нақты педагогикалық міндетті шешуді қамтамасыз ететін педагогтің жеке кәсіби құзыреттілігі. Уәждемелік құзырет терең тұлғалық мүдделілікпен, денсаулық мүмкіншілігі шектеулі балаларды қалыпты дамып келе жатқан құрбыларының ортасына қосу жағдайында педагогикалық қызметті жүзеге асырудың оң бағытымен, уәждер жиынтығымен (әлеуметтік, танымдық, кәсіби, тұлғалық даму мен өзін-өзі таныту, табыстылық және т. б.) сипатталады. [6].

Оқу тапсырмаларын бейімдеу және оларды оқушыға ұсыну тәсілдері.

Оқу тапсырмаларын бейімдеу және оларды оқушыға ұсыну тәсілдерінің нұсқаулары:

1. уақыт аралығында тапсырмалар саны азаяды.
2. Оқу тапсырмалары қысқартылады
3. Оқу, жазу үшін мәтін қысқартылады
4. жаттығуды қайталау және меңгергенді бекіту үшін көп уақыт бөлінеді
5. ауызша түсіндіру ыммен, суретпен, картинкамен, заттармен жүргізіледі
6. сабақта көбінесе оқушының әрекет түрі ауысады
7. жаттауға берілетін ақпарат саны азаяды

8. жазу барысында оқушыға дауыстап жазуға рұқсат беріледі

9. сабақта меңгерілетін жаңа сабақтың мәнін ашу үшін оқушыға заттық-тәжірибелік қызмет ұсынылады.

Мемлекетіміздің әрбір азаматы – ұлттық құндылықтарымыз, әр баласы еліміздің ертеңі екенін ескерсек әрбір мүмкіндігі шектеулі балалардың сапалы білім алып, азамат болып қалыптасуына жағдай жасау біздің міндетіміз. Мүмкіндігі шектеулі жандарға деген мемлекет тарапынан көрсетілетін көмек етек жинап, ел болғалы толастамақ емес. Дегенмен бұл әрине мұндай жағдайда аздық, әлі де болса ойланарлық жағдай. Десек те, даму мүмкіндігі шектеулі жандар үшін ел тарапынан бөлінетін көмек пен қамқорлық шектелмесе екен деген ойдамын. Бұл жандар ондай өмірді таңдап алмаса керек. Мүмкіндігі шектеулі балалардан болашақта қолдарынан іс келетін саналы азаматтар мен азаматшалар шықпасына кім кепіл? Мүмкіндігі шектеулі жандардың қозғалыс мүмкіндігі шектелгенімен, жан - дүние кеңістігі аясының тарылып, күйзеліске ұшырауына жол бермеу - белгілі бір ұйымдардың міндеті ғана емес, қоршаған ортаның, қалың бұқараның басты парызы.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Инклюзивті білім беру. <http://zkoipk.kz/c1/401-conf.html>
2. МОН РК, 2008. 3 «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау» туралы ережесі. 2002 жыл 11 шілде.
3. Оралканова И.А. Формирование готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивного образования: дис. ... докт. философии (PhD). – Алматы, 2014. – 210 с.
4. Проект Концепции развития инклюзивного образования в Республике Казахстан на 2005-2010г.
5. Инклюзивті білім беру жағдайында даму мүмкіндігі шектеулі оқушыларды психологиялық-педагогикалық қолдау қызметінің ұйымдастырылуы // «Открытая школа» журналы. № 7(128) 09. 2013ж.
6. Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345- II «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңы (09.04.2016 ж. өзгерістер мен толықтырулар енгізілген). <http://online.zakon.kz/>

А.А.САТБЕКОВА,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының академигі

С.А.АСАНБАЕВА,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының корреспондент мүшесі

А.А.САТБЕКОВА,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

**ЖОБАЛАЙ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
МАҢЫЗЫ (ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІ БОЙЫНША)**

Аңдатпа: *Кәсіби білім берудің басты мақсаты – жас толқынның қабілеті мен қызығушылығына қарай кәсіби әрекетті игеруіне, белгілі бір мамандықтың иесі болуына жағдай жасау, мүмкіндік беру. Ал өз кезегінде сол білім әр адамның өзін-өзі тануының, маман ретінде қалыптасуының, өзін-өзі көрсете білуінің, яғни ішкі мүмкіншілігі мен тұлғалық қабілеттерінің ашылуының құралы болып табылады. Сондықтан да соңғы жылдарда жоғары оқу орындарында гуманистік бағдардағы «субъект-субъект» қатынасына негізделген білім беру жүйесіне басымдылық берілуі инновациялық технологияларды кең түрде зерттеп, оларды оқыту үдерісіне біліктілікпен батыл енгізудің қажеттігін талап етуде. Бұл Қазақстан Республикасының азаматы ретінде студенттердің жеке тұлғалық мәдениеті мен танымдық-практикалық қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін осы бағыттағы ізденістерді кеңейтудің және сол технологияларды ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерделеп зерттеудің көкейкестілігін дәлелдейді. Ал студенттің тұлғалық мәдениетінің бір арнасын олардың мемлекеттік тілді білу деңгейі құрайтындықтан, бұл пәнді оқытуда инновациялық технологияларды тиімді қолданудың жолдарын айқындау мәселесін шешу айрықша мәнге ие болып отыр. Қазақ тілін оқыту барысында студенттердің сапалы білім алуы және қазақ тілін дамытуға өзіндік үлес қосуға ұмтылуы, қазақстандық білім беру жүйесін дамытуға өз пәні мен кәсіби арқылы жол таба алуы секілді іргелі нәтижелерге қол жеткізуде, ең алдымен, сол іргетастың, білім алудың өзекті мәселелерін әлеуметтік тұрғыдан анықтаудың қажеттілігі туындайды.*

Түйін сөздер: қазақ тілі, жобалай оқыту технологиясы, білім беру, әлеуметтік және кәсіби құзыреттілік.

Кіріспе

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 5 қазанда өткен Республикалық педагогтер съезінде «Білім мен ғылым – табысқа жетудің ең басты кілті. Өскелең ұрпаққа тағылымды тәрбие және озық білім беру – өте маңызды міндет... Бүгінде педагогика саласы ғылымның ең маңызды тармағының біріне айналды. Сондықтан бұл салаға түбегейлі жаңа көзқарас қажет. Заманауи технологияның көмегімен білім беру жүйесін жедел әрі тиімді жаңғыртуға болады. Біз білім саласын ең үздік халықаралық

стандарттарға сай дамытуымыз керек» - [1] деген сөзінде жауапкершілігі үлкен жолдар бар.

Оқытудың қай түрі болмасын барлығының көздейтін мақсаты – адамды жан-жақты тәрбиелеу, сапалы білім беру. Қазіргі таңдағы білім берудің түпкі нәтижесі жай ғана білім, білік, дағды қалыптастыру емес, студенттің оларды өзінің өміріндегі кездескен түрлі жағдаяттарды дұрыс, саналы қолдана білуін талап ететін құзыреттіліктер түрінде қалыптастыру болып отыр. Сонда болашақ мұғалімдерге педагогикалық институттарда, университеттерде білім беру деген көптеген пәндер мазмұнындағы білім қорын меңгерту ғана емес, алынған білімді өз қызметінде пайдалана білу жолдарын үйрету деп түсінген абзал. Мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі мен шеберлігі, әсіресе, қазіргі нарықтық жүйеде ерекше қажеттілікке ие болып отырғаны белгілі. Өйткені жаңартылған білім беру мазмұны жүйесін енгізуде және дәстүрлі педагогикалық жүйенің өзінде мемлекетіміздің мектепке беріп отырған тапсырысы немесе сұранымы – ойлауы жан-жақты дамыған, тілге шебер және мемлекеттік тілдегі іс-қағаздарына жауап беріп, бейресми және ресми жағдаяттардан жол тауып шыға алатын, өзінің өмірдегі мәнін түсінетін, өз ісіне жауап беретін азамат тәрбиелеу. Ал мемлекеттің осы қойып отырған тапсырысының сапалы орындалуы, сөзсіз, мұғалімдердің кісілік қасиеттері мен кәсіби шеберлігіне көп байланысты. Кәсіби шеберлігі мен құзыреттілігі жетілген маман даярлауда да, білім беру саласына қойылып отырған ортақ міндетті шешуде де «Қазақ тілі» пәнінің орны ерекше екені дау тудырмайды. Өйткені бұл пән әрбір азаматтың өзі өмір сүріп отырған елінің, мемлекетінің тілін, мәдениеті мен дәстүрін сыйлауын қалыптастырады. Осындай адами болмысқа, өзгелермен қарым-қатынас мәдениетіне баулитын «Қазақ тілі» пәнінің маңызы да сондықтан уақыт өткен сайын арта түспек. [2, 33].

Негізгі бөлім

Жобалай оқыту технологиясы әлеуметтік немесе кәсіби мамандығына байланысты маңызды проблемалардың туындап отыруын талап етеді. Ондай проблемалар болашақ маманның танымдық, рухани ой-өрісін дамытуға, өмірдің әртүрлі жағдайына (мамандығында) икемделуіне мүмкіндік жасауы қажет.

Ондай проблеманы студент шешіп немесе оның қалай орындалғанын көріп қана қоймай, оның нәтижесін басқа жағдайда, басқа мәселелерді шешуге пайдалануға болатындығына көзі жетуі тиіс. Демек, мәселе мен оның практикалық тұрғыдан іске асуының (нәтиженің) қарым-қатынасы жобалау әдісінің білім беру жүйесіндегі басты ерекшелігін көрсетеді. Жобалау әдісінің мәнін түсіну, оны практика жүзінде білім беруде қолдану үшін оны мақсаты мен міндетіне қарай: ғылыми-техникалық, шығармашылық, өндірістік және оқу-тәрбие үдерісіндегі оқу жобасы деп бөліп қарастырған тиімді.

Жобалау әдісі жоғары білім беруде *маманның әлеуметтік және кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда өте маңызды*. Өйткені институтты жаңа бітірген жас маман бірден кездескен қиыншылықтар мен проблемаларды тәжірибесі аз болғандықтан, шеше алмасы анық. Сонымен қатар оларда жүйелі сыни ойлау қабілеттері де бірден қалыптаса қоймайтыны белгілі. Ал нарықтық экономика заманында маманның кәсіби құзыреттілігі бәсекеге қабілеттілігімен айқындалады. Бәсекелестік маманның әр нәрсеге бейімделуін күтіп отырмайтыны да анық.

Маман қандай жағдайға болсын бейімделіп, өзінің мәселені шеше алатын қабілетін, икемділігін, мүмкіншілігін көрсете алуы тиіс. Сондықтан да кәсіби маман дайындауға қоғам үлкен жауапкершілік артып отырғаны белгілі. Осыған орай, егер дұрыс ұйымдастыра білсе, жобалау әдісі өзінің кешенділігімен, проблемалы бағыттылығымен қандай дидактикалық міндеттерді болмасын шешуде тиімді екені даусыз.

Сондықтан студентті бірінші курстан бастап жобалау әрекетіне үйрету және оны дағдыға айналдыру қажет деп ойлаймыз. Ол үшін білім беруді ұйымдастырудың барлық формасы (лекция, практикалық сабақтар, өздік жұмыстар) құрылымы жағынан қайта құрылуы тиіс. Мысалы, лектор дайын материалды айтып жаздырғаннан да, студенттерге өмірде, білім беру үрдісінде кездесетін (мысалы, мектеп өмірінде) проблемалы

жағдаяттарды ұсынып, соның шешуін, жолын, дұрыс нұсқасын іздетуге мүмкіндік жасап отырса немесе өздеріне тапсырмалар беріп, соның ішінен проблемалар жасауға, оны шешудің жолдарын қарастыруды міндеттеп отырса т.т. нақты нәтижелерге қол жеткізуге болады. Мұндай тапсырмалардан студенттер өздеріне қажетті ақпараттарды табуға, оларды бұрынғы оқығандарымен салыстырып, соның нәтижесінде белгілі бір қорытындылар жасауға, материалды жүйелеуге, оның басты мәселелерін бөліп алуға, оның кәсіби әрекетіндегі мән-маңызын түсінуге дағдыланады, игерген білімдерін ғылыми есеп немесе жобалық жұмыс ретінде дайындауға мүмкіндік алады, ғылыми стильдері қалыптасады. Игерген материалдан белгілі бір қорытындылар жасау үшін ізденеді, әр түрлі ғылым салаларымен байланыстырады. Бұл үрдіс студенттің интеллектуалдық-кәсіби құзыреттілігін дамытуға, қалыптастыруға мүмкіндік жасайды. Жобалау әдісі студенттің кәсіби құзыреттілігімен қатар әлеуметтік құзыреттілігін де қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ғалым Ж.Дәулетбекова жобалау технологиясының кешенділік сипатын: «Бұл технологияда білім алушының шығармашылық-зерттеушілік, әрекеттік, танымдық, креативтік, мәдени қатынас қабілеттерін қатар дамытуға мүмкіндік туады», - деп көрсетеді [3, 22].

Жұмыс істеу барысында студент айналасындағы адамдармен мәдени қарым-қатынас жасауға, дұрыс сөйлеуге, өз ойын жүйелі жеткізе білуге, тыңдаушысын сыйлай білуге, жалықтырмауға, өзіне тарта білуге, өзін-өзі дұрыс ұстай білуге қалыптасады. Семинар сабақтарында оқытушы қарастырылып отырған мәселенің маңызды жерлеріне қатысты ойталқы, жарыссөз, пікірталас, іскерлік ойындар ұйымдастыруына болады.

Жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінде студенттің өз бетімен жұмыс жасау қабілеті жетіледі, ұштала түседі. Қазіргі білім берудің басты талабы – студентті өз бетімен білімін толықтыруға, ізденуге үйрету. Бұдан оқу үрдісін тек қана жобалай оқыту технологиясына құруға болмай ма деген сұрақтың болуы да заңды. Жобалау әдісі – дидактикалық міндеттерді шешудің амалы. Ол мәселені, бір жағынан, даму үстінде қарастырса, екінші жағынан, оның нақты шешімінің іске асуын қарастырады. Басқа әдістерден айырмашылығы да осында.

Жобалау әрекетін ұйымдастыру оқытушыдан үлкен дайындықты талап етеді. Ең алдымен, әрекеттің негізіне жататын мәселені анықтау қажет. Бұл жердегі ең маңызды нәрсе проблема білім алушыларға дайын күйінде ұсынылмайды. Бұл жағынан ол проблемалық әдістен ерекшеленеді. Оқытушы әр түрлі әдіс-тәсілдер, көрнекі құралдар арқылы шешімі күрделі жағдаят жасауға студенттерді жұмылдырады, яғни проблемалы жағдаяттан- проблема шығады, одан проблемалы міндеттер туындап, жобалау әрекеті осындай тізбекпен беріледі. Проблемалық жағдаят негізінен оқулықтан алынбағаны жөн, ондай проблемалар шынайы өмірден, маманның кәсіби әрекетінде кездесетін мәселелерден туындап жатқаны дұрыс.

Жобалай оқыту технологиясының болмысы туралы ғалым Ә.Әлметова докторлық зерттеу жұмысында мынадай сипаттама береді: «...Кез келген тілді өзге тіл ретінде оқытудағы жобалау әдісінің тиімділігі – студенттерді шығармашылықпен жұмыс істей білуге жұмылдыра алатындығы. Жобалау әдісі әрбір студентті белсенді танымдық әрекетке жұмылдырады, бірлесіп, ынтымақтасып жұмыс істеуге үйретеді. Студенттерді жоба мазмұны бойынша жұп болып, топ болып жұмыс істеуге бөлгенде олардың психологиялық жағынан сәйкес келуі де есепке алынуға тиіс. Мұнымен бірге бөлінген әрбір топтағы студенттердің тілді меңгеру деңгейі де әртүрлі болуға тиіс. Бір топта үш студент болса, алған тақырыптары біреу болғанымен, сол тақырып бойынша жүктелетін міндет те, бөлінетін рөл де әртүрлі болып келеді. Сонда әрбір студент жоба тақырыбынан өзі ғана орындауға тиіс бөлек тақырып алады да, өз бетінше ізденіп жұмыс істеуге мәжбүр болады. Студенттер жобаны орындау барысында әрқайсысының өзіне тапсырылған жұмысты тиянақты орындауы жалпы жобаның сәтті аяқталуының кілті екенін түсінеді. Сондықтан әрбір студент өзіне тапсырылған тақырып ауқымында жаңа ақпараттар, соны

мәліметтер іздеуге белсене кіріседі. Мұны екінші сөзбен студенттің өзі үшін жаңа, соны білім алуы деп те түсінуге болады» [4, 213].

Дидактика ғылымында проблемалық жағдаяттың әр түрлі деңгейлері көрсетіледі. Атап айтқанда: бірінші деңгей, оған оқытушының оқу материалын проблемалы түрде баяндауы жатады; екінші деңгей, яғни оқытушы проблемалы жағдаят жасап, оны білім алушылармен бірлесе шешеді; үшінші деңгей, онда оқытушы проблема қояды, білім алушылар оны өз беттерімен шешеді; төртінші деңгей, яғни білім алушылардың өздері проблема жасайды, өздері оны шешеді.

Демек, жобалау әрекеті осы төртінші деңгейде көрінеді. Ал алдыңғы үш деңгей төртіншіге дайындық болып табылады. Ғалым И.А.Зимняя оқу жағдаятында білім алушылардың проблеманы өздері тауып, оның жолын өздерінің шешуі және оның дұрыстығын өздерінің тексеруі жобалау әдісіндегі ең жоғарғы әрекет деп бағалайды [5].

Студенттер жобаларды орындауы барысында өздерінің ерік және шығармашылық қабілеттерінің жетіле түсетініне өздері де куә бола алады. Әрине, негізінен оқытушының басқаруымен, жетекшілігімен жүріп отыратын жобалау әдісін қолдану технологиясының білімді бағалаудағы объективтік және субъективтік жаңашылдығы басым болып келеді

Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысында АҚШ-та пайда болған «жоба әдісінің» теориялық негіздемесі «прагматикалық педагогика» болып табылады.

Жобалай оқыту технологиясын қазақ тілін оқыту үдерісінде қолданудың тұжырымдық негіздерін былайша пайымдауға болады:

- тек практикалық нәтиже арқылы алынатын білім ғана ақиқат және құнды болып табылады;
- адам баласы онтогенезде өзін қоршаған ортаны танып-білуі барысында жүріп өткен адамзаттың жолын қайталайды;
- оқу-таным үдерісінде студент те осы жолды қайталай отырып, жекеден → жалпыға қарай жүру жолын, яғни индуктивтік жолдан → дедукцияға қарай жүру жолын ұстанады;
- қазақ тілін жоба әдісі арқылы оқып-меңгеру студент үшін басқарылып отыратын болғанымен, негізінен, студенттің ерік-жігеріне көбірек сүйенетін, сол қасиеттерді дамытуға бағытталған үдеріс болып табылады;
- студент өзінің қазақ тілі туралы білім алу қажеттілігін практикалық тұрғыдан анықтап қана осы тілді меңгеруге белсенділікпен кірісе алады;
- сол үдерісте қазақ тілін оқып-білудің негізгі әрі белсенді субъектісіне айналады;
- қазақ тілінен берілетін білім мазмұнын студенттерге проблемалық оқыту тұрғысынан оқыту үдерісі ұйымдастырылуы керек;
- студенттердің танымдық белсенділігінің жобаны орындау үдерісінде жоғары деңгейде болуы ескерілуі тиіс;
- студенттердің қазақ тілін оқып-білу үдерісінің өмірмен тікелей байланыста болуы қажет;
- қазақ тілін оқыту үдерісінің оқу әрекеті теориясы тұрғысынан ойын, еңбек, жанды үдеріс түрінде ұйымдастырылуы керек [2, 40].

Жобалау әдісі арқылы оқыту барысында «Қазақ тілі» пәні – студент үшін Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі екендігін айқын тануға, тілді мүмкіндігінше өз бетімен меңгеруге, өз ойын еркін айта алуға, кәсіби лексиканы қалыптастыруға мүмкіндік жасайтын ерекше пән. Әсіресе, қазақша тілдік ортаның қаншалықты деңгейде дамып отырғанын, қазақ тілінің кең қанат жая дамуының болашақ өсу жолдарын студент практикалық ізденіс үстінде, яғни оқу жобасын орындау үстінде айқын тани алатын болады. Мұндай оқыту технологиясы тек студенттің қатысуын ғана мүмкін етіп қоймайды, ең бастысы, студент қазақ тілін дамытуға өзінің де үлесін тікелей қоса алатын болады, тіпті болмаса, соған ұмтылады.

Қазіргі білім беру жүйесінде заман талабына сай қолданылатын технологияларды ұйымдастыруда мынадай талаптардың орындалуы қажет:

- пәндік білімді игеру;
- алған білімдерін практика жүзінде қолдана білу;
- пәнаралық дағдыларын игеру;
- қатысымдық дағдыларды қалыптастыру;
- түрлі түрдегі ақпараттармен жұмыс жасай білу;
- ақпараттық технологияларды игеру және оларды түрлі міндеттерді шешу барысында қолдану;
- топпен жұмыс жасай білу;
- берілген проблемаларды шешу.

Біздің зерттеуімізде оқу үдерісіне жобалай оқыту технологиясын енгізудің себептері мынадай: біріншіден, бұл технология студенттің білім деңгейін дамытуға көмектеседі, себебі ол өз бетінше әрекетке түсіп, ізденеді. Екіншіден, бұл технология бойынша студент тақырыпты өзі таңдауына мүмкіндік алады. Үшіншіден, жобалау аясында ынтымақтастықта, бірлікте жұмыс істеу идеясы бар. Төртіншіден, жобалай оқыту технологиясы шығармашылық белсенділікті тудырады. Бесіншіден, жобалау технологиясы сабақта қолданылғанда оқытушыға да, студентке де жауапкершілік жүктейді әрі өзіне деген сенімділігін арттырады. Алтыншыдан, жобалау жұмыстары өзара жарысты, талас-пікірді, ең бастысы, белсенділікті талап етеді. Жетіншіден, жобалау технологиясы оқытушыға да, студентке де жұмысына, ғылыми дәлелдемелеріне қанағаттану сезімін, яғни «эгофакторлық» сенім ұялатады.

Жобалау технологиясының негізінде студенттердің танымдық дағдыларын дамыту, ақпараттық кеңістікте дұрыс жол табу, сыни және шығармашылық ой дамыту жатыр. Сонымен қатар жобалау әдісін таным жолы мен таным процесін ұйымдастыру тәсілі деп те танып, дидактикалық мақсатқа жетудегі практикалық нәтижені көздейтін тәсіл деп айтамыз.

Дидактик-ғалымдар, педагогтар осы технологияға өздерінің педагогикалық әдістерін шешу мақсатында аса назар аударады. Оның негізінде нақты прагматикалық бағытталған нәтижені көздейтін идея бар.

Ал мәселені шешу бір жағынан түрлі әдістердің жинақталуын қажет етсе, екінші жақтан білімдерді интеграциялауды керек етеді. Жобалау әдісінің құралы – жобалау жұмыстары. Әдістемелік әдебиеттерде жобамен жұмыс жасау алдында оның кезеңдерін анықтап алуды көрсетеді, яғни:

1. жобаның тақырыбын анықтау;
2. жобаның мақсатын анықтау;
3. жобаның құрылымын талқылау, жұмыс жоспарын жасау;
4. қажетті тілдік материалды және қатысым алдында арнайы тілдік жаттығулар жасау;
5. ақпараттарды жинау: бар білімді ескеру, ақпарат көздерімен жұмыс жасау, ақпараттарды сақтаудың жеке жүйесін құру;
6. топпен жұмыс жасау;
7. студенттерге деңгейаралық нәтижелерін талдайтын кездесулер ұйымдастыру, оқытушы студенттермен жасалған жұмыстарға түсінік береді, тілдік бірліктерді қолдануда жіберілген кемшіліктерді түзейді, жаңа материалдарды таңдап алады;
8. жинақталған ақпараттарды талдау, түрлі топтардың әрекеттерін үйлестіру;
9. жобаны тұсаукесерге дайындау – көрме, бейнефильм, радиобағдарламалар, театралдық көріністер, мерекелер және т.б.
10. жоба нәтижелерін көрсету (жобамен жұмыс жасаудың кульминациялық шегі);
11. жобаны бағалау, осы кезең тілдік материалдың игерілуін бақылауды ғана қоспайды, сонымен қатар, сөйлеу және қатысымдық (коммуникативтік) құзыреттіліктің дамуын да қосады.

Бұл кезеңдегі жұмыстар дәстүрлі нысанда тест түрінде жүргізіледі.

Қорытынды

Қазіргідей құзыреттілікке жетуді мұрат ететін білім нәтижесі студент бойында қалыптастырылатын мынадай жетістіктерден анық байқалады:

- студенттердің интеллектуалдық және ақыл-ой дамуы жеделдетіледі;
- әрбір жеке студенттің кәсіби құзыреттілік негіздерін өздігінен игеруіне мүмкіндік беріледі;
- студенттердің өзара қарым -қатынасына оң ықпал етеді;
- студентті сабақтан тыс өз бетімен білім алуға ынталандырады;
- өмірге қажетті білім жүйесін қалыптастыруға студенттің өзін итермелейді;
- студенттердің танымдық белсенділігін арттырады;
- студентті өзін де, өзгені де тануға, бағалауға үйренуге төселдіреді.

Бұл жағдайда білім алу үдерісінің жүгі оқытушы мен студентке бірдей түседі.

Қорыта айтқанда, жоғары оқу орындарының гуманитарлық бөлімдеріне қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы негізінде меңгерту, біріншіден, білім сапасының көтерілуіне жол ашса, екіншіден, студенттің жеке тұлғалық қабілеттерін заманауи талаптарға сай дамытуға кепілдік береді; үшіншіден, оқу үдерісінің студент үшін мәнін танытып, олардың оқу мотивацияларын дамытады; төртіншіден, оқыту үдерісінің үш мақсатын – білімдік, тәрбиелік, дамытушылық – қатар орындаудың шарты болып саналады; бесіншіден, қоғам талабы мен студент мүддесінің толық үйлесімде дамуына тірек болады.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Республикалық педагогтер съезінде сөйлеген сөзі.- 5 қазан 2023 жыл.
2. Сатбекова А.А. Рухани жаңғыру: қазақ тілін өзгетілді дәрісханада жобалай оқыту технологиясы (гуманитарлық бөлім). Монография. Алматы, ТОО «ЛантарТрейд», 2019. - 220 бет.
3. Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. докт автореф.: – 13.00.02. – Алматы, 2008. – 44 б.
4. Әлметова Ә. Қазақ тілі сабағында студенттердің сұхбаттық тілдесім мәдениетін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО 1-курс шетел тілі мамандығы үшін): пед. ғыл. докт. ... дисс.: – 13.00.02. – Алматы, 2007. –343 б.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. –2003. –№5.

ТҮРСЫНБАЙ НАЗЫМ АМАНТАЙҚЫЗЫ

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
2-курс магистранты

КЫЯХМЕТОВА Ш.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)

ИЛИАС ЖАНСҮГІРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Аннотация: Мақалада қазақтың классик ақыны Илияс Жансүгіровтің білім, тәрбие бағытында жазылған туындыларының бала тәрбиесін қалыптастырудағы орны еңбекке баулудағы рөлі қарастырылады.

Аннотация: В статье рассматривается роль произведений казахского поэта-классика Ильяса Жансугирова, написанных в направлении образования и воспитания, в формировании образования детей и роль приобщения их к труду.

Annotation: The article examines the role of the works of the Kazakh classical poet Ilyas Zhansugirov, written in the direction of education and upbringing, in the formation of children's education and the role of introducing them to work.

Тірек сөздер: этнография, еңбек тәрбиесі, ұлттық құндылық, көркем шығарма

Ключевые слова: этнография, трудовое воспитание, национальная ценность, художественное произведение.

Key words: ethnography, labor education, national value, work of art.

Қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері ұлттық психологиямен, этнопедагогикамен, этнографиямен байланысты екені белгілі. Ұлттық педагогиканың негізгі мақсаты – жас ұрпақты бай тарихи тәжірибе негізінде тәрбиелеу-еңбекқор, патриот – өз Отанының қорғаушысы, өз мәдениетін білетін, рухани бай ұрпақ тәрбиелеу.

І.Жансүгіров «Тәрбие, білім баланың жас кезінен бастап берілуі тиіс» дейді. Осы мақсаттағы шығармалары баланың көңіл-күйі мен ойын, эстетикалық талғам, сезімін оятып, саналы болып өсуіне септігін тигізеді.

Илияс Жансүгіровтің «Малта», «Жазғытұрым» өлеңдері Ташкентте, Алматыда 1929 жылы суретті кітапша болып басылып шыққан. «Малта», «Шәркей» шығармалары бойынша драмалық сабақ өткізуді тәжірибеге айналдырған дұрыс. Ол үшін әр тақырып бойынша кейіпкерлер, олардың сөздері, дауыс мәнері, іс-әрекеттері, қимыл-қозғалыстары қарастырған сценарий үлгісін жасау қажет. Сахналық сабақты таңдап алуға себеп: екі шығарманың да рөлге бөлініп оқуға лайықтылығы, кейіпкер тілдерінің тартымдылығы. Бастауыш сынып оқушылары үшін көркем шығарманы оқып талдаумен бірге өздерін қатыстыра отырып, көрініс көрсету әлдеқайда әсерлі екені белгілі.

Илияс Жансүгіровтің «Малта» өлеңі диалогқа құрылған. Апасы берген аузының суын құртқан малтаның қалай дайындалғанын білгісі келген балаға қалай жасалатынын егжей-тегжей айтып береді. «Малта» өлеңі - қазақ халқының ұлттық кәсібі, нанымы, өмір салты шынайы суреттелген шығарма. Өлең жолдары бірден баланы өзіне баурап алып, әріқарай сол малтаның дайындалу үдерісіне қатыстырады. «Құртты көрсе, құр ауыздан су ағады» дегендей баланы тамсандырып, шынымен-ақ аузынан су ағатындай әдем ісурет туғызады. «Ақын «Малта» өлеңінде қазақтың құрт жасауы үшін көп еңбек жұмсалатынын түсіндіреді. Өлеңнің мақсаты құрт жасауға кететін еңбек түрлерін таныту, еңбекті дәріптеу. Бұл өлеңнің қазіргі кезеңде қажеттілігі сол балаларға тілдік қолданыстан шығып бара жатқан тұрмыстық зат атауларына түсінік беріп, сөздік қорын молайтуында.» [1,123 б.] Бұл шығарма орта сынып балаларына еңбекті сүюді, ата кәсібіміз төрт түлік малды бағып-қағуға, ұлттық тағамдарға деген мақтанышты бойларына сіңіреді.

«Малта» өлеңінде малтаның жасалу жолын ақын балаға былай түсіндіреді:

Жайлап желін толтырған,
Қоңырша қойдың сүті едім.
Қатын қақтап сауған соң,
Шелекте қалып бүркендім.
Пісірді де түсірді,
Тостағанын томпайтып.
Ауыздарын қомпайтып,
Көбігімді ұлы алды.
Қаймағымды қызы алды,
Қаспағымды мысығы,
Жуындымды күшігі, -[2,30 б.]

деп, оған апаларының көптеген еңбек сіңіретіні балаға жүйелі түрде айтылады. «Илияс Жансүгіровтің балаларға арналған шығармалары» деген мақаласында ақын Сағынғали Сейітов: «Әңгіме қалай тартымды басталса, солай қызықты аяқталған. Жазушы баланы балаша сезіндіріп, балаша ойландыра білген. Сөзінде де, мінезі мен ісінде де жасандылық жоқ», - деп орынды айтқан.

Ақын «Малта» өлеңінде қазақтың құрт жасауы үшін көп еңбек жұмсалатынын түсіндіреді. Өлеңнің мақсаты құрт жасауға кететін еңбек түрлерін таныту, еңбекті дәріптеу. Бұл өлеңнің қазіргі кезеңде қажеттілігі сол балаларға тілдік қолданыстан шығып бара жатқан тұрмыстық зат атауларына түсінік беріп, сөздік қорын молайтуында. Бұл шығарма еңбекті сүюді, ата кәсібіміз төрт түлік малды бағып-қағуға, ұлттық тағамдарға деген мақтанышты балалардың бойларына сіңіреді.

Егер балалардың алдына белгілі бір қолынан келетін осы сияқты мақсатты істерді қоя білсек, ондай істі орындап шығуға олардың қызыға кірісетініне дау жоқ. Тәрбие мәселесін сөз еткенде, балаларға арналған көркем шығармалардың қолға алатын мақсаты осы сияқты баланы еңбек тәрбиесіне баулуы тиіс.

Еңбекке өзі араласқан бала жасаған заттың қадірін түсініп, соны бағалай алатын болады. Еңбек тәрбиесінің бұл жағы баланы ұқыптылыққа, саналы көзқарасқа үйретеді. І. Жансүгіровтің еңбек тәрбиесіне байланысты жазылған «Малта» өлеңінің ерекшеліктері бізге осыны байқатады. [3,123 б.]

Илияс өзінің жазғандарында да ауыз әдебиетінің озық үлгілерін пайдаланады, соған сүйенеді. Ондағы көркемдік тәсілдерді түгелдей творчестволық қажетіне жарайды. Мысалы, «Малтада»:

Жоғары ерні жыбырлап,
Төменгі ерні қыбырлап,
Малта сонда сөйледі,
Сөйлегенде бүй деді, -[2,30 б.]

деп аңыз әңгімеде, батырлар жырында жиі айтылатын, қазақ баласының құлағына жағымды, түсінуі жеңіл шумақты қолданады.

Илияс өзінің жазғандарында да ауыз әдебиетінің озық үлгілерін жиі пайдаланды, соған сүйенеді. Ондағы көркемдік тәсілдерді түгелдей шығармашылық қажетіне жаратады. Ал «Шәркей» әңгімесі қара сөзбен жазылған. Әңгіменің композициялық құрылысы қызық. Қысқа - қысқа диалог арқылы баламен сөйлесудің ұтымды үлгісі көрсетілген. Әңгімеде баланың айтайын деген ойын қызғылықты, өте шебер, тәтті тілімен жеткізеді. Ерекшелігі сол әңгімеде баланың өзі тікелей еңбекке араласады. Еңбек жемісін өз көзімен көріп, қолымен ұстап қуанады.

Пікір алмасу: Қойдың сүтінен құрт қайнатылады, құрттан малта жасалынады. Ал, жұнінен не жасауға болады: текемет басу, киіз басу.

- Киізден не тігуге болады?
- Шәркей.
- Шәркей дегеніміз не?

Шәркей - киізден тігілген аяқ киім. -[2,102 б.]

Осындай сұрақтардан кейін, бүгін біз сіздермен І.Жансүгіровтің «Шәркей» әңгімесімен танысамыз деп сабақты бастаймыз. Біз бұл әңгіменің композициялық құрылысының қызықтығымен таныстыру үшін үзіндіні әдейі толық алуға тырыстық. Екіншіден, қысқа-қысқа диалогқа құрылған әңгіме арқылы Ілияс балдырғандармен сөйлесе білудің дұрыс жолын, дұрыс бағытын тапқанын көрсетеді. Үшіншіден, айтайын деген ойын балдырғандар санасына қызғылықты етіп, Ілиястың өте шебер өте тартымды түрде жеткізе білетінін таныту болды. Төртіншіден, балдырғандарды жас кезінен еңбек үдерісіне араластыра білу жолын жазушы қалай суреттегенін үлгі еттік. Әңгіме өте тартымды болуымен қатар, қызықты аяқталған. Егер балалардың алдына белгілі бір қолынан келетін осы сияқты мақсатты істерді қоя білсек, ондай істі орындап шығуға олардың қызыға кірісетініне дау жоқ. Тәрбие мәселесін сөз еткенде, балаларға арналған көркем шығармалардың қолға алатын мақсаты осы сияқты баланы еңбек тәрбиесіне баулуы тиіс.

Еңбек процесіне өзі араласқан бала жасаған заттың қадірін түсініп, соны бағалай алатын болады. Еңбек тәрбиесінің бұл жағы баланы ұқыптылыққа, саналы көзқарасқа үйретеді. [4,89 б.]

І.Жансүгіровтің еңбек тәрбиесіне байланысты жазылған «Малта» мен «Шәркей» деген қызғылықты шығармаларының ерекшеліктері бізге осыны байқатады.

Көркем әдебиетте қолданылған осындай әдістердің бәрі жазушының шеберлігін танытады. Осындай қысқа әңгімеден жас төлдерге қамқорлық жасап жүрген балдырғанның сүп-сүйкімді образы көз алдында тұрғандай әсер береді. Аялы алақанымен, жұмсақ мінезімен, өнегелі өмірімен жас нәрестені еңбекке баулып отырған ана образы да бір шағын әңгімеде әсерлі суреттелген. Мұнда ауыл өмірінің нағыз типтік әрі шындық бейнесі жасалған. Егер балалардың алдына белгілі бір қолынан келетін осы сияқты мақсатты, істерді қоя білсек, ондай істі орындап шығаруға олардың қызыға кірісетініне дау жоқ. Әңгіменің балаларды еңбекке қызықтыратын осы байқатады. Сонымен қатар шығарманың балаларға осындай әсер етуі оның өз мақсатына жеткені деп білеміз. Екінші сөзбен айтқанда, мұны баланы еңбекке тәрбиелеудегі шығарманың үлкен табысы деп бағалауға тиіспіз. Тәрбие мәселесін сөз еткенде, балаларға арналған көркем шығармалардың қолға алатын мақсаты осы сияқты баланы еңбек тәрбиесіне баулуы тиіс.

Еңбек процесіне өзі араласқан бала жасаған заттың қадірін түсініп, соны бағалай алатын болады. Еңбек тәрбиесінің бұл жағы баланы ұқыптылыққа, саналы көзқарасқа үйретеді. І.Жансүгіровтің еңбек тәрбиесіне байланысты жасалған «Малта» мен «Шәркей» деген қызғылықты шығармаларының ерекшеліктері бізге осыны байқатады.

Мәтін бойынша сұрақтар қойылады. Топтық жұмыс.

1 топқа: Осы әңгімеден алған әсерлерін мақал – мәтелдермен түйіндеу.

2 топқа: Бұл әңгімедегі негізгі ойды, мақсатты айқындау.

3 топқа: Шәутен мен апасына сипаттама беру.

4 топқа: Қазіргі заман балалары шәркейдің не екенін біле ме? (диспут)

Ойсергек. «Орны ауыстырылған әріптер»

1 топқа: Ғосныарқитсүдойқңы. (Қойдың сүті – қорғасын).

2 топқа: Өепктдылмақыатптееп. (Малды теппе, ақты төкпе).

3 топқа: Ревдтанаардыекңбе. (Еңбек ер атандырады).

4 топқа: Ылоқынтладңібреше. (Шебердің қолы алтын).

«Жалғасын тап» ойыны.

Еңбек ер ... (атандырады)

Бақыт кілті... (еңбекте)

«Шәутеннің шәркейі» әңгімесінің тәрбиелік-танымдық маңызы әлі күнге өз дәрежесінде. Бір ғана шәркейді басу үшін жүн қырку, жуу, түту, киіз етіп басу, пішу, тігу сияқты табандылықты, шеберлікті қажет ететін еңбекпен ғана іс бітетіндігі Шәутеннің «Енді дайын бола ма?» деген сұрағы арқылы өз жауабын тауып отырады.

«Малта», «Шәркей» шығармаларын оқытудың білімділік, дамытушылық, тәрбиелік мақсаттары айқындалып, әдіс-тәсілдері сұрыпталып, сабақ түрі таңдап алынды. Сабаққа қажет көрнекіліктер: суреттер, шығарманың мазмұнын суретімен айқындайтын буклеттер, шығармадағы еңбек құралдарына атрибуттар пайдаланатыны анықталды. Аталған шығармалар бойынша оқушылар драмалық сабақ өтуді жоспарлады. Ол үшін әр тақырып бойынша кейіпкерлер, олардың сөздері, дауыс мәнері, іс-әрекеттері, қимыл-қозғалыстары, реквизиттерді қарастырған сценарий үлгісі жасалынды.

«Малта», «Шәркей» шығармаларын оқытуда оқушылар өздері кабинетте құрастырған сценарий үлгісі бойынша сахналық көрініс көрсетті. Сахналық көріністі таңдап алу себептері екі шығарманың да рөлге бөлініп оқуға лайықтылығы, кейіпкер тілдерінің тартымдылығы әсер еткені айтылды. Бастауыш сынып оқушылары үшін көркем шығарманы оқып талдаумен бірге өздерін қатыстыра отырып, көрініс көрсету әлде қайда әсерлі екені белгілі. Оқушылар шығармалар бойынша сабақ жоспарында драма, сахналық көрініс, кейіпкер, тағы басқа сөздерге әдеби түсінік беретіндіктерін жазған.

Оқушылар берілген тапсырма бойынша әдеби талдау жұмыстарын да жүргізді. «Малта» да, «Шәркей» де еңбек етуден шыққандығы, еңбектің түбі жеміс екендігі көптеген мысалдар арқылы балаларға қызықты тілмен жеткізілген. Ақын «Малта» өлеңінде қазақтың құрт жасауы үшін көп еңбек жұмсалатынын түсіндіреді. Өлеңнің мақсаты құрт жасауға кететін еңбек түрлерін таныту, еңбекті дәріптеу. Бұл өлеңнің қазіргі кезеңде қажеттілігі сол балаларға тілдік қолданыстан шығып бара жатқан тұрмыстық зат атауларына түсінік беріп, сөздік қорын молайтуында. Бұл шығармалар орта сынып балаларына еңбекті сүйеді, ата кәсібіміз төрт түлік малды бағып - қағуға, ұлттық тағамдарға деген мақтанышты бойларына сіңіреді деп өз талдауларын қорытты.

«Қазақ халқының көптеген мыңжылдықтар бойы қалыптасқан және ұрпақтан ұрпаққа ауызша халық шығармашылығы арқылы, ұлттық салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, ұлттық мәдениет арқылы берілетін өзіндік бірегей тәрбие жүйесі бар екенін атап өте отырып, авторлар осы жүйенің тууын, оның одан әрі дамуын мектептің негізгі міндеті деп санайды. Сонымен қатар, ұлттық өзіндік сананы қалыптастыру үшін ұлттық мәдениетті тек сыныптан тыс және сабақтан тыс жұмыстарда зерттеу жеткіліксіз. Бұл үшін, олардың пікірінше, жұмыс барлық оқу пәндерінің мазмұнын және жалпы білім мазмұнын анықтау арқылы жүргізілуі керек» [5,56 б.]. Әрбір оқу пәнінің мазмұнында қазақ халқының озық дәстүрлерін, ұлттық сана-сезімнің, ұлттық сипаттың, ұлттық өндірістің ерекшеліктерін зерделеуге орын берілуге тиіс.

Оқытудағы әдістерді таңдау балалардың ұлттық психологиясының ерекшеліктерін, олардың толыққанды дамуына барынша ықпал ететін сипатын ескере отырып құрылуы керек, қосымша оқу-әдістемелік құралдардың мазмұны оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға ықпал етуі керек.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. І.Жансүгіровтің жарияланбаған туындылары. Құрастырушы Кыяхметова Ш. Талдықорған: «Pixel» баспасы, 2024 ж.-171 б.
2. Сыдықов Т. Илияс Жансүгіров ХХІ ғасыр көзімен. Алматы: «Баянжүрек» баспасы, 2019 ж.
3. Алпысбаев Қ. Көркем шығарманы талдау жолдары. –Алматы. Оқу құралы 1995 -7-8-9 бет.
4. Тамабаева Қ. Көркем шығарма және оны талдау жолдары. Оқу құралы. - Алматы: Эверо, 2015.- 158 б.40 экз.
5. Кусаинов Ғ., Қағазбаева А., Абыканова Б., Айтбаева Д., Мылтықбаева Р., Нұғыманова С. Оқыту туралы ғылым және жаңа білім беру практикасы. –Нұр-Сұлтан-Алматы: 2020.
6. Кыяхметова Ш. Илияс Жансүгіровтің рухани әлемі. 9 - том. – Алматы: «Баянжүрек» баспасы, 2019 ж.-302 б.

**МЕНДИБАЕВА МУЛДИР БОЛАТБЕКОВНА
ТЮТЕБАЕВА ЖАНАР УСЕНБЕКОВНА**

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушылары
М.Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық жоғары колледжі

**БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН
МЕҢГЕРТУДЕГІ ТИІМДІЛІГІ**

Аннотация: Мақалада қазақ әдебиетін оқытудың жаңа әдісі, оның ішінде БЛУМ таксономиясының тиімділігін қарастырады. Қазақ әдебиеті пәнінде А.Құнанбаев өмір жолы мен шығармашылығына бірнеше тақырыптар берілген. Соның ішінде «Масғұт» поэмасына таксономия ерекшеліктері алынып, сабақ өтілген болатын. Білім алушылар әр кезеңіне сәйкес тапсырмалар орындап, алдын ала нақтыланған дискрипторлар бойынша бағаланады. Бұл әдістің тиімділігі де осында.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, технология, әдіс, БЛУМ таксономиясы, поэма.

Жаһандану заманында жас ұрпақтың жаңаша ойлау қабілеті мен белсенділігін арттыру, білімге деген құштарлығын ояту, өмірде оны қолдана білуге үйрету – біз, ұстаздардың басты міндеті болуымен қатар, оларға үлкен жауапкершілікті еселейді. Жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты - өскелең ұрпақты оқытуға үйрету, әлемдік білім кеңістігіне қол жеткізу, инновациялық білім негіздерін терең меңгерту болып табылады.

XXI ғасыр - жаңа технологиялар ғасыры. Сондықтан білім беру үрдісінде жаңа технологияларды тиімді қолдану заман талабына айналды.

Біз сандық технология жаңалықтарын жатырқамай қабылдап, тұрмысымызға енгіздік. Демек заман сұранысын қанағаттандырып, талапқа сай саналы әрекетке көштік. Технология тетіктері адамға жаңаша мүмкіндіктер сыйлады. Бірнеше ғасыр бұрын дала қоңырауы Ы.Алтынсариннің:

«Өнер білім бар жұрттар,

Тастан сарай салғызды.

Айшылық алыс жерлерден

Жылдам хабар алғызды» деп озық елдердің мәдениетін таңсық көріп, арман еткен жаңалығы бүгінгі қоғам белесінде жемісін беріп келеді.

Осы тұрғыда «Қазақ әдебиеті» пәнінде кеңінен қолданылатын тиімді әдістердің бірі – Блум таксономиясы. Таксономия - белгілі бір критериялар мен ұстанымдар бойынша объектіні жүйелеу, топтастыру немесе жіктеуді айтады. Блум таксономиясы бойынша ұйымдастыру оқушылардың дайын ақпаратты қабылдауынан гөрі, ондағы қойылған мәселені зерттеуіне, талдауына және салыстыруына, ой толғауына және бағалауына қолдау ететінін айта кеткен жөн. Блум таксономиясы адамның ақыл- ой қабілеттерінің құрылымы танымдық үдерісінің ең қарапайымнан бастап күрделіге біртіндеп өту барысында белсенді әрекетке жетелейтін 6 деңгейге сәйкес тапсырмаларды құруды қажет етеді. Тапсырмалар құруда оқытудың белсенді әдістердің мәні – білім алушылардың кәсіби іс- әрекетті меңгеруіне бағытталады. Бір тақырып төңірегінде қарастырып көреміз. «А.Құнанбаевтың «Масғұт» поэмасы» тақырыбы бойынша құрастырылған тапсырмалар:

Білу кезеңі: Тыңдалым тапсырмасы:

<https://www.youtube.com/watch?v=nOTiBwocDY4&t=3s>

бейнебаянды көріп, мазмұнымен танысып, «Масғұт» поэмасындағы кейіпкерлерді анықтап, оларға сипаттама береді.

Кейіпкерлер	Кейіпкерлерге мінездеме
Масғұт	
Қыдыр	
Хан	
Ұры	

Түсіну кезеңі: Тыңдалымнан кейінгі тапсырма:
<https://learningapps.org/display?v=pg72fhy5j22> сервисіндегі «Пазл әдісі» арқылы мәтіндегі оқиғалардың реттілігін анықтап, орнына орналастырады.



Білгенге маржан.

Тақырып – әдеби шығармада сөз болатын басты мәселе, шығарма мазмұнының негізгі арқауы, айтылатын жағдайлардың бағыт-бағдары болып табылады.

Идея жазушының осы өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы мен беретін бағасын білдіреді.

Кейіпкер – көркем шығармада суреттелетін оқиғаға қатысушы адам, әдеби образ. Әдебиетте адамның көркем бейнесін жасағанда, жазушы оның кескін-тұлғасын, іс-әрекетін, мінезін сол ортаның, дәуірдің өзгешеліктерін танытатын типтік сипаттарымен қатар өзінің басына ғана тән ерекшеліктерді де анық байқалатындай етіп суреттейді.

Қалыптастырушы бағалау: «Бас бармақ»

Қолдану кезеңі:

I топ: «Қызыл жеміс» «Сөз маржан»

Поэма мазмұны бойынша тұрақты тіркестер тауып жазу, мағынасын түсініп, өмірде қандай жағдайларда қолдану қажеттігін айқындаңыздар.

Жан сақтау- өмір сүру, күнелту

Көз тігу- көз салу, қарау

Жау жүрек- батыр, ержүрек

Құса болу- құлазу

Есі шығу- есі кету, не істерін білмеді деген мағынада

II топ: «Сары жеміс». «Кинокадр» әдісімен көрген бейнебаян бойынша бас кейіпкердің іс-әрекетіне баға бере отырып, ойнап көрсетіңіздер.

III топ: «Ақ жеміс». «Еркін жазу» әдісі. «Мен Масғұттың орнында болсам, қай жемісті тандар едім?» тақырыбында жазылым тапсырмасын орындаңыздар.

Талдау кезеңі: «Екі жақты күнделік» әдісі. Поэма туралы не білемін?

Сұрақтар	Жауаптар
Авторы:	
Тақырыбы:	
Жанр түрі:	
Идеясы:	
Шумағы:	
Тармағы:	
Бунағы:	
Ұйқасы:	
Поэманың түйіні:	
Тәрбиелік мәні:	

Жазылым тапсырмасы. Поэманың композициялық құрылысына талдау жасаңыз.

Оқиғаның басталуы: Бағдат шаһарында Масғұттың байғұс шалды ұрыдан арашалап қалуы

Оқиғаның дамуы: Масғұттың жеміс таңдап, Қыдырдан бата алуы

Оқиғаның шиеленісуі: Шалдың Масғұтқа аян беруі

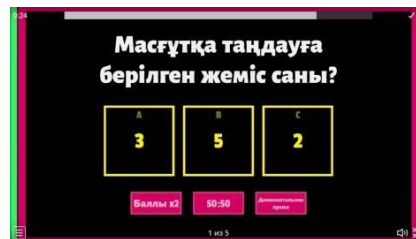
Оқиғаның шарықтау шегі: Қалаға жауған нөсер жауынның салдары

Оқиғаның шешімі: Масғұттың жауын суын ішіп, халықпен бірге болуы

Қалыптастырушы бағалау: «Үш шапалақ»

Жинақтау кезеңі.

<https://wordwall.net/ru/resource/31308441> сервисі арқылы сұрақтарға жауап беріп, білімдерін жинақтайды.



Қалыптастырушы бағалау: «Бағдаршам»

Сабақты қорытындылау:



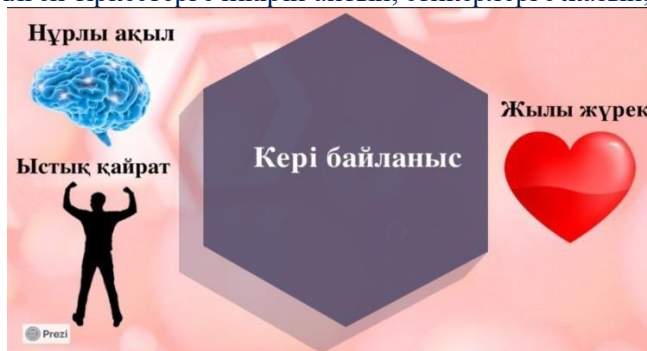
Бағалау кезеңі

Бағалау «Білімнің бес бағаны» арқылы

1. Шығарманың құрылысына талдау жасай алдық;
2. Сюжеттік кестені талабына сай толтырдық.
3. Топпен ынтымақтастықта бірлесе жұмыс істедік..
4. Поэманың идеясын айқындай алдық.
5. Негізгі кейіпкерлерімен таныстық.

Сабақ бойынша кері байланыс

Білім алушылар берілген тіркестерге пікірін айтып, стикерлерге жазып, жабыстырады.



Бір мезетте төрткүл дүниенің жаңалығына куә болып, ақпараттар толқынымен танысу мүмкіндігіне қол жеткіздік. Біздің балаларымыз - жаңа дәуірдің жемісі. Олар заманауи үлгіде білім алып тәрбиеленуі тиіс. Алайда жас ұрпақ батыстық, шығыстық өркениеттің үлгісіне аса құмартып тұрады. Жас буынды ұлттық құндылықтар идеясымен

сусындатып, ұлттық болмысқа сай тәрбиелеу талабы тұр. Себебі біз тектілік пен тазалық феномені саналатын ұлы Абайдың ұрпағымыз. Абай - ұлтына оң бағыт ұсынған адастырмас «Темірқазық». Адамның толық адам болып қалыптасуына қажетті дүниелер ақынның философиясында жинақталған. Олай болса, ұлттық мұраларымызға жаңаша өң бере отырып тәрбиелейтін болсақ, ұрпақ санасына сіңімді болар еді. Бүгінгі заман талабы - жаңашыл болу. Бұл барлығын жаңадан бастау деген сөз емес. Біздің қоғамда бала тәрбиесі мен білім беру ісіне қатысты барлық жағдай жасалған, атқарылған жұмыстар да көп. Біздің мақсат - өшкенді қайта жағып, ескіні жаңғырту.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Әлімсақ // республикалық әдеби-мәдени, тарихи-танымдыө журнал// №2 (11), 2020 жыл
2. Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері Алматы 2013 447 б
3. «Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу тәрбие процесін ұйымдастырудың 2022-2023 оқу жылындағы ерекшеліктері туралы». Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022.

АЙГҮЛ ҰЗАҚБАЙҚЫЗЫ НҰРМАНОВА

№187 Мұстафа Шоқай атындағы ІТ мектеп-лицейінің
жоғары категориялы бастауыш сынып мұғалімі, Қызылорда қ.

ЕРТЕГІ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ертегі – әрқашан да ата-аналар, үлкендер, ұстаздар, тәрбиешілер үшін аса қажетті педагогтық көмекші құрал болып табылады. Бала әрқашанда өзіне ұнаған ертегілерін ұмытпайды, есінде сақтайды. Ұлы жазушымыз М.О.Әуезов: «Табиғатты баурап, танып алғанша адам қиял мен танып, меңгеріп, оған өз ықпалын жүргізуді арман еткен. Ол ертегі, аңыз, әңгіме түрінде туып таралған...Ертегілерде қоғамдық тартыс та, күштілердің көпшілікке көрсеткен қиянаты, зорлық зомбылығы және халықтың арман, әділет туралы ұғым наным түгел жинақталған» [1, 6-б], -деп, ертегі табиғаты туралы тұжырымды пікірін білдіреді.

Фольклордың барлық түрі бүгінгі таңда ұрпақ тәрбиесі мен білімінің қайнар көзі болуы керек. Себебі, фольклор халықтың рухани меншігі ғана емес, сол халықтың рухани болмысы да. Фольклорсыз кез келген халық өзінің төлтума, дара қасиетін таныта алмайды. Дәлірек айтсақ, фольклоры жоқ халық болмайды.

Жас ұрпақ Отанын жанындай сүйетін, ұлттық тарихы мен мәдениетін қастерлейтін, рухани кемелденген болып өсіп, жетілуі қажет. Оқушылардың бойында ұлттық дүниетаным мен діл мәйегін сіңіріп, оларды нағыз отаншылдық рухта тәрбиелеп, өсіруге ықпал ету үшін қазақ ертегісін оқыту маңызды.

Ертегі көркем, бай тілі арқылы шешен сөйлеуге, өз ойын әдемі баяндауға үйретеді, әрі танымдық қабілеті мен ой - қиялын, тіл байлығын байыта түспек. Әлімсақтан қазақ халқының ақ жаулықты әжелері мен ақ сақалды қариялары өз немерелері мен шөберелеріне ертегі айтып, ақыл-кеңестерін беріп, баланың ой-қиялының жетілуіне көп септігін тигізген. Қазақ ертегілері бастауыш сынып оқушысына патриоттық тәрбие беруде ұлтжанды болуына, жақсылық пен жамандықты ажыратып, мейірімді болып өсуіне оң әсер, ғибрат болатындығы сөзсіз.

Осы ертегі арқылы жас баланың функционалдык сауаттылығын қалыптастыру үшін тиімді жұмыс жүйесін құру қажет:

1) қазақ тілі мен ана тілі пәндерінің тақырыптық материалдарынан тапсырма даярлау керек, оның дұрыс орындалуы білім мазмұнының кіріктірілуін талап етеді;

2) өткелі отырған жаңа сабақтан әртүрлі ақпарат дайындау (мәтін, кесте, сурет, инфографика, видео және аудиоматериалдар т.б.) қажет;

3) оқушыны қызықтыратын шығармашылық тапсырмаларды сабақта және сабақтан тыс іс-шараларда қолдануды дағдыға айналдыру қажет.

Белгілі бір жағдайларда бұл дағдылар жиынтығы әр түрлі деңгейде болатындығына байланысты қазіргі білім беру тәжірибесінде «функционалдық сауаттылық» термині пайдаланылады. Бұл терминнің анықтамасы – адамның сыртқы қоршаған ортамен қарым-қатынас орната алуы және ол ортаға жылдам бейімделуі. Сонымен бірге адам өзінің оқу және жазу дағдыларын қарым-қатынас жасауда қолдана білу қабілеті, яғни адамға өзін қоршаған әлеуметтік ортамен қарым-қатынасқа түсуге мүмкіндік беретін және сол ортаға барынша тез әрі жайлылықпен бейімделуіне жағдай туғыза алатын сауаттылық деңгейі,- деген де анықтама бар [2, 66-б].

Сауаттылықты 3-12 жас аралығында оқушыға берілетін бастапқы білім қалыптастырады. Осыған сәйкес бастапқы білім маңызды білімділік дағдыларын меңгерудің минималдық деңгейін қалыптастыру факторы ретінде түсінеміз. Алған білімі маңызды білімділік талаптарын қанағаттандыру керек. Бұл талаптар өз кезегінде тұлғаның жеке қабілеттерін дамыту, қоғамды дамытуға белсенді қатысу, өзінің өмір сүру деңгейін жақсарту, проблемаларды шешудің стандартты емес жолын таңдау және білім алуды жалғастыру қабілеттерін дамыту үшін қажет. Бастауыш сыныпта қалыптасқан функционалдық сауаттылықтар жүйесі келесі сыныптарда да қолданылатынын ескеріп, олардың өзара сабақтастығының сақталуын мұқият қадағалау қажет.

«Газша бала» туралы ертегіні өту арқылы пән мұғалімі ретінде алдыма мынадай мақсат қойдым:

- қазақ ертегілері арқылы баланың дамуы дұрыс қалыптасуына ықпал ету;
- ертегі мәтінімен таныстыру арқылы өзіндік ой түйю дағдысын қалыптастыру;
- өзара топтық тапсырмалар орындату арқылы қарым-қатынас жасауға үйрету;
- көпшілік алдына шығып сөйлеуге деген қорқынышын болдырмау;
- ертегі арқылы өмірдің барлық саласындағы адамның өмірімен, тұрмыстағы, еңбектегі, табиғаттағы сұлулық пен әсемдікті көре білетін, ұға білетін және оларды өзі де жасай алатын азамат етіп тәрбиелеу.

Оқыту мақсатының иерархиясы мәселелерін зерттеген американдық ғалым Б.С.Блум таксономиясы білімді меңгеру кезеңінде мақсат қоюдың мынадай алты деңгейлі тізбегін ұсынады: білу; түсіну; қолдану; анализ және синтез; бағалау [3, 137- б]. Осыған байланысты:

- Ертегі жанры туралы ақпарат алады;
- Ертегінің өзіне тән ерекшеліктерін біледі;
- Ертегінің түрлерімен танысып, мәтінді оқу арқылы қандай ертегіге жататынын ажырата алады;
- Қазақ ертегісінің қандай тақырыптарға арналғандығынан хабардар болады;
- «Газша бала» ертегісінің мәтінін оқиды, сюжетін талдайды, ой қорытады;
- Шығармашылық қабілеттерін ашуға негізделген тапсырмаларды орындау арқылы өз қиялдарындағы ертегі жазуды үйренеді;
- Нәтижелерді анықтау үшін әңгіме, сауалнама, бақылау, ашық сабақтар, диагностика, тестілеу, шығармашылық жұмыстар орындайды.

Сауаттылық тұлғаның тұрақты қасиеті болып табылады. Функционалдық сауаттылық оқушы меңгерген белгілі бір білім-біліктерден көрініс табады. Өйткені функционалдық сауаттылыққа адам нақты білім алу кезеңдерінен өткеннен кейін қол жеткізеді. Сонымен бірге оқушылардың функционалдық сауаттылығы нәтижелі болу үшін «Ана тілі» пәні бойынша мынадай шарттар қамтамасыз етілуі тиіс:

1. «Ана тілі» пәні бойынша өтілетін әр тақырыптың Б.Блум таксономиясына негізделген тапсырмалар жүйесін даярлау;

2.Сабақ барысында оқушылар өткен тақырып бойынша сыни тұрғыдан ойлауды үйренуі үшін нәтижеге бағдарланған технологияларды қолдану;

3.Оқу және жазу сауаттылығын қалыптастыру үшін берілетін тапсырмаларды шығармашылық тұрғыдан құрастыру, оқушы қызығушылығы үдесінен шығуын қамтамасыз ету.

Бастауыш білім беру деңгейінде бала жасының ерекшелігіне сай біртұтас орта білім беру жүйесінде оқу әрекетінің негізгі білігін игертуді қамтамасыз ету маңызды болып табылады. Бастауыш сынып оқушысы орындайтын оқу әрекеті мен басқа (ойын, спорттық, бейнелеу, еңбек) әрекеттер кешені тұлғалық дамуында басты роль атқарады. Мысалы, сабақ барысында берілетін сурет салу, бейнесін қағаздан жасау сияқты тапсырмалар өзге пәндермен байланыста үйретіледі.

Сабақтың тақырыбы: «Тазша бала» ертегісі

Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаты: Аудиомәтін тыңдау алдында қысқа мерзімде музыкатерапия жасау арқылы, бала санасының ертегіні қабылдауына жағдай жасау. Бастауыш сынып оқушыларына «Тазша бала» ертегісінің аудио және видеомәтінімен таныстыру арқылы кейіпкер бойындағы байқампаздыққа, тапқырлыққа, батылдыққа, шешендікке тәрбиелеу.

Сабақтың мақсаты: Интегралды жеке тұлғалық білім беру. Рефлексивті орта қалыптастыра отырып, ертегі мәтінімен таныстыру, жағымды кейіпкер Тазша бала бойындағы жақсы қасиеттерді айқындауға ықпал ету. Оқушының эмоционалды және коммуникативті қасиетін дамытуға ықпал ету. Ертегі тақырыбы, сюжеті, кейіпкер мінездемесі туралы өзіндік пікір қалыптастыруына жағдай жасау. Рельефті-графикалық нұсқаулықтарды тиімді пайдалану, балалардың диалог түріндегі қарым-қатынасқа түсуін жақсартуға ықпал ету.

Ұйымдастыру: Сәлемдесу. Оқушы көңіл-күйіне мән беру, жақсарту мақсатында сергіту сәтімен сабақты бастау. **«Менің көңіл-күйім»** жаттығуы жасалады.Мақсаты: оқушылардың көңіл-күйін игере білуге және басқаруға, қадағалауға, дұрыс бағалай білуге тәрбиелеу.

Өзін-өзі тексеру: «Ассоциация» әдісі

Өткен білімді еске түсіру: «Қара жәшік» әдісі

Сұрақ қойылады:

- Тазша бала ертегісінің суретін салсаңыз қалай бейнелер едіңіз?

- Мәтінсіз тек суретпен ертегіні сөйлетуге болады ма?

Жаңа сабақ: «Тазша бала» ертегісінің аудиожазбасын тыңдатамын. Егер халық ертегілеріне педагогикалық-психологиялық тұрғыдан қарайтын болсақ мұның жас өспірімдерге танымдық әсері жоғары. Халық ертегілерінің таңдаулы үлгілері ғасырлар бойы жасалған халық шығармашылығы болғандықтан оның ішінен көркем тіл де, терең ой да, тамаша үздік кейіпкерлер де табылады. Оның осы сияқты аса жоғары идеялық көркемдік қасиетін балалардың санасына жеткізу үшін бұлардың да өзіне лайық оқып, үйрену жолдары, әдіс амалдары бар, мысалы ертегілерді алатын болсақ, ол ел аузында ғасырлар бойы сақталып, айтылып, әңгімеленіп келеді. Ал осы ертегілер арқылы бала айналасындағы өмірді, адамдарды кеңірек танып ұстанымдылыққа еңбек сүйгіштікке ие болады.

Балалар жаратылысының көркем көріністерін, пейзажды шебер суреттеуді ұнатады, оған сүйсіне қарайды. Соны айналасынан іздейді. Қазақ ертегісінің ең мол түрі - шыншыл ертегілер. Мұндағы ертегі кейіпкерлері қиял-ғажайып ертегілердегі сияқты қиялдан туған емес.Күнделікті өмірден еңбек адамдарынан алынған. Мысалы; «Аяз би», «Тазша бала», «Ұр тоқпақ», «Атамтай Жомарт» т.б ертегілер жатады.

Бекіту. «Тазша бала» ертегісі желісінде түсірілген мультфильм көрсету (5 минут). Ертегіде оқыған, түсіндірілген Тазша бейнесі мен мультфильмде сомдалған Тазша бейнесі туралы пікір алмасу.

Сұрақ арқылы ертегі барысын тағы бір есте сақтауға қадам жасау:

- Тазша бала қиындықтан қалай құтылды?
- Бай неге Тазша баланы өлтірмек болды?
- Ертегі қалай аяқталады?

Кері байланыс: «Тазша бала ертегісіне саяхат» тақырыбында мәтін құрастыру. Құрастырған мәтінін бейнелейтін сурет салуға тапсырма беру.

Қазіргі заман талабы тұрғысынан алып қарастырсақ, бүгінгі мектеп оқушыларының жаңалық атаулыға жаны құмар, интеллектуалдық деңгейі әлдеқайда жоғары екеніне кәз жеткізуге болады. Инновациялық оқыту технологиясы негізінде пәндік білім беру идеясы жүзеге асырылады. Бұл өз кезегінде инновациялық оқыту технологияларының теориялық негізіне терең зер салуды талап етеді.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011 жыл.-3-36 бб.
2. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру (бастауыш сыныптар). Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 66 б.
3. Қоқымбаева Г. Халық педагогикасының құралдары арқылы бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін дамыту: Пед. ғыл. канд.дисс. -Алматы, 2001. -137 бет.

УСЕНОВА САЛИМА ҚҰНДАҚБАЙҚЫЗЫ

Ғ.Мұратбаев атындағы №171 мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Қызылорда қаласы

БАЛАЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНА ЭМОЦИЯЛЫҚ РЕАКЦИЯСЫН БАҒАЛАУҒА АРНАЛҒАН АИ-ҚҰРАЛДАРЫН ӘЗІРЛЕУ: ЭМОЦИЯЛАРЫН ТАЛДАУ

Қазақ әдебиеті — ұлттың рухани және мәдени мұрасы. Әсіресе, балалар әдебиеті баланың эстетикалық, адамгершілік, интеллектуалдық дамуына ықпал ететін маңызды құрал болып табылады. Бұл шығармаларға балалардың эмоционалдық реакцияларын зерттеу мен талдау олардың шығарманы қабылдау деңгейін түсінуге мүмкіндік береді.

Эмоциялық реакцияларды бағалау және талдау қазіргі уақытта жаңа технологиялардың көмегімен тиімдірек орындалуда, атап айтқанда жасанды интеллект (АИ) құралдары арқылы.

Бұл мақалада балалардың қазақ әдеби шығармаларына эмоциялық реакциясын бағалау үшін АИ технологияларын қолдану әдістерімен ерекшеліктері қарастырылады.

Балалар әдебиеті көбінесе қарапайым, бірақ терең мазмұнмен, кейіпкерлердің сезімдері мен әрекеттеріне негізделген әңгімелермен ерекшеленеді. Бала оқырмандардың осы әдеби шығармаларға қандай эмоциялық реакциялар көрсететінін бағалау баланың шығарманы қаншалықты түсінетінін және оның оларға тигізетін әсерін анықтайды. Мысалы, бала кейіпкерлердің қайғысына қайғырып, қуанышына қуана алады.

Бұл эмоциялар баланың жан дүниесінде болатын психологиялық өзгерістердің индикаторы ретінде қарастырылады.

АИ технологияларының дамуы балалардың шығармаларға реакциясын автоматты түрде талдауға және эмоциялық әсерді анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл үшін нейрондық желілер, машинамен оқыту және өңделген деректерді тану технологиялары қолданылады. Баланың эмоциялық реакцияларын талдау үш негізгі аспектілерге бөлінеді. Мимикалық реакциялар: баланың бет әлпетінің өзгерістерін талдау

арқылы оның эмоциясын анықтау. Дауыс интонациясы: баланың шығарманы оқыған кездегі дауысының қалай өзгергенін талдау.

Балалардың қазақ әдеби шығармаларына эмоциялық реакцияларын дәл анықтайтын АИ құралдарын жасау — күрделі процесс. Мұндай жүйелерді әзірлеу бірнеше кезеңнен тұрады:

Деректер жинау: Балалардың қазақ әдеби шығармаларына реакцияларын бақылау және эмоциялық деректер жинау.

Аналитикалық модельдер жасау: Жинақталған деректер негізінде эмоциялық реакцияларды талдай алатын алгоритмдер әзірлеу.

Нейрондық желілерді оқыту: Балалардың эмоциялық реакцияларын тану үшін нейрондық желілерді деректермен оқыту.

Нәтижелерді тексеру және түзету: Жүйенің нәтижелілігін тексеру және алынған нәтижелерді қазақ тіліндегі әдеби шығармаларға бейімдеу.

Балалардың қазақ әдеби шығармаларына эмоциялық реакциясын бағалауға арналған АИ құралдарын әзірлеу арқылы біз балалардың кітаптарды қабылдауын тереңірек түсініп, олардың эмоционалдық және интеллектуалдық дамуына ықпал ете аламыз. Эмоциялық талдау балаларға шығармаларды тереңірек түсінуге көмектесіп қана қоймай, олардың оқуға деген қызығушылығын арттыруға да ықпал етеді.

МҒТАР: 17.71.07

КУДАЙБЕРГЕНОВА К.Т.

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қаласы, Қазақстан Республикасы

СЫР СҮЛЕЙЛЕРІ Т.ІЗТІЛЕУОВ ПЕН БАЗАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Әдебиеттану ғылымында Сыр сүлейлерінің шығармалары туралы зерттеулер түрлі жаңа бағыттардың бірлесіп, тың еңбектердің жазылуына себеп болып жүргенін байқап жүрміз. Мақалада Сыр сүлейі Т.Ізтілеуов шығармаларындағы танымдық қор мен ұлттық тәрбие көріністері айқындалады. Басқаша айтқанда, ұлттық тәрбиенің ұлт психикасына, ондағы ой орамдарына әсері, ғибраттық үлгісі кең ұғымда тұтас алынып, тәрбие кілті ретінде түсіндіріледі.

Жас ұрпақтың сөз арқылы дүниетанымы мен көзқарасын қалыптастырып, ұлтжанды етіп тәрбиелеу қарастырылады. Демек, Т.Ізтілеуов пен Базар жыраудың толғау-термелері, мысалдары мен айтыстары, дастандарындағы тағылымдық ойлар мен өсиеттік үлгілер - ұлт рухының жыр үлгісіндегі көрінісі екені сараланады.

Сыр сүлейлері шығармаларында ұлтымыздың тұтастай мәдениеті, тарихы, тәрбиесі сақталған. Сондай-ақ тәрбиенің негізгі қызметінің бірі – адамгершілік, имандылық арқылы көрінетіні анықталған. Сол себепті де адам тәрбиесін нысан ретінде алып, оны ғылыми жүйеде қарастырып, танымы мен ойына психологиялық бірліктер мен дидактикалық ұғымдарға қарай зерттеу қажеттілігін ескере отырып, мақаламызда олардың парадигмаларына талдау жасауды мақсат тұттық. Сондықтан, бұл мақалада Т.Ізтілеуовтің шығармаларының тәрбиелік ерекшелігі қарастырылды.

Түйін сөздер: тағлым, ұлттық дүниетаным, мағыналық парадигма, дидактика, рухани байлық, ұлттық рух, ғибрат, насихат-өсиет, әлемдік өркениет.

Кіріспе. Әлем өркениетінде адамзат ұрпақтарының сан ғасырлық тарихында жан-дүние әлемін адамгершілік-имандылық ұлағатымен байытып келе жатқан рухани

құндылық қазыналы - өнер, әдеби-мәдени байланыстар екені бәрімізге мәлім. Бүгінгі күні әрбір ұлт рухани құндылықтарына қайта оралып, ұрпақтарына парасатты тәрбие беруде. Осы орайда ата-бабаларымыздың тәлім-тәрбие саласындағы ой-пікірлерін, өсиеттік жырларын тағылымдағаны еске түседі. Өлке әдебиетінде ерекше орны бар Т.Ізтілеуовтің терең толғау, сазды термелері мен мысалдары, дастандарындағы өсиеттік үлгілері ұрпақ тәрбиесінде ерекше роль атқаратыны айқын. Оның философиялық ой-тереңдігі мол туындылары ұлттық ортақ тәрбиенің негізгі түйіні – адамгершілік, имандылық, еңбек, отбасы тәрбиесіне байланысты мәселелерге тіреледі.

Өзектілігі. Имандылық пен сыйластықты ұрпаққа өсиет етіп кеткен Сыр сұлейлерінің тәрбие қағидалары бүгінде құнды мұра, ғибраттық үлгісі өте қажет. Сол себепті Т.Ізтілеуов пен Базар жыраудың ұстанымдары мен бағыттарын, шығармаларының тәрбиелік рөлін зерттеп, ғылыми деңгейін сарапқа салу зерттеудің өзектілігін көрсетеді.

Халқымыздың рухани мол мұрасының бастау көзі болып табылатын Сыр сұлейлерінің мұралары ұлт тәрбиесіне ерен үлес қосып отыр.

Болашақ өткен тарихты қорыту десек, Х ғасырда өмір сүрген ғұлама ойшыл Жүсіп Баласағұн адам басының қадір-қасиеті біліммен, ақылмен анықталатынын: «Білік берді – адам бүгін жетілді, ақыл берді – талай түйін шешілді», - [1, 63] деп ой түйген.

Біздің айтпағымыз қазақ поэзиясының осынау шеберлік биігіне көтерілуінің бастау бұлағы әріде жатқаны. Өзіндік сипатқа ие Сыр сұлейлерінің дала мәдениетімен қоса өркендеп, этика, эстетика, дидактикаға қатысты ой-желілерінің маңызы зор екені айқын.

Қалай дегенде де, Сыр сұлейлері Т.Ізтілеуов пен Базар жырау шығармаларындағы ұлттық тәрбие халқымыздың мәдениеті мен тәрбиесінің биік шыңдары екені сөзсіз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Сыр сұлейлерінің шығармаларындағы ұлттық тәрбие көрінісі, мәдени өмір салты ғана емес, халықтың тұтас ұлттық ерекшеліктерін көрсетеді. Сондықтан оның айрықша сипаттарын нақтылап, ерекшеліктерін көрсету үшін ара-жігін ажыратып көрсеткен жөн.

Соңғы уақытта әдебиеттану ғылымындағы зерттеулер мен ізденістер түрлі жаңа бағыттардың бірлесіп, соны тың зерттеудің туындауына себеп болып жүр. Мұндай зерттеулер адамзат тәрбиесі мен таным түсінігінен көрініс табады.

Сыр сұлейлері Т.Ізтілеуов пен Б.Оңдасұлының мұраларын ұлттық тәрбиемен сабақтастық тұрғысынан талдау жасауда М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев, Ө.Күмісбаев, Б.Кәрібозұлы, Ұ.Жанбершиева т.б. еңбектерін назарға алдық. Әр халықтың ұлттық дәстүрі, мәдени ерекшелігі, ұлттық мінезі, әдебиеті мен өнері тілінде көрініс табады. Қазақ танымында бейнелі сөздер көп қолданылады, - десек оның тәлім-тәрбиелік мәні де зор.

Зерттеу барысында талдау, салыстыру, сипаттау, жүйелі-кешенді талдау, жинақтау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесі мен талдау. Сыр елі сонау Қорқыт жырларынан бастап, бүгінге дейін өнер-жырды құрметтеп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, рухани байлыққа айналдырып келген.

Әлемдік өркениет кеңістігіндегі адамзаттың дүние әлемін, адамгершілік ұлағатын тәрбиемен ұштастырып, рухани қазынаға айналдырған.

Рухани жаңғыру ұлттық кодтың негізін қалады десек, тарихты тірілтпей, ұлттық сананы жаңғырту, ұлттық құндылықтарды дәріптеу мүмкін емес. Сол себептен де қазақ ғылымы үшін маңызды мәселенің бірі ұлттық тәрбиеге тоқталудың маңызы зор.

Сыр сұлейі Тұрмағамбет Ізтілеуов – қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар, ерекше ақын. Оның дидактикалық ағартушылық бағыттағы үгіт-насихат, өсиет өлеңдерінен бастап барлық шығармаларында ұрпақ, ұлт тәрбиесіне көңіл бөлгенін өз алдында сөз етуге тұрарлық дүние. Оның ақындық, азаматтық позициясы да ұлттық тәрбие, ұрпақ тәрбиесі болған.

Сол себепті өлеңді ұлттық рух биігіне көтеруде Абай, Ыбырай, Міржақып, Сұлтанмахмұт сияқты классик ақындармен сарындас. Ар-ұят, иман-адамгершілік туралы

пікірлері қазіргі заман тілегіне үндес, отбасылық тәрбиемен сабақтасып жатыр. Абай Құнанбаев он бірінші қара сөзінде: «Қашанда бір бала білім, ғылым, махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады», - [2.621] деп адамның тәрбиесіне сипаттама берген. Олай болса, біз сөз еткелі отырған Т.Ізтілеуов шығармаларының үлкен арнасы – лирикалық дидактикалық өлеңдер тұнып тұрған тәрбие, адам болам дегенге үлгі-өнеге екені анық. Оның әдеби бай мұралары фольклордан тамыр тартып, ауыз әдебиетінде жиі кездесетін мотивтер, халықтық көріністерді тәрбие көзіне айналырып, адамгершілік түйін түйіп, халық поэзиясының дәстүрлі сипаттарымен байланыстырғаны байқалады.

Өскелең ұрпақ бойына ұлттық рухты сіңіруді, ұғындыруды мақсат еткен ел тарихының көркем шежіресін жасап, оны ұрпаққа ұлттық нақышта жеткізіп, сөз өнерімен өнеге, өсиет қалдырған.

«Адамға бірінші білім емес, тәрбие беру керек. Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың хас жауы, ол келешекте оның өміріне апат әкеледі» [10.56] - деп ұлы ғұлама әл-Фараби айтқандай, адам тәрбиесі орасан жауапты істерді жүктеген Тұрмағамбет ақын шығармаларында ұлттық тәрбие дараларына көрініп, үлгі-өнеге басым келеді.

Мысалы:

Кейбіреу сәл бақытқа мәз болады,
Шабактай шалпылдаған қайрандағы.
Адамдық ісіңе жұрт аңсап тұрсын,
Не керек қарныңның құр майланғаны,
Көңіліңе: «Мен де адаммын!»- деп жүргендер көп,
Кілегей майға ұқсаған айрандағы.
Ер болсаң, елің үшін ет қызмет,

Сыбанып білегінді салсаң-дағы,- [3] деп адам бойындағы асыл қасиеттерді халқымыздың қайырымды, мейірбандығын жырлап ұрпаққа сөз өрнегімен ой тастайды.

Түркі-қазақ өркениетінің сан ғасырлар бойы игерген ұстанымы – ұрпақтардың азаматтық тұлғасын, үлгілі болмысын насихаттау. Әлем әдебиетінде осы үрдіс, яғни, ұрпақ тәрбиесі ең негізгі дүниетаным болып отыр. «Сыр сүлейлері дүрлер мен шайырлардың, ақын-жыраулардың өсиеттері – адамгершілікке, өнер-білімге, әділеттілікке үндейді», - [4,2] деп ой түйеді профессор Б.Кәрібозұлы.

Осы пікірді қуаттап: «Т.Ізтілеуов ұлтын тәрбиелеп, басқа өнегелі елдер қатарына көтеріп, өнер-білім жоғары, парасатты ұрпақ өсіруді армандайды. Осылайша, қазақ халқының іргелі ел болып, өнерін өркендетуге септігін тигізуді борыш санаған», - [6,21] деп ой қорытады ғалым Ұ.Жанбершиева.

Тұрмағамбет шығармалары да ұлттық тәрбиемен өзара сабақтас мәселелерді қамтумен ерекшеленеді. Ақындық пен ұстаздықты ұштастырған оның шығармалары тәрбие ұлағатымен сабақтас. Қазақтың отбасылық тәрбиесінде адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастарды қалыптастыру адамгершілік, халыққа қызмет ету парызы, елді, ата-ананы қадірлеу дәстүрі ұлттық тәрбиені мәңгілік ұлықтау екенін ақын:

Тұлпардың тұқымының туымы бар,
Белгілі ат болары тайдан-дағы
Алда аға, артта іні жетіп тұрса,
Жігітке ол бір құрал, сайман-дағы,
Деген бар: «Төртеу түгел – төрге шығар!»
Төрің сол – бақыт құстың байланғаны.
Алтау боп аузың ала бола қойса,

Дұшпанға құл боп анық байланбағы, - [5] деп халықтық тәрбиедегі адамдардың ізгілік жолдан айнамауын, ұлағатты ойлармен береді. Ұрпаққа өнеге болатын ұлтымыздың жақсы қасиеттерін үлгі етіп, тәрбие сабақтастығын айқындай түседі.

Оның ақындық тұлғасынан ұрпақ тәрбиесінің көрінісін қазақтың даналық ойлармен суреттегені байқалады. Барлық шығармаларында қазақтың ұлттық дүниетанымы, ұлттық тәрбиесі сабақтасып жатыр.

Адамзат баласы үшін ұрпақ тәрбиесінен асқан құндылық жоқ. Ұрпақ тәрбиесі арқылы ұлтты тәрбиелейміз десек, білім-ғылым арқылы биікке жететін болсақ, ғибрат, насихат-өсиет адамды тәрбиелеудің құралы екені Тұрмағамбет шығармаларынан анық байқалады.

Ата-баба дәстүрінде қалыптасқан адам мінез-құлқындағы жақсы мен жаман қасиеттерді ғибрат сөздермен өрнектей білген.

Жақсы мен жаман – философиялық категория. Адам баласы пайда болғаннан бастап келе жатқан ұғым, атадан-балаға мирас болатын осы өсиетті сөздерді Тұрмағамбет ақын:

Жаманға жақсы адам ақыл айтар,
Жақсыға жаман көзін бақырайтар.

«Тудым» деп, өзің туған мен де атадан,

Едәуір аузын керіп нақыл айтар, - [3.72] деп, өмірде нені қадірлеп, неден үлгі алу керек екенін жеткізуді өзіне міндет санайды.

Ұлттық сана мен ұлттық жады кез-келген халық үшін ең қастерлі, баға жетпес құнды қасиет деп ұққан ақын танымында тәрбие адамтанудың негізі деп есептейді.

Келешектің тұтқасы болашақ ұрпақ екенін пайымдаған ақынның жақсы мен жаманды өлең өзегінде салыстыра беруі, ұлттың рухани жетілуіне бағытталған ойы екені анық.

Ұлтымыздың тәрбие берудегі тиімді құралдары ертегілерде, эпостық шығармаларда әдет-ғұрып, бақыт үшін күрес, адамдардың өзара қарым-қатынастары, қазақ халқының ең жақсы қасиеттері елін, жерін сүюі бейнеленеді.

Үлкенге құрмет, әйелдерді қадірлеу, адамгершілік, мейірбандықты жырлау арқылы адамның ойлау қабілетін, тілін дамытып тұлға болып қалыптасуына септігін тигізеді.

Тұрмағамбет өмірдің өзінен алынған қорытынды түйіндерді сөз асылымен маржандай етіп тізеді. Мәселен,

Ердің ісі – келіс,

Жаманның ісі – керіс,

Ақылсыз адам, ауыздықсыз ат,

Керіспеймін деп мақтанба,

Кек сақтамаймын деп мақтан, - [5] - деп қысқа тұжырымды

тұспал өсиетпен ұрпақ тәрбиесіне ықпал жасаған. Ол өмір шындығынан қорытынды түйін айтып, қанатты сөздер мен халықтық мақал-мәтелдерді жиі қолданады.

Әр халықтың өзі жасаған логикалық ережесі – мақал мен мәтелдердегі тәрбиелік ойлар тоқсан ауыз сөзді тобықтай түйіндеп, бір-ақ ауыз сөзге сыйғызу, оның тәрбиелік мәнін ұрпақ санасына беруде: «Ердің өзіне қарама, сөзіне қара. Өлімнен ұят күшті», - деп ой түйеді. Мысалы, Т.Ізтілеуовтің «Данышпан қарт» дастанында:

Кем болмас, кеңнің ісі қалайда да,

Қате емес қарттар айтқан нақлиқат.

«Тұтқын қыз» дастанында:

Жол табам жалғыз едім дегендерден,

Өшпесе, өсірмейді оның бойын.

«Рауа бану» дастанында:

Еңбегім есесізге еткен еш болар,

Не ексең, соны орасың, - [5] деген халық шежіресі тарихынан сыр шертетін мақал-мәтелдер арқылы ұлт тәрбиесін халықтық ұғыммен түсіндіреді, шешімі де байламды.

Ас қадірін білмесең, ашаршылық берсін сазаңды,

Ат қадірін білмесең, жаяушылық берсін сазаңды [5]

Ұлт болашағы – ұлттық тәрбие деп ұққан ақын ас пен ат қадірін біліп, ұлттық рухты, ұлтжандылықты ұрпақ бойына сіңіруге ат салысқан. Халқымыздың әдет-ғұрпын, елді, дін мен тілді сүйіп, жаман әдет, жат қылықтардан аулақ болуға шақырады.

Өсиеттік ғибраты мол өлеңдерінде адам бақыты дәулетімен шектелмейтінін, жігіттің асыл қасиеті – халқына адал қызмет ету деп өнеге, тағлым беруді ұлттық құндылықтар арқылы ұғындыруды көздеген.

Бақ қонып, бастарыңа бітсе дәулет,
Көзің сал, көкірегі шерленгенге.
Қолайлы өз халқыңа қызмет қыл,
Белгілі бедеу сыры ерленгенге – [3].

Адамгершіліктің ең жоғарғы сатысы – өнер, білімді игеріп, халыққа қызмет ету деп білген. Жеке бастың тәрбиесі адам болашағын белгілейтін бастау «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі», - деген халықтық қағидамен байланыстырады. Сөйтіп ұлттық тәрбие беру арқылы отбасында парасатты ұрпақ өсіруді армандайды.

Тұрмағамбет шығармаларының түпкі ниеті – халыққа адал қызмет ету деген түйінге тіреледі. Ақынның «Шәкірттерге», «Балаларыма», «Ұстаз ұсынысы», «Адамдық іс», «Халық үшін туған хас жомарт», «Татулық», «Күн шықса нұр қашады айдан -дағы» т.б. өлеңдері халықтық тәрбиеге тұнып тұр.

Тұрмағамбет пайымында адам үшін ұрпақ тәрбиесінен асқан байлық жоқ, осы құндылықты ұрпақ бойына сіңіруде ұлтымыздың ұлағатына сүйене отырып, болашақты болжайды.

Халқымыздың әдет-ғұрпы мен салт-санасында үлкенге құрмет, аға мен іні, әйелі мен ері, ана мен бала арасындағы сыйластық, жарасымдылық, ауызбірлік сияқты қасиеттер тәрбие құралына айналған. Осы ойларды Тұрмағамбет «Тәлім» өлеңінде кестесін жатық етіп, көңілге қонымды етіп береді.

«Аға» деген ініні,
Жаным десе болады.
Ерін күткен әйелді,
Ханым десе болады.
Қызғалдақтай ұл-қызды,
Сәнім десе болады.
Ойлы туған ұлдарды,
Ғалым десе болады.
Осындай айтқан үгітті,
Ел біткенге таратып,
Мәлім десе болады [3]

Өлеңді оқыған әрбір адамның жүрегіне жетерлік ой жатыр, отбасылық тәрбие татулық, бірлік, сыйластық, құрмет жасанды емес, қарапайым халықтық тілмен суреттелген. Отбасының ынтымағы, бірлігінің жарқын көрінісін өлеңмен өрнектеген.

Академик З.Қабдолов: «Әдебиеттегі тіл көркемігі мен сөз сұлулығы жасанды жалт-жұлт күлді бадамда болуда емес, сөздің табиғилығы мен қарапайымдылығында, халықтылығы мен тазалығында жатады, әдеби тіл – жай тіл емес, демек, сұлу сөз», - [7, 214] деп түсіндіреді.

Осы пікірге сай ақын қолданған бейнелі сөзі өмір шындығы, тәрбие өрісі көз алдына келіп, сұлу сөзбен тәрбиелік өрнек салғанын аңғарамыз.

Қорытынды. XX ғасыр жаһандану кезеңі болғандықтан тәрбие, тағлым мәселесі мен туған әдебиеттің ұлттық сипатын, ақын халқымыздың әдет-ғұрпын, салт-санасының көрінісіне сай баға берген. Халқымыздың ұлттық-рухани дүниесін байыта отырып, адамгершілік, азаматтық тәрбие беруді көздеген, ақынның арқа сүйері – халық, халықтың келешегі боғандықтан Т.Ізтілеуов өлеңдері дидактикалық талғамы зор мұра ретінде бағалы.

Қазіргі қазақ әдебиеті мен педагогикасында ұлттық характерді анықтау басты міндетке айналды. Ал, Т.Ізтілеуов шығармаларындағы ұлттық сипат тәуелсіз елдің ұлы мақсатымен, тарих және тәрбие тағлымымен үндеседі. Осы арқылы Тұрмағамбет ұлтын ардақтаған ақын екендігін байқадық.

Ғасырдан-ғасырға ұласып келе жатқан дәстүр сабақтастығын жалғап, ұлттық тәрбиемен үндестіре жырлаған Т.Ізтілеуов шығармалары ұлтымыздың жадында сақталып, қайта жаңғырып, жалғасын тауып отыр. Отбасындағы татулық, бірлік, адамгершілік қарым-қатынастың негізін қалайтын ұлттық дәстүрді қалыптастыруда жеке адамның қалыптасу процесі мен нәтижесі болатын отбасы тәрбиесінің күші мен қуатын мойындайтын болсақ, Тұрмағамбет ақын ең алдымен отбасына назар аударғаны, оның бұлжымас ұстанымы болғаны сөзсіз.

Қазақ әдебиетіне баға жетпес үлес қосқан Т.Ізтілеуов шығармаларындағы ұлттық тәрбиенің көрінісін түгелдей түсу, бағасын беру азаматтық борышымыз және кезек күттірмейтін іс деп білеміз.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Баласағұн Ж. Құтты білік. //Аударған Егеубаев А. – Алматы: Жазушы, 1986. - 616 б.
2. Құнанбаев А. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. - 720 б.
3. Т.Ізтілеуов шығармалары. – Алматы: «Дешті Қыпшақ» баспа үйі, 2007. - 588 б.
4. Кәрібозұлы Б. Игенбаева Р. Сыр сүлейлері шығармаларының ұлттық тәлім-тәрбиелік тағлымы. - Қызылорда: Тұмар, 2019. -113 б.
5. Ізтілеуов Т. Шығамалар жинағы. Назым. - Алматы: Ғылым, 1982. - 320 б.
6. Жанбершиева Ұ. Т.Ізтілеуовтің әдеби мұрасы. – Алматы:Арыс, 2003. - 336 б.
7. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 294 б.
8. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары. //Құрастырғандар: Нысанбаев Ә, Құрманғалиев Ғ, Сандыбаев Ж. – Алматы: Арыс, 2009. - 240 б.
9. Әбдікәрімұлы Ж. Фараби педагогикасы. Оқу құралы.-Қарағанды:ҚарМУ, 2008. - 536 б.
10. Табылды Ә. Халық тағлымы: қазақтың халық педагогикасы және тәрбие. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 240 б.

УСЕНОВА САЛИМА ҚҰНДАҚБАЙҚЫЗЫ

Ғ.Мұратбаев атындағы №171 мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Қызылорда қаласы

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Елдегі орта мектеп оқушыларына танымды білім және ұлттық тәрбие берудің негізгі бағдарлары мен міндеттері ҚР «Білім туралы» Заңында, ел президентінің жыл сайынғы дәстүрлі жолдаулары мен ҚР білім беруді дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында да айқын көрсетілген.

Әсіресе соңғы қабылданған білім беруді дамытудың тұжырымдамасының 5-тарауы орта білім беруге арналып, бүгінгі оқыту процесіндегі негізге алатын мәселелер, сапалы білім беруде ұстанатын бағыт, жасалатын жұмыс жүйесі көрсетілген. «Білім беру ұйымдарында адамның білімділік деңгейін көтеріп қана қоймай, сонымен қатар өз өмірлік мүдделерінде де, қазақстандық қоғамның мүдделерінде де шығармашылық әлеуетін серпінді әлеуметтік-экономикалық жағдайларда іске асыруға қабілетті, түлектің түйінді құзыреттеріне ие, адамгершілігі жоғары және жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін атмосфераны қалыптастыру білім беру жүйесінің таяудағы бес жылға арналған бағдарына айналуға тиіс» [1, 212-б.], - деп білім беру қызметінің нақты мақсатын көрсетеді.

Сонымен бірге орта мектептегі білім сапасын қамтамасыз етуде ҚР Оқу-ағарту министрлігі және Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы ұсынған оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшелігі айқындалған әдістемелік нұсқау хаттың да ықпалы зор. «Білімді ұлт» сапалы білім беру» Ұлттық жобасына сәйкес тұлғаны ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу мен оқытуды қамтамасыз ету қажет» [1,320-б.], - деп көрсетіліп, білім алушыларға сапалы білім алудың қолжетімділігін қамтамасыз ету, пәнді оқытудың мақсаты мен бекітілген бағдарламаның негізгі кезеңдерінің нәтижелі болуы үшін талап етілетін әдістемелік шеберлік мәселесіне де басымдық берілген.

Қазақ әдебиеті пәнін оқытудың негізгі мақсаты – ұлттық әдеби туындылардың ерекшелігін айқындап, көркем шығарманың мазмұнын, идеясын, автор ұстанымына талдау жасауға үйрету.Сонымен бірге туындыдағы бейнені, көркемдегіш құралдарды шебер пайдалану ерекшелігін бағалай білуге үйретеді.

2021-2022 оқу жылында орта білім беру саласында оқушылардың шығармашылық әлеуетін арттыруды мемлекеттік-жеке серіктестік аясында жүргізу, оқыту мен білім беру әдістемелерін өзгертуге, критериалды бағалау жүйесін енгізуге негізделген білім берудің жаңартылған мазмұнын енгізу жұмысы аяқталды.Осының негізінде мемлекеттің басым міндеті орта мектепте білім беруді дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы қабылданды.

Орта білім беру саласында мына мәселелер шешімін шұғыл табуы тиіс деп көрсетілді:

- 21 ғасырдағы білім алушыларға қажетті білім, дағдылар, тәсілдер мен құндылықтарды айқындайтын білім беру мазмұнын жетілдіру қажет;
- ауылдық жерлердегі мектептердің ақпараттық-технологиялық, материалдық инфрақұрылымын жақсарту қажет;
- «Оқуға құштар мектеп» жобасы аясында білім алушылардың оқу сауаттылығын дамытудың тиімді тәсілдерін анықтап, енгізу қажет [2].

Педагогика саласының бір топ ғалымдары бұл көрсетілген мәселелер қазақ ұлттық мектебін құру арқылы шешіледі деп есептейді [3,12-б.]. Сонымен бірге ұлттық болмыс, саяси, адамгершілік, эстетикалық, тәрбие, тарихи санаға негізделген білім мазмұнында ана тілін, ата тарихын, төл мәдениетін, ұлттық салт-дәстүрлерін жүйелі оқытудың маңыздылығын да атап көрсетеді.

Бүгінгі күннің талабына сай заманауи педагог кәсіби құзыраттілігі қалыптасқан мұғалім болуы тиіс. «Педагогтың кәсіби құзыреттілігі ұғымын – оның кәсіби қызметін тиімді жүзеге асыру қабілеті деуге болады. Кәсіби құзыреттілік – педагогтың үш компоненттен тұратын интегралды сипаты, яғни когнитивтік (білім), операциялдық (қызметін жүзеге асыратын әрекеттер жиынтығы) және аксиомологиялық (өз басында белгілі құндылықтың болуы, оны бағалау және келешекке жобалау)» [3,127-б.], - деп көрсеткеніндей педагогика ғылымының әдіснамасымен және әдістемесімен қаруланған мұғалімнің оқытқан оқушысы ғана сапалы білімді игеріп, оң нәтиже көрсете алады.

«Қазақ» газетінің 1915 жылғы сандарында бала тәрбиесі жөнінде бірнеше мақала жарық көрген. «М.Жаңа Байбақты» бүркеншік есімімен «Бала тәрбиесі» атты мақалада адам баласы барлық білікті сыртқы бес мүшесімен алатындығын сипаттайды. Яғни, көзбен көрсе, құлақпен естісе, мұрынмен иіскесе, тілмен татып, денемен сезінсе өзі қабылдаған ақпаратын мәңгі жадында ұстап, ұмытпайтындығына мән береді. «Сондықтан баланы оқытқан уақытта бұл 5 мүшелердің барлығын бірдей тәрбиелеу керек. Бір қатары тәрбиеленіп, бір қатары тәрбиеленбей қалса, ол балаға зор кемшілік келтіреді. Сонымен баланы оқытқанда жеңіл жолмен бар мүшелерін бірдей тәрбиелеп, әзір білімді баланың кішкентай басына тыға бермей, жетелеп өзіне іздетіп, ақылын кәмілдеп, ізгілікке жетелеп, жүрегін адалдап, жақсыға қызығатын, жаманнан жиіркенетін қылып, табиғатын жіңішкертіп шығару мақсұт», -деп гректердің екі мың жылдай бұрын түсініп, педагогика

дейтін ғылым шығарып қолданып көргендігін, қазаққа да бала тәрбиесіне аса мән беретін кез келгендігін айтады.

Міне, Алаш арыстары көтерген осы идеяны негізге ала отырып, «Қазақ әдебиеті» пәнінің оқу бағдарламасы оқушы бойына үш негізгі дағдыны қалыптастыруды көздейді:

- түсіну және жауап беру;
- анализ және интерпретация;
- бағалау және салыстыру [4].

Қазақ поэзиясын оқытудың тиімді әдістерін айқындау үшін біз пән қалыптастыратын осы дағдыларды негізге алуға міндеттіміз. Ең алдымен білім алушы бойына түсіну және жауап беру дағдысын қалыптастыру үшін поэзиялық туынды мәтінімен таныстыруымыз қажет. Сонымен бірге поэзиялық шығарманың мазмұны мен пішінін анықтауды, туындыны талдауды, шығарма тұжырымдамасын айқындай білуді, көркем туындыдағы образдарды ашуды, талдауды үйрету де маңызды болып есептеледі. Осы іс әрекеттерді ретімен жасау барысында міндетті түрде көркем туындының үзінділерімен танысып, есте сақтау жадыларының жақсаруына ықпал ететіндігін де есте ұстауға міндеттіміз.

Мектеп мұғалімінің бойындағы әдістемелік шеберлігі туралы ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлы да тұжырымды пікірлер ұсынған. «Оқыту жайында» атты мақаласында оқыту мәселесі үш маңызды мәселеге тікелей байланыстылығын көрсетеді. «Бірі ақшаға, бірі құралға, бірі мұғалімге. Осы үш тіреуі бірдей тең болса, оқу қисаймайды, ауытқымайды, түзу жүреді...» [5, 96-б.] – деп, әр мәселенің маңыздылығын айқындап, нақты дәлелдермен көрсетеді. Сол кездің өзінде оқушыға терең білім беру үшін ғылыми жүйеге негізделген оқу бағдарламасының болуы міндетті екендігін дәлелдеген [Байтұрсынұлы А. Тіл– құрал. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 345-б.]. Оның әр пәнді оқытудың әдістемесі жөніндегі ұсыныстары әлі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. «Жаңа мектеп» журналында жарық көрген «Қай әдіс жақсы?» мақаласында: «Әдіс деген қатып-семіп қалған догма емес... Жақсы дерлікте, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олқылықтың белгісі – бір ғана әдіспен болу. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу» [6], – деп Л.Н.Толстойдың «Үйрету әдістері» зерттеу еңбегіне талдау жасай отырып, оқушыны сауаттылыққа тез үйретудің өзіндік әдістерін қарастырады.

Педагог қызметінің нәтижелілігі өз пәні бойынша оқыту әдістемесі саласында теориялық білімі мен іскерлігінің жоғары деңгейде болуына тікелей байланысты. Теориялық білім зерттеушілік құзыреті арқылы толығып, қолданатын әдістемесі арқылы айшықтала түсетіні белгілі. Педагогтің зерттеушілік құзыреттілігі:

- кәсіби қызметте проблеманы көрсету іскерлігінен;
- зерттеу әдісін қою іскерлігінен;
- болжамды қисындап мазмұндау іскерлігінен;
- зерттеу пәнін сауатты анықтай алуынан көрінеді.

Ал әдістемелік құзыреттілік өзінің және басқаның кәсіби қызметін талдау іскерлігі мен оқыту мен тәрбиелеудің тиімді әдістерін, тәсілдері мен пішіндерін дұрыс таңдап, қолдана алуынан көрінеді. Әсіресе, ақпараттық технологиялар саласындағы білім-білігін үнемі жетілдіріп отыру, коммуникативті қабілетін оқушымен қарым-қатынас жасауда дұрыс қолдана алу да мұғалімнің шеберлік деңгейінен хабардар етеді.

«Қазақ әдебиеті» пәнінің оқу бағдарламасы бойынша қазақ поэзиясын оқытуда қалыптастыратын екінші дағды «Анализ және интерпретация» деп көрсетіледі. Поэзиялық шығарманың құрылымын, композициялық тәсілдерді талдауды және автордың қолданған көркемдегіш құралдарының қуатын анықтау, бейнесін айқындау арқылы оқушының шығарма жазуға деген қызығушылығы мен құлшынысын оятуды мақсат етеді.

Латын тілінен енген «композиция» сөзі «құрастыру», «тәртіпке келтіру» деген мағынаны беретіндігін негізге алсақ, ақын туындысында өмір картиналарын шынайы сипаттау арқылы кейіпкер мінезін сомдайды, өмір шындығын образдар арқылы көрсетеді. Эпикалық, драмалық, лирикалық туындылардың композициясын талдай алуға үйретудің маңыздылығы осыдан байқалады.

Ақын өз туындысы арқылы бізден бұрын болып өткенді де, қазіргі таңда болып жатқанды да, бүгінгі болмағанмен болуы мүмкін болашақты да бейнелеп бере алады, сол арқылы идеясы ұсынады. Мәселен, азамттық жырларының бастауында тұрған, өз шығармаларын елді ерлік қимылын жасауға үндеу арқылы күрес идеясын ұсынған Махамбет жырлары жастар бойында патриоттық сезімді қалыптастыруға тәрбиелейді. Махамбеттің әр жырынан қалың қолды қарулы күреске шақырғандай жалынды үгіт пен терең ойға толы ақынның нәзік сезімі ұштасып жатады. Профессор Қ.Жұмағалиев: «Махамбет өлеңдері тек жалаң құрғақ үгіт емес, оның өлеңдерінде жалынды саяси өткірлік пен терең ой, нәзік сезім әрдайым ұштасып, біте қайнасып жатады» [7,192-193-б.], - деп баға берген.

Мектеп мұғалімі мысалы, Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» өлеңі бір шумақ, 19 тармақтан тұратындығын, шұбыртпалы ұйқаспен келетін бұл өлең жаймашуақ жәй кездегі көңіл-күйді көрсетуге қолайырақ келетін он бір буынды емес, қимыл-әрекетті, алыс-жұлысты, жортуыл тәрізді өмір құбылысын суреттеуге лайықты 7-8 буынды жыр ағымымен келетіндігін оқушыға нақты мысалдар арқылы жеткізе алуы тиіс. Өлең дауысты дыбыстар қайталанып келетін ассонанстан басталып, дауыссыз дыбыстар қайталанып келетін аллитерациямен аяқталады. Өлеңді оқып отырғанда жетегінде аты бар, қолында найзасы, белінде қылышы бар, сауыт-сайманы сайланған жауынгерлердің рухтана шапқан шабысын елестетесің, өлеңнің соңғы жолдарындағы қайталанып келетін «Т» дыбысы сол ерлер шауып келе жатқан аттың тұяғының дыбысындай әсер береді. Дәл осы әсерді сыныптағы барлық оқушы бір мезгілде сезініп, ұзақ уақыт жадында жатталып қалуы үшін дәстүрлі түрде жырды мәнерлеп қана оқытумен шектелмей, жырдың әр шумағының идеясын аша түсетін әдіс-тәсілдерді пайдану маңызды. Тіпті жырды нақышына келтіре мәнерлеп оқитын оқушының мақамын әуенмен сүйемелдеуді, не жырдың мәтінімен таныстырмай тұрып Махамбет туралы түсірілген деректі фильмнен үзінді көрсету үйлестірсе оқушы үшін танымы терең сабақ болады.

Оқушы ақын жырынан кейін туған жерімізді ереуіл атқа ер салып мінген, көк байрақты ту еткен, тәңіріне тәу еткен батыр, ержүрек қазақтың рухты бейнесін өзінің түсінігі бойынша топтастырады. Бұл оқытудың жаңа технологиясында «Топтастыру әдісі», ойды жинақтау стратегиясы деп аталады.

Оқушының бойындағы тұлғалық қасиетін дамыту мәселесі соңғы он жыл көлемінде басты назарда болып келеді. Әсіресе осы тұлғалық қасиетті қалыптастыруда саралап, даралап, деңгейлеп оқытудың маңызы ерекше. Әрбір жеке оқушының ерекше табиғатын тану мәселесі мұғалімдерден пайдаланатын әдістерін жетілдіре түсуге мұрындық болып отыр. Оқушының тұлғалық қасиетін тек қалыптастырып қана қоймай, оны дамыту да мынандай қағидаларға негізделеді:

- сыныптағы барлық оқушыға бірдей көңіл аудару;
- әр оқушының жеке қабілетін, ерекшелігін қадірлеу;
- топтық оқытудың тәрбиелік мүмкіндігін пайдалану арқылы, сынып атмосферасын тұрақты ұстау;
- әр оқушының бойындағы шығармашылық қабілетіне қарай сыныптан тыс жұмыс жүргізу.

Орта мектептен бастап оқушыны интеллектуалдық, икемділік, қатысымдық жағынан айналадағы оқиғалармен белсенді қарым-қатынасқа түсуге дайындау, терең білім алу арқылы тұлғаның дамуына жол ашу, ақыл-ойының, танымының тереңдеуіне қол жеткізу негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Қазақ поэзиясын оқытудың тиімді тәсілдерін қарастыру нәтижесінде қазақ поэзиясын оқытуға байланысты туындаған түрлі бағыттағы қағидалар қазақ әдебиетін оқыту саласының ең қажетті, ең тиімді бөлігін дұрыс оқытуға ықпал ететіндігіне көз жеткіземіз.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. 2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022. – 320 б.
2. ҚР мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы ҚР Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 249 қаулысы
3. Бөлеев Қ. Қазақ этнопедагогикасы – ұлттық тәрбие берудің негізі. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2008. – 160 б.
4. «Қазақ» газеті /Бас редакторы Ә.Нысанбаев/. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. – 560 б.
5. Исмаханбетова Р.С. Ғасыр саңылағы: Ахмет Байтұрсынұлының ғұмырбаяны. Монография. – Астана: «Педагогика ПРЕСС», 2010. – 96 б.
6. Байтұрсынұлы А. Қай әдіс жақсы // «Жаңа мектеп» журналы, 1928 ж, №8
7. Жұмағалиев Қ. Махамбет. – Алматы, 1962. – 242 б.

ШАХАНОВА МАУИЯ АБДИМАЛИКОВНА

Ғ.Мұратбаев атындағы №171 мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Қызылорда қаласы

«ҚАЗАҚ ТІЛІ» ПӘНІНДЕ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аталмыш мақалада «Қазақ тілі» пәнін оқытуда қолданылатын негізгі әдістер талданады және тиімділігі көрсетіледі. Атап айтар болсақ, қатысым әдісін қолдану арқылы тілдік қатынас үш түрлі жолмен іске асырылатындығы, түсіндіру әдісінде мұғалім тақырыпты түгел түсіндіруді, оқулықтағы материалдың негізгісін ғана түсіндіруді немесе оқушыларға бағыт беруді көздеуі мүмкіндігі айтылады. Сонымен бірге грамматикалық білім беруде қолданылатын әңгіме әдісі үш түрлі: хабарлайтын әңгіме, эвристикалық әңгіме, еске түсіретін әңгіме болып бөлінетіндігі, олардың өзіндік ерекшеліктері айқындалады. Оқушыларға қазақ тілі грамматикасынан саналы білім беруді қамтамасыз ететін оқыту әдістерінің ең негізгілерінің бірі – байқау әдісі екендігі де нақтыланып, мұғалімге қойылатын талаптар көрсетіледі. Жаттығу әдісінің оқушыларға терең білім беруде көрсететін ықпалы нақтыланады.

Түйін сөздер: қатысым әдісі, түсіндіру әдісі, әңгіме әдісі, байқау әдісі, жаттығу әдісі

Қоғамға қызмет ететін тіл әдеби нормаланған, құрылымдық жүйеленген, сондай-ақ өзіндік стильдерге тарамдалған тіл болатыны белгілі. Ол қашанда қоғам қажеттілігін өтеуге тиіс. Демек, қазақ әдеби тілінің, мемлекеттік тілдің қоғамда атқарып отырған қызметін, оның қоғам қажетіне орай процестерін, өзіндік стильдік ерекшеліктерін зерттеу – өзекті мәселелердің бірі. Қазақ әдеби тілі – кез келген тілдер сияқты халқымыздың баға жетпес қазынасы, табиғи құндылықтарымыздың бірі. Ол бүгінгі таңда кемелдену, жетілу үстінде.

Әрбір мұғалімнің үнемі біліктілігін арттырып, педагогикалық шеберлігін жетілдіріп отыруы және жалпы мектептің кәсіби мәдениетін дамытуы – білім беру сапасын арттырудың басты шарты. Ұстаз еңбегінің ең негізгі және басты көрсеткіші шәкірттерінің еңбек сүйгіштігімен, білімімен, өнегелілігімен, адамгершілік қасиеттерімен өлшенеді. Шәкірт бойында қалыптасқан жақсы қасиеттердің барлығы ұстаз еңбегінің көп жылдық жемісі. Білімді меңгеру үшін оқушының ынта-ықыласын туғызу, оқу мәдениетін оның әдеттегі дағдарысына, рухани қажеттілігіне айналдыру керек.

Еліміздің білім жүйесінің әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігуі оның халықаралық талаптарға сай болуын қажет етеді. Осыған байланысты білімнің мақсаты, мазмұны мен инновациялық технологиялар ғылыми тұрғыдан зерттелуде, білім берудің жаңа жүйесі жасалуда.

Қазіргі ғылыми-техникалық қарқынды даму үдерісі білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Білім кеңістігінде оқу үдерісінің тиімділігін арттыру – ғасырлар бойы қарастырылып келе жатқан өзекті мәселе. Білім беруді оңтайландыру үдерісі кейінгі жылдарда белсенді қарқын алды.

Білім – ұлттың ақыл-ойы мен ерік жігерін қалыптастырушы тірек. Білім берудің ұлттық жүйесін қалыптастыру – ұлттық дәстүрлерді сыртқы кері күштерден қорғаныс ретінде біліммен сабақтастыра пайдалану деген сөз. Ана тілін оқытуда қазіргі уақытта мынадай негізгі тенденциялар үндесіп жатыр:

- ана тілін оқытудың түпкі мақсаты етіп тілдің грамматикасын үйретумен қатар, оқушылардың сөз мәдениетін жетілдіруді қою;

- ана тілін ұлттық – мәдени құндылықтардың ажырамас бөлігі ретінде меңгерту;

- ана тілін оқушының логикалық ойлауын, жалпы жеке бас қабілеттерін дамытудың тетігі ретінде қолдану;

- ана тілін оқытудың бүкіл әдістемелік жүйесін жаңа бағытқа лайық оқытудың жаңа технологияларымен сәйкестендіру;

- жалпы білім беретін мектептің әр сатысындағы игерілетін білімнің түпкі нәтижеге бағытталу жүйесін берік ұстану.

Оқыту деген не? Білім беру қызметінің стратегиясы мен тактикасы да, мекемедегі білім ортасының сипаты мен ерекшелігі де адамдардың, үйретушілердің өздерінің қандай оқыту үлгісін басшылыққа алатыны туралы жауаптарына байланысты болады. Оқыту әдістері туралы «Қысқаша педагогикалық сөздікте» [1] оқу-тәрбие мақсаттарына жетуге бағытталған мұғалім мен оқушының өзара байланысты іс-әрекеттерінің тәсілдері деп көрсетеді. Сонымен бірге оқыту әдістерінің үш тобына сипаттама береді. 1) Оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру әдістері; 2) Оқу-танымдық іс-әрекетті туғызу әдістері; 3) Оқу-танымдық іс-әрекетінің тиімділігін бақылау әдістері [2].

Сонымен бірге мұнда оқыту әдістерінің бірінші тобына сөздік, көрнекілік, тәжірибелік әдістердің жататындығын көрсетеді. Оған баяндау, әңгіме, лекция, жасап көрсету, тәжірибелік жаттығулар ұйымдастыру, тапсырмалар орындатудың болатындығын айтады. Бұл әдістердің әрқайсысы оқу материалын индуктивті және дедуктивті әдістер деп аталатыны белгілі.

Оқыту әдістері – оқытушының оқып-үйренушілерге көмектесу тәсілі, осы тәсіл арқылы білімді, дағдыны игеру оқушылардың көзқарасын қалыптастыру арқылы таным күштерін дамытады және оқу үдерісінде өтетін оқу формасы, оқуға үйрету тәсілдері. Қазақ тілін оқытуға қатысты әдістің анықтамасы мен түрлерін қарастырған Ә.Исабаев: «Әдіс қазақ тілінен теориялық білім берудің тәсілдерін, соған байланысты практикалық дағды мен тәлім-тәрбие берудің амалдарын саралайды, соны практика жүзінде іске асырудың тәсілі мен жолдарының дәл жүйесін көрсетеді» дей келіп қазақ тілінен білім беру әдістерін төмендегіше жіктейді:

1) Қазақ тілін теориялық жақтан үйрету әдістері

2) Қазақ тілін практикалық жақтан үйрету әдістері

3) Қазақ тілін теория-практикалық жақтан үйрету әдістері [3].

Ұлттың басты ерекшелігі – тіл екені белгілі. Тіл ұзақ уақыт даму деңгейінен өтіп, өзіндік ерекшелігі пайда болады. Осы ерекшеліктерге байланысты әр тілдің өзіндік фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктері қалыптасады.

Сабақта қатысым әдісін қолдану арқылы тілдік қатынас үш түрлі жолмен немесе қалыппен іске асырылады: жұптық, топтық, ұжымдық. Жұптық оқыту кезеңінде тілдік қатынас екі адамның арасында жүреді. Онда негізгі мақсат екі білім алушының өзара тілдесу ерекшелігіне, олардың қабілетіне, тілді білу дәрежесіне т.б. сүйене отырып іске

асырылады. Мұнда әр оқушының өзіндік қабілетін дәл тануға және жетілдіруге мүмкіндік беріледі, адамдардың бір-бірімен тез тіл табысуы қамтамасыз етіледі. Ерекшелігі: диалог арқылы жүзеге асады. Ал топтық оқыту кезеңінде сөйлеуші өзінің ойын, пікірін, атқарылатын жұмыстың мақсатын бірнеше адамдарға қатар жеткізеді. Тілдік жұмыс жүргізіледі, сөйлейді, тапсырманы орындайды, жауап береді, оқиды, білімдерімен бөліседі, пікір алмасуға үйретеді. Ұжымдық оқыту кезеңінде арнайы тапсырмалармен жұмыс істей білу көзделеді. Мысалы, берілген сұрақтар, жаттығулар тақырыбы жағынан ортақ бола келіп, құрылысы тарапынан әртүрлі болады.

Қазақ тілінен берілетін білімнің бәрі бірдей оқушылардың байқауы арқылы меңгеріле бермейді. Көбіне тілдік-теориялық материалдар оқушыларға мұғалімнің түсіндіруі арқылы да меңгертіледі. Түсіндіру әдісінде мұғалім тақырыпты түгел түсіндіруді, оқулықтағы материалдың негізгісін ғана түсіндіруді, оқушыларға бағыт беруді көздеуі мүмкін. Жаңа тақырыпты бастар алдында міндетті түрде өткен материалмен байланыстыра отырып, жетелеуші сұрақтар қояды. Кейде бұл әдісті «Мыйға шабуыл» деп те атайды. К.С.Меридиттің, Д.Л.Стиллдың, Ч.Тэмплдың «Оқу және жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» жобасы бойынша таныс сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы ERR – қызығушылық ояту- жаңа ақпаратпен жұмыс істеу және оны түйсіну – рефлексия білім беру үлгісінің үш жақты міндетінен туындайтын әдістерді оңтайлы пайдалануға да болады. ERR үлгісінің бірінші кезеңі әрбір сабаққа қатысушыны берілген тақырып жөнінде өзінің білетінін өзектілендіру, кейіннен егжей-тегжейлі қаралатын тақырып бойынша өз білімдері мен түсініктерін талдау процесіне таратуға бағытталған. Бұл кезеңнің мақсаты сондай-ақ қызығушылық ояту, жаңа ақпаратты бұрынғысымен байланыстыру үшін психологиялық жағдайлар жасау болып табылады.

Грамматикалық білім беруде қолданылатын әңгіме әдісі үш түрлі: хабарлайтын әңгіме, эвристикалық әңгіме, еске түсіретін әңгіме болып бөлінеді. Хабарлайтын әңгіме дегеніміз – оқушылардың бұрыннан білетін білімі мен тәжірибесіне және байқауына сүйене отырып, сұрақ-жауап арқылы мұғалімнің жаңа материалды түсіндіруі. Ал эвристикалық әңгіме – сұрақ-жауап арқылы жаңа материалды оқушылардың өзіне меңгерту. Эвристикалық әңгімеде оқушылар тұрақты тіркестерді сөз тіркесімен немесе осы екеуін күрделі сөздермен салыстыра отырып, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін таниды, ой қорытындысын шығарады. Еске түсіретін әңгіме дегеніміз – қайталау, жинақтау арқылы оқушылардың грамматикадан бұрыннан білетін білімін бір жүйеге келтіру және соларды практикада қолдандыру. Бұл әдіс кезінде мұғалім мейлінше аз сөйлеп, керісінше оқушылар көп сөйлеулері тиіс. Ереже айту, мысал келтіру, жолдастарының жауабын талдау сияқты әрекеттер жасалуы қажет. Мұғалім сыныпқа қоятын сұрағын анық, әрі түсінікті қоя отырып, қойылған сұраққа оқушылардың қысқаша да, толық жауап беруін талап ету керек.

Оқушыларға қазақ тілі грамматикасын саналы білім беруді қамтамасыз ететін оқыту әдістерінің ең негізгілерінің бірі – байқау әдісі. Мұғалім оқытудың байқау әдісіне қойылатын мына талаптырды білуге тиіс:

1) Оқушылардың нені байқайтынын дұрыстап түсіндіру. Мәселен, мұғалім тақтаға меңгеріле байланысатын сөз тіркестеріне мысалдар жазғанда, меңгерудің қандай формада келетінін байқап отыр деп тапсырма береді. Немесе соның көрнекі құралын тақтаға ілгенде, қызылмен жазылған объект нені көрсететінін байқауды тапсырады.

2) Байқанда, оқушы назары алдымен не нәрсеге, сонан кейін қайсысына аударылатынын айту, яғни байқаудың жоспары мен жүйесін үйрету.

3) Байқаудың мақсатын және оның пайдасын таныту. Мәселен, сөз тіркестерін жазуда да, сөйлеуде де дұрыс қолдана білу үшін, оның мағынасы мен формаларын білудің міндет екенін аңғару.

4) Байқалған фактілерінің негізінде дұрыс ой қорытындысын шығару.

Байқау аз уақыттық та, көп уақыттық та болып келеді. Біріншісі сабақтың әр кезеңінде бола береді. Ал көп уақыттық байқау тіл сабағында қазір онша көп орын алмайды. Қазақ тілі грамматикасынан білім беруде ең тиімді байқау – аз уақыттық байқау болып табылады.

Оқушыларға қазақ тілінен білім мазмұнын игеруіне оқулық пен көмекші оқу құралдары, ғылыми көпшілік әдебиет, журнал мен газет материалдарының мәні зор. Мұғалімнің түсіндіруі мен жаттығу жұмыстары кітапқа сүйенгенде ғана нәтижелі болады. Сондықтан да мұғалім оқушыларға кітапты пайдалануды үнемі үйретіп отыруы керек. Кітаппен жұмыс істеу әдісі сабақтың барлық кезеңінде қолданылады. Мұғалім тілдің белгілі бір единицасын түсіндіргеннен кейін оқушылардың сұрауларына жауап беріп болған соң, оқулықты алдырып, өтілген материалды кітаптан оқып шығуды тапсырады. Оқулық пен дидактикалық материалдардың оқушыларға үйде тигізетін көмегі де мол.

Қазақ тілінен білім беруде жаттығу әдісінің де өзіндік ерекшелігі зор. Белгілі бір жаттығуды орындау үшін, оқушылардың сол жаттығуды орындай алатын білімі болуы шарт. Жаттығу оқушылардың қызығуын, ынтасын, ықыласын арттыруы тиіс. Әр жаттығу оқушы еңбегінің нәтижесін көрсетіп отыруға тиіс. Жаттығулар осы талапқа сай болғанда ғана оқушылардың дағдысын қалыптастыра алады.

Оқушының білімге деген ынта-ықыласын, зейінін жетілдіріп тәрбиелеу үшін әр оқушының психологиялық ерекшелігін, білімді қабылдау мүмкіндігі мен қабілетін анықтау мұғалімге оқуға басшылық жасауға көмектеседі. Оқуға басшылық жасауды мұғалім сабақ үстінде баланың ойлау, қиялдау қызметін үнемі бақылап, оны дамытып отыру қажет. Содан кейін ғана ол баланың шамасына қарай оған сабақта және сабақтан тыс уақытта оқуына бағыт-бағдар беріп, басшылық жасай алады. Оқу мәдениетінің ең негізгі проблемаларының бірі оқығанды есте сақтап, оны адам ойында бекіте білу, яғни жылдам еске түсіру, ойда сақтау, оқығаныңды таба білу, уақытында және дәл айта білу.

«Оқыту – білім беру құралы, білімді, іскерлік пен дағдыларды, сондай-ақ адамның үздіксіз білім алып отыруын іске асыруға қажетті танымдық қызмет тәсілдерін беру және белсенді түрде меңгеру процесі... Оқыту процесі екі қырлы болып келеді, оған оқыту – яғни, білім беру және оқушылардың өзіндік жұмысын басқару жөніндегі педагог қызметі мен оқу – білім, іскерлік, дағдылар жүйесін белсенді түрде меңгеру бойынша оқушылардың қызметі жатады» [4], деп көрсеткендей білім берудің басты міндеті – қоғамдық шарттар мен міндеттерді ескере отырып, адамның өмірлік мақсаттарын жүзеге асыру құралы ретінде оны оқытуға қажетті жағдайлар жасау қажет.

Қазіргі таңдағы мұғалімнің басты мақсаты: оқушыларды қоғамда өзін-өзі белсенді етуге дайындау, өзгермелі даму үстіндегі ортаға бейімдеу, бәсекеге қабілетті және құзыретті, шығармашыл, білімді, тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Ұстаздың осы мақсатына сай әдістеме ғылымында оқушы бойында жетңі түрлі құзыреттілік қалыптасады деген де тұжырымдар жасалынып жүр.

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басымды бағыты өскелең ұрпақты тәрбиелеу жүйесін дамыту болып табылады. Осыған орай, «Біздің балаларымыз – еліміздің және әлем азаматтарының ертеңгі болашағы. Олар тарихты жасайды. Біздің балаларымыз – болашақ аналар мен әкелер. Олар да өздерінің балаларын тәрбиелейтін болады. Балаларымыздың тамаша азамат болып өсулері қажет. Алайда, әңгіме мұнымен бітпейді, балаларымыз – бұл біздің ертеңгі қарттығымыз. Дұрыс тәрбие – бұл біздің бақытты кәрілігіміз, нашар тәрбие – бұл біздің болашақ қайғымыз, көз жасымыз: басқа адамдар алдындағы, ел алдындағы кінамыз болып табылады» [5], - деген пікірмен келісуге де болады.

Ұрпақ тәрбиесінде әлем халықтары өзінің сан ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан тарихи тәжірибесін қолданады. Келешек иелерін тәрбиелеудің негізі - өздері әрқашанда өткен уақыттан қалған бай мұра болмақ. Жылдар өтіп, ел жаңарған сайын жаңғыра түсетін, қайта айналып соға беретін тақырып білімді ұрпақ тәрбиелеу. Кеңестер Одағы кезінде ұрпақ тәрбиесіне қатысты мәселелерде одақтағы әр ұлттың өз салт-дәстүрі, әдет-

ғұрып, мәдени ерекшеліктері ескерілмеді. Бүгінгі тәрбие үрдісін халқымыздың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін ұлттық ерекшеліктерін ұстана отырып, жаңарту керек. Бала ең алдымен өз ұлтының мәдениетін, ана тілінің ерекшеліктерін бойына сіңіріп, сонан соң өзге халықтардың мәдениетінің игі мұрасын меңгергені дұрыс. Жалпы дүниежүзілік өркениет әр ұлттың рухани қазынасы арқылы дамып, байып отыратыны сөзсіз.

Қорыта айтқанда, оқушылар тарапынан жоғарыда аталған оқытудың түрлерін мұғалімдер күнделікті сабақтарында қолданып отырса, бұл шәкірттерге үлкен көмегін тигізері хақ.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Қоянбаев Р.М. Қысқаша педагогикалық сөздік. – Алматы: Абай атындағы Алматы мемлекеттік университеті, 1999. -63 бб.
2. Қоянбаев Р.М. Қысқаша педагогикалық сөздік. – Алматы: Абай атындағы Алматы мемлекеттік университеті, 1999. – 38 б.
3. Исабаев Ә. Қазақтілін оқытудың дидактикалық негіздері. – Алматы, 1993. – 17 б.
4. Косов Б.Б. Личность и педагогическая одаренность: новый метод. – М: Институт практической психологии, 1998. – 128 стр.
5. Күмісбайұлы Ш. Балалар әдебиетіне деген ықыласты күтемін// Қазақ әдебиеті. – 1 маусым, 2007.

НҰРҒАБЫЛОВА ГҮЛНАЗ СӘКЕНҚЫЗЫ

№7 мектеп-лицейінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Қызылорда қаласы

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ: ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аннотация: *Баяндамада тіл мен әдебиет пәндерін оқытудағы этномәдени және жаңа технологиялардың сабақтастығын басшылыққа ала отырып тиімді білім берудің артықшылықтары мен негізгі мәселелері қамтылады. Әртүрлі бағыттар мен салалардың үлгісі арқылы қазақ халқының этномәдени кодтарын сақтау және дамыту мәселелері қарастырылады. Этномәдени білім берудің маңыздылығы мен жаңа технологияларды білім беру үдерісіне енгізудің қажеттілігі сөз болады. Баяндаманың басты мақсаты – қазақ халқының бай рухани мұрасын қазіргі білім беру жүйесінің діңгегіне енгізе отырып, ұлттық құндылықтар мен қазіргі заман талабына сай жаңашыл технологиялардың үйлесімді сабақтастығын қамтамасыз ету. Этномәдени білім беру мен цифрлық технологиялардың маңыздылығы мысалдармен дәлелденеді.*

Түйін сөздер: ұлттық код, этномәдени білім, этникалық- мәдени білім кеңістігі, озық технологиялар, әдістер, инновация.

Баяндаманың өзектілігі: Қазақ халқының тарихы, рухани мәдениеті, тілі мен әдебиеті – ұлттық кодтың маңызды бөлігі. Осы этномәдени құндылықтарды басшылыққа алып, қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінде жаңа технологиялар мен әдіс-тәсілдердің озық және тиімді үлгілерін қолдану арқылы өскелең ұрпақ санасында ұлттың биік болмысын қалыптастыру үлкен маңызға ие. Қазіргі ХХІ ғасыр жаһандану заманында ұлттың өзіндік болмысын, рухани мол мұрасын сақтап қалу мәселесі өзекті екені рас. Осы орайда, этномәдени білім беру мен жаңа технологияларды сабақтастыру арқылы жас буынның тіл мен әдебиетке қызығушылығын ояту – заман талабы. Білім беру үдерісінде тек академиялық білімді ғана емес, ұлттың құндылықтары мен мәдениетін жас ұрпаққа жеткізу – өркениетті қоғамның маңызды міндеті деп білеміз.

Баяндаманың мақсаты:

- Қазақ халқының этномәдени кодтарын, ұлттық тіл мен әдебиет арқылы сақтау және дамыту.

- Этномәдени білім беру мен білім беру үдерісіне жаңа технологияларды тиімді енгізу жолдарын қарастыру.

- Ұлттық құндылықтар мен заманауи цифрлық технологиялардың сабақтастығын қамтамасыз ету.

Баяндаманың міндеттері:

- Этномәдени білім берудің тіл мен әдебиет пәндеріндегі рөлі мен маңыздылығын талдау.

- Білім беру үдерісіне жаңа технологияларды енгізу арқылы ұлттық құндылықтарды сақтап, дамыту мүмкіндіктерін зерттеу.

- Қазақ халқының этномәдени кодтарын білім беруде қолданылатын нақты мысалдармен көрсету.

- Этномәдени білім беру мен жаңа технологиялардың өзара байланысын анықтау.

Тіл – ұлттың жаны мен жүрегі, халықтың тарихы мен мәдениетінің айнасы. Ал әдебиет – тілдің көркем үлгісі арқылы адам болмысын тәрбиелеудегі негізгі дінгек. Кез келген мәдениеттің межелі мақсаты мен алғышарты – адам. Өзінің шығу тегін, ұлттық негіздерін білетін, қазіргі әлемде бағдар жасай алатын, еркін, шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу қазіргі мектепте білім берудің басым міндеттерінің бірі.

Белгілі ғалым Ж. Наурызбайдың «Оқушыларға этностық-мәдени білім берудің ғылыми-педагогикалық негіздері» атты іргелі еңбегі – этномәдени тәрбие мен білім берудің мектеп пен қоғам дамуындағы маңызын тереңнен зерттеген құнды еңбек. Ғалым өз еңбегінде этностық-мәдени білім беруді әлемдік деңгейдегі ең ауқымды мәселелердің бірі ретінде қарастырып, оқушыларға этностық-мәдени білім беру жүйесінің тұжырымдамасын ұсынады.

Бұл еңбекте көп мәдениетті, көп тілді тұлғаны қалыптастырудың педагогикалық негіздері жан-жақты талқыланған. Ж. Наурызбай мәдениетаралық екі тілді білім беру жүйесіндегі күрделі мәселелерге ғылыми тұрғыдан терең талдау жасайды. Сонымен қатар, бұл тұжырымдаманы жүзеге асыру үшін қажет педагогикалық-ұйымдастырушылық шарттарды нақтылап, білім беру жүйесінің практикалық негіздерін айқындап көрсетеді.

Бағдарлама этностық-мәдени білім кеңістігін кеңейту мақсатында ғылыми, оқу-әдістемелік, кадрлық және құқықтық қамтамасыз ету жолдарын ұсынады. Автордың еңбегі ұрпаққа берілетін этномәдени білімнің қоғам дамуы үшін қаншалықты маңызды екендігін терең түсіндіреді және оны өмірге енгізудің нақты қадамдарын белгілейді.

Ол этномәдени білім берудің негізгі міндеттері ретінде мыналарды атап өтеді:

1. Жан-жақты мәдениетті тұлғаны тәрбиелеу. Тұлғаның өзінің төл мәдениетінен сусындауы және өзге мәдениеттерді ұғынуы үшін жағдай жасау. Мәдениеттер алмасуының бірін-бірі байытуына бағдар ұстау.

2. Көп тілді тұлғаны қалыптастыру. Өзінің ана тілінде және мемлекеттік тілде еркін ұғынысуға қабілетті азаматтарды даярлау. Сол арқылы өзінің этникалық тобына қатысты да, мемлекетіне қатысты да «бірдей адалдық» үлгісін көрсету. Бұл дегеніміз — тұлғаның ұлттық-мәдени және тілдік сәйкестілігін, сондай-ақ этностық топтардың дербестігі мен бір мезетте басқа мәдени құндылықтарды игеруі [1]. Ғалымның тұжырымдамасының негізгі түп төркінін де алыстан іздеудің қажеті жоқ. Бұл мәселе төңірегінде негізгі проблемаларды

К.Д.Ушинский, Ы.Алтынсарин, С.А.Рачинский және тағы басқа беделді педагогтар көтерген. Атақты орыс педагогы К.Д.Ушинский халықтық тәрбиенің мәні мен мазмұнын, сондай-ақ тәрбиелеу мен оқыту әдістерін зерттей келе, ұлт тәрбиесінің сол халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрімен тығыз байланысты екенін, тәрбиенің негізін сол халықтың жақсы-жаман әдет-ғұрыптарынан іздеген дұрыс екенін атап өткен. Осы бағытта қазақ халқының ұлы ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің қосқан үлесі ерекше болды. Ол

қазақ халқын Ресейдің ғылым-білімін, өнерін және техникасын меңгеруге шақырып қана қоймай, сол істердің тікелей жүзеге асуына зор үлесін қосты.

Алтынсарин қазақ даласында алғаш рет орыс үлгісіндегі пәндік білім беретін мектептер ашып, орыс әліпбиі негізінде оқулықтар жазды. Ол өзі сабақ беріп қана қоймай, жаңа талапқа сай мұғалімдер даярлауға да күш жұмсады. Ыбырай жасаған оқулықтар, ең алдымен, орыс және еуропалық оқымыстылардың педагогикалық көзқарастарына, оқыту мен тәрбиелеу әдістеріне негізделген. Алайда, ағартушы олардың идеяларын сол күйінде қабылдамай, қазақ балаларының түсінігіне сай етіп қайта өңдеді. Ол жазған әңгімелер мен өлеңдер, соның ішінде «Қырғыз хрестоматиясына» қосқан шығармалары, қазақ балаларына білім мен тәрбиені ана тілінде жеткізуді мақсат етті.

Ұлы ұстаз осылайша халқымызды білім бұлағынан сусындатып, қазақ елін мәдениет пен өркениет жолына жетелеуге бүкіл өмірін арнады. Қазақ даласында тыңнан жол салып, сол бағытқа саналы ғұмырын бағыштады. Қазақ мектептері ашыла бастағанда оқулықтар жазу қажеттілігі туындады. Бұл сұранысқа жауап ретінде ғалымдар алғашқы оқулықтарды жазып, олар сол кезеңнің әдістемелік жетістіктерін ескерді.

Ыбырай Алтынсариннің «Киргизская хрестоматиясы» (1879) және «Мактубаты» (1899) – қазақ жеріндегі алғашқы оқулықтардың бірі болды. Оның алғашқы оқулығы «Қырғыз хрестоматиясы» атауымен жарық көріп, кейін 1899 жылы «Мактубат» атауымен қайта басылып шықты.

Оқушының санасына ойды мүлтіксіз жеткізу және оны еркін сіңіру үшін әрбір ұстаз өзіндік әдіс-тәсілдерге жүгінеді. XX ғасырдың көрнекті тұлғалары – А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезов сынды мәдениет пен ғылым қайраткерлері де осы мәселенің шешімін іздеуге үлкен күш салғаны тарихтан белгілі. А.Байтұрсыновтың басты идеясы – қазақ халқының ұлттық санасын оятып, оның тұрмысын жақсартуға бағытталды. Ол өз ойларын «Қазақ» газетінде жариялаған мақалаларында, сондай-ақ «Тіл туралы», «Әдебиет танытқыш», «Баяншы», «Тіл ашар», «Әліпби», «Сауат ашқыш», «Әліппе астар» және «Оқу құралы» секілді еңбектерінде кеңінен тарқатып, оларды іс жүзінде жүзеге асыруға белсене араласты.

Ахмет Байтұрсыновтың бұл еңбектері Қазақстандағы ұлттық білім беру жүйесінің іргетасын қалады. Ол жүйенің негізгі элементтері мыналар еді:

1. Ұлттық жазу жүйесіне негізделген білім беру;
2. Ұлттық мазмұндағы бағдарламалар, оқулықтар мен әдістемелік құралдар;
3. Мектепке қажетті материалдық құралдар;
4. Мектеп ісін дамытуға қажетті мұғалімдер мен тәрбиешілер даярлау.

Ахмет Байтұрсынов осы жүйенің әрбір элементінде қазақ тілін, халық ауыз әдебиетін, мәдениеті мен тарихын, әдет-ғұрыптарын бастауыш мектеп бағдарламасына енгізуді мақсат етті. Ұлт болашағын тәрбиелеу жолында ол өзінің көпжылдық тәжірибесіне сүйене отырып (1896-1909 жылдар аралығында ұстаздық еткен), қазақ мектептері үшін ең маңызды мәселе – оқулық жазу ісіне бар күшін арнады.

Алдымен, қазақ тілінің фонетикасын, яғни дыбыстық жүйесін зерттеуге кіріскен А.Байтұрсынов, қазақ балаларының сауатын ашатын «Әліпби» мен ана тілін үйрететін «Тіл құралын» жазар алдында, жазу графикасын жетілдіру қажеттігін терең ұғынды. Сол себепті 1912 жылдан бастап «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде араб графикасын жетілдіру, тілге жаңа терминдер енгізу (дыбыс, әріп, дәйекше, жуан-жіңішке дыбыстар, қағида және т.б.) жайлы ойларын ортаға салып, қазақ тілін ғылым тілі ретінде қалыптастыру бағытында үлкен жұмыстар атқарды.

Ұлттық тәрбиенің, оның ішінде тіл мәселесін көтергендердің бірі - Мағжан Жұмабаев. Мағжан Жұмабаевтың «Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жөні» деген еңбегінің мазмұны мынадай:

1. Кеңес елінде және Қазақстандағы мектеп ісінің бұрынғы және қазіргі жайы, революцияның ағарту мәселелеріне қоятын талабы.
2. Ана тілінің мектеп қабырғасындағы орны жайлы.

3. Бастауыш мектепте ана тілінен сабақ беруді жолға қою жолдары сөз болады, нақты әдістемелік нұсқаулар беріледі. М.Жұмабаев «Педагогика» оқулығында әрбір мемлекетте балаға білім беру жүйесі халықтың тарихи дамуымен байланысты екендігіне тоқталып отырады. Сол себепті ол дене тәрбиесіне этнопедагогика мен этнопсихология идеяларын бастапқы дәрежеге қояды. Ұлттық тәрбиені зерттей келе, бес мәселеге ерекше назар аударады:

- тәрбие негізі – халықтық тәрбиеде. Ол тәрбиелік күші бар жүйе;
- тәрбие жүйесін тек қана іс жүзінде ғана емес, дәріс пен тағылым ретінде қолдану керек;
- әр халықтың өзіндік халықтық тәрбие жүйесі бар. Оны ешқандай халықтың тәрбие жүйесімен алмастыруға болмайды;
- басқа халықтың тәрбие жөніндегі жүйесінен үлгі алуға болады, бірақ дәл сол халықтың көшірмесі болудың қажеті жоқ;
- қоғамдық тәрбие өмір заңдарын шешіп, соңынан ертпейді, тарихты жасамайды, ал бірақ тәрбие өз жолымен болашаққа бастайды. Мағжанның ескі мектеп пен жаңа мектепті салыстырғаны - сондай ғибрат аларлық нәрсе. Мағжан ақынның «Ұлт тілі ұлт мектебіне ана болуға тиісті» деген кемеңгер ойы бүгінгі күні көтеріліп отырған мәселелермен сабақтасып жатыр. Сондай-ақ Мағжанның «қазақ қиялы тәрбие көрген жоқ, әлі таза, әлі бала, біз жылдар, күндер өткен соң қазақ қиялы тәрбие алып, тереңдеп, адамзат дүниесінің көгінде бір жарық жұлдыз болатынына иманымыз кәміл» [7] деген терең ойлы пікірі бүгінгі білім берудің басты шарттарының бірі болып отыр.

Білім беру – ұлттың шығармашылық және интеллектуалдық деңгейі қалыптасатын сала. Сондықтан да біздің мемлекетімізде ұлттық білім беру жүйесін жетілдіруге, реформалауға, осы саланың инновациялық қызметінің белсенділігін арттыруға үлкен назар аударылып, көңіл бөлінуде. Соның жарқын көрінісі – тәрбие тұжырымдамасы. Бұл бағытта қазақ әдебиеті мен тілін оқытуда жаңа технологияларды қолдану арқылы жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік мол. Сондықтан оқытудың тиімділігін, нәтижелілігін, құндылығын арттыру мақсатында жаңа білім беру мазмұнына сәйкес инновациялық технологияларды пайдаланудың өзіндік ерекшеліктері ғылыми тұрғыдан зерттелу үстінде.

Мәселен, Блум жүйесіндегі мақсат қою технологиясының негізінде шәкірттердің білімді меңгеруін оқушы деңгейі, алгоритмдік, эвристикалық, шығармашылық сатылар бойынша дамытуға қол жеткізуге болады. Алдымен оқушы бірінші сатыда алдына қойған мақсатына мұғалімнің көмегімен жетеді, орындайды. Оған бұрынғы білімі де көмекке келуі мүмкін. Содан соң мақсатқа өз бетімен жету арқылы алгоритмдік сатыға көтеріледі де, өз еңбегімен жаңа мәлімет, білім алып, эвристикалық және жағдаятты өзі шеше алатындай деңгейге көтеріліп, тың мәлімет, терең білім игеріп барып, шығармашылық сатыға көтеріледі. Ресейлік ғалым В.Дьяченко теориялық жағынан талдап, артықшылығын көрсеткен ұжымдық оқыту тәсілі сабақты ұйымдастырудың төрт түрлі жолын ұсынады. Олар: жекелей жұмыс, жұптық жұмыс, топтық жұмыс, ұжымдық жұмыс. Мұнда жеке адамның басымдылығы емес, оқушыны адам ретінде санау, қабілетіне қарай еңбек етуіне жағдай туғызу мақсаты қойылған. Бұл үлкен жауапкершілікті талап етеді. Мұндағы ерекшелік: оқушы білімді сапалы меңгереді, біреуге үйрету, біреуден үйрену арқылы логикалық ойлау, байланыстырып сөйлеу, салыстыру, дәлелдеу, т.б. дағдылары қалыптасады. Кітаппен жұмыс, негізгі ойды ажырата білу, мәтінді талдай білу және барлық оқушының бірдей жұмыс істеуі - әдеби білім берудегі ең басты мәселе. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытудың мақсаты оқушылардың рухани дүниесін байыту, жан-жақты тәрбие беру (адамгершілік, эстетикалық, азаматтық, ізгілік), оқырмандық ынта-ықылас тудыру, әдеби мұраны, онда бейнеленген өмірді өзінше бағалап, пайымдай білуге дағдыландыру, ауызша, жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру болғандықтан, мынадай міндеттер қойылады: оқушылардың берілген шығарманы толық оқуы, талдап, өнер табиғатына сай оқып, сөз өнерінің ерекшеліктерін түсіне білуі; - сезім сергектігі,

эмоциялық мәдениетті тәрбиелеу; - бейнелі ойлау, елестете алу қабілеттерін қалыптастыру, дамыту; - ойын әдеби тілде жеткізе білу; - шығарманы көркемдік тілі жағынан талдай білуін қалыптастыру, дамыту.

Бүгінгі білім беру үдерісінде жаңа технологияларды қолдану – заман талабы. Осы орайда, Г.К.Селевконың жіктемесіне сәйкес педагогикалық технологиялар бірнеше параметрлер бойынша қарастырылады. Олар: қолдану деңгейі, дамытуға ықпал етуші негізгі факторлар, меңгеру тәсілдері, жеке тұлғаның қалыптасуына бағдарлану, мазмұндық ерекшеліктері, басқару үлгісі, ұйымдастыру формалары, оқушыға ықпал ету әдістері, және сол әдістердің басым бағыттары мен жетілдіру жолдары. Әрбір параметр білім беру технологияларының тиімділігін айқындайды [3].

Ш.Т.Таубаева қазіргі білім беру технологияларының мақсатын, құрылымын және әдістемелік ерекшеліктерін жан-жақты сипаттап, олардың оқу үдерісіндегі қолданылу мүмкіндіктерін талдайды. Педагог ғалымның бұл бағыттағы зерттеулері білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға арналған құнды әдістемелік негіз болып табылады [4].

Педагогикалық технологиялардың сан қырлы түрлері ішінде төмендегі әдістердің ерекше орны бар:

- ойын арқылы оқыту;
- проблемалық оқыту;
- тірек сигналдары арқылы оқыту;
- деңгейлік саралап оқыту;
- нәтижеге негізделген деңгейлік оқыту;
- бағдарламалап оқыту;
- компьютерлік технологиялар арқылы оқыту;
- дидактикалық бірліктерді ірілендіру әдісі;
- дамыта оқыту технологиясы;
- модульдік оқыту жүйесі.

Қазақстандық ғалымдардың зерттеулері негізінде жасалған оқыту технологиялары да білім беру саласында кеңінен қолданылып келеді. Мәселен, В.Ф. Шаталовтың тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясы бірнеше маңызды ерекшеліктерімен ерекшеленеді: үнемі қайталау, ірі блокпен оқыту, тірекке сүйену, әр оқушының дербес дамуын қолдау, еркіндік принципіне негізделген оқыту, және әрбір оқушының жетістіктеріне қолдау көрсету. Мұндай тәсілдер білім беру мен тәрбиелеу үдерісін біртұтас жүйеге айналдырады.

Әрбір педагогикалық технологияның басты мақсаты – оқытудың тиімділігін арттыру және оқушылардың ойлау қабілеттерін дамыту. Осы мақсатта, деңгейлеп, дамыта оқыту және модульдік әдіс кеңінен қолданылып, білім алушылардың өз бетінше ой түйіндеп, білімдерін жүйелеуге дағдыландыру маңызды мәселелердің бірі болып саналады.

Этномәдени білім беру мен жаңа технологиялардың сабақтастығын қамтамасыз ету үшін бірнеше маңызды қадамдарды атап көрсетуге болады:

Интерактивті платформаларды қолдану: Мысалы, қазақ әдебиетіндегі Абай, Жамбыл, Мұқағали шығармаларын мультимедиялық форматта жеткізу – оқушылардың қызығушылығын оятып, шығармашылық қабілеттерін дамытады. Онлайн тестілер, тапсырмалар арқылы оқушыларды әдебиетке жақындатып, олардың шығармаларды тереңірек түсінуіне көмектеседі.

Мобильді қосымшаларды пайдалану: Мысалы, қазақ әдебиеті классиктерінің шығармалары мен өмірбаяндарына арналған қосымшалар арқылы оқушылар кез келген уақытта және кез келген жерде білім ала алады.

Аудиокітаптар мен подкасттар: Әсіресе қазақ халқының фольклорын, ертегілері мен батырлар жырын осы форматта жеткізу арқылы біз ұмыт болған құндылықтарды қайта жандандыра аламыз.

Виртуалды музейлер мен көрмелер: Ұлттық мәдениет пен өнердің құндылықтарын визуалды түрде жеткізу арқылы этномәдени білім беру жаңа сапалы деңгейге көтеріледі.

Тіл мен әдебиет – қазақ халқының рухани болмысының, этномәдени кодының негізгі тіректері. Этномәдени білім беру жастардың ұлттық санасын оятып, рухани құндылықтарға негізделген білім мен тәрбие береді. Ал жаңа технологиялар бұл үдерісті заманауи деңгейде аясын кеңейтіп, білім алушылар үшін тиімді тұстары мен қызықты қырларын аша түседі.

Әдіскер С.Көшімбетова – Инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үш түрге бөледі:

Модификациялық инновация- бұл бұрын қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу.

Комбинаторлық инновация бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел.

Радикалдық инновация білімге мемлекеттік стандарттарды енгізумен сипатталады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен, мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады. Осы инновациялық технологиялардың ішіндегі сын тұрғысынан ойлау және ақпараттық коммуникативті өте ұтымды [5].

Ғалым Қ.Қадашева былай дейді: «Жаңаша жаңартып оқыту, жоғары белсенділікті дамыту және деңгейлік оқыту әдістемелерін жоғары дәрежеде дамыту оқытудың техникалық және электронды құралдарын жан-жақты пайдаланғанда ғана толық орындалады [6]. Бірақ оқытудың жаңа техникалық құралдарын тиімді пайдалану, мұғалімнің шеберлігіне байланысты деген болатын. Осы орайда, шеберлікпен қатар ақыл мен парасаттың кепілі болған ұстаздың ұстану бағдарының да маңызды екендігін тілге тиек еткеніміз жөн болар.

Қорыта келгенде, ұлт жанының тазалығы мен мөлдір тұнық судай мол мұрамызды сақтап қалу үшін - ұрпақ жадына этномәдениетіміздің түп қазығын қағу қажет. Тіл мен әдебиет қай ұлттың, елдің, халықтың болмасын жаны мен жүрегі, тұтас болмысы. Ал болмысымыздың биік, жарқын болашаққа бағдар сілтеуші білім мен біліктің айнасы болса, ертеңгі кемел ұлт атану жолының да айқара ашылғаны. Тіліміз бен әдебиетімізді, этномәдени ерекшеліктерімізге сай жаңа заман талабына икемдеп білім беру арқылы тәрбиелеу дегеніміз - ұрпақ жадында жауһардай мәңгі жарқырап рухты, өршіл азаматты қалыптастыру деп білеміз.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Наурызбаев Ж.Ж. Этнокультурное образование. – Алматы: Ғылым, 1994. – 235 с.
2. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160б.
3. Селевко Г.К. Современные технологии в образовании. –М., 1998.
4. Таубаева Ш.Т. Оқытуың қазіргі технологиялары //Бастауыш мектеп. -1999. №4. 66-5-12.
5. Садуова Ж. «Инновациялық технологияларды білім беруде қолдану». Білім. №5. 22-24 бет.
6. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жаңа технологияның элементтерін қолдану. Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. 2015, №5, 14-22-б.

ФАРИЗА ОҢҒАРСЫНОВА ӨЛЕҢДЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ӨРНЕКТЕРІ

Аннотация: мақалада ақын Фариза Оңғарсынова өлеңдерінің көркемдік өрнектеріне талдау жасала келе, қазақ поэзиясында ерекше қолтаңбасымен дараланған тұнық жырдың қайнарындай, ар намыстың қайрағындай болған миллиондардың жүрегіне жыр сыйлаған ақын екендігі айтылады.

Түйін сөздер: көркем образ, лирика, антоним, поэзия, ассонанс, романс, қоғамдық-философиялық, поэтикалық шығарма.

Фариза Оңғарсынова – қазақтың ақын қызы, халық жазушысы. Оның поэзиясы жарқын әрі мейірімділікке толы. Көркем образдың негізгі элементтерінің бірі – тіл, яғни сөйлеу даралығы. Бүгінгі кейіпкер мінез ерекшелігімен қоса тілдік қолданыстарымен де дараланады, көркемдігі төмен, арзан сөздер ақын лексиконына жат нәрсе.

Фариза Оңғарсынова өзінің әрбір туындысында сөзбен сурет салады, тұнық та терең ой иірімдерімен оқырманға салмақты ой салатыны ерекше. Әсіресе, оның балаларға арналған өлеңдерінің көбі өте кестелі, тілге оралымды.

Ақын өлеңдерінде антоним сөздерді өзінің жанына жақын тұтып, ерекше ой мен көңілдің әуендеріне бүйрегі бұрғаны айқын аңғарылады. Фариза Оңғарсынованың «Бала» атты өлеңінің барлық шумағында **антоним сөздер** жиі кездеседі. Әсіресе, «жақсы» мен «жаман» сөзі төрт шумақта да қайталаумен берілген (Өлеңнен үзінділер ақынның «Атамұра» баспасынан 2002 жылы шыққан «Дауа» жинағынан алынды). Қайталау – оқырман назарын айрықша аударуға ерекше мән беру дегенді білдіреді.

Бала сүйсең, жаныңданағатады,

Сәбисіздің жазылмас жара табы.

Жақсы бала дос-жарды сүйсіндіріп,

Жаман бала жауына талатады.

Бала өсірсең, өміріңнің солтірегі,

Байқалмайды балаңның олқы жері.

Жақсы бала жоқтатпай жоқтығыңды,

Жаман бала тірілей өлтіреді (263-бет).

«Жүрек, сенсің Отаным, қоғамым да» атты өлеңінде:

Сенсіз жоқпын ғұмырға бұл түріммен,

Сенен бөлек тыншыман, кірпікілмен.

Менің барлық жеккөру, сүйюлерім

Басталады өзіңнің лүпіліңнен, - деп толғанады.

Тойған жер, тойымсыз жер, тойлы дала

бай әлі сүріндірер ой-жыраға.

Сұңқар жыраспаның дасаңқылдайды,

мұқтастап ойсызға да, ойлыға да.

(«Мақатавтуралы жыр», 195-бет)

Бұл шумақтың төртінші тармағында «ойсыз» бен «ойлы» деген сөздер **болымды және болымсыз мағынада** қолданылған.

Армандеген елесті қуып келем,

алып-ұшқан жастықтың тұлпарымен.

Бірде-сиды, біресе суып денем,

алған сайын әр белес, қырқаны мен.

(«Армандеген елесті қуып келем», 6-бет).

Бұл үзіндіде бірінші, екінші және төртінші тармақтар бірыңғай дауысты «а» дыбысы қайталанып келген болса, поэзияда қайталанып келетін бірыңғай дауысты дыбыстар **ассонанс**

болып есептеледі. Олар өлеңнің көркін келтіріп, құлаққа жағымды естіледі. Ал үшінші тармақта кездескен «ысиды», «суып» деген антонимдер «денем» деген сөзбен тіркеседі.

Дара күндерімнің,
нала күндерімнің
серігіболғаныңүшін,
сеніміболғаныңүшін
мен сеніаялаймын. («Өлең», 38-бет).

Ақын өлеңдерінде күн мен түннің, жансыз заттардың күресі суреттелуі кейіпкердің жандүниесіндегі алай-түлей сезіммен ұштасып, астарласып жатыр.

Жалғандостар ертең жоқ, бүгін бірге
(көрмегендей сырт берер – сүріндіңбе).

Ісібітсе, ісіжоқсеніменен,

Өлдіңбе, тірілдіңбе.

(«Жалғандостарертеңжоқ, бүгінбірге», 265-бет).

Ақын өлеңдерінде антонимдерді орынды пайдаланып, поэтикалық әсерді арттырады.

Фариза ақын шығармасындағы өзекті өмірінің бір бағыты алдыңғы буынның кейінгі толқынға әсерінен көрінсе, екінші арнасы аға ұрпақтың соңғы өскінінің үйренері бар өнегесінен де әдемі жарастық тауып жатады.

Поэзия-әйелдей жұмбақ әлем,

Сықыр сырын түсінер тұлға да кем:

Жаны тұнған тұңғиық,тереңдік те,

кимылы ырғақ әуен.ам кем де кем.

Ия, расында да поэзия сынды жұмбақ әлемді жаны нәзік әйел затының табиғатымен ұштастыра білген қазақтың ақын, ерке қызы Ф.Оңғарсынованың лирикалық терең толғаныстарға толы сырлы өлеңдерін жатқа білмейтін адам кем де кем. Сезімтал жүректің толқыны мен дауылын, ыстығы мен жауынын терең шебер суреттей білген лирик ақынның жырларын оқығанда, шынында да тәнінді шымырлатып, бойыңа билетпеген бір алапат сезімді бастан кешіргендей боласың. Әсіресе, ақынның махаббат туралы романстары қандай әсерлі десеңізші!

Көкетайым!

Өзінді сағындым-ау

Құлазыған көңілсіз шағым мынау

Алатаудың басынан қыс келді ме,

Бұрқан-талқан-көңілім, жаным-қырау,-деген жыр шумағында ақын сүйген жүректің сағынышын, көңіл-күйін, ауа райы арқылы сездіргендей. «Алатаудың басынан қыс келді ме, Бұрқан-тарқан-көңілім, жаным-қырау» деген жолдардан бір салқындық лебі сезіледі.Сезімнің жанға беймәлім бұлтарысы мен қалтарысын ауа райының, табиғаттың тылсым өзгерістерімен астастыра **керемет бейнелеу** ақын шығармаларына тән.Мәселен:

Сарғайған дала құлпырып,

Көктем боп кеткен секілді.

Самал боп өтті ынтығып,

Күз желі менің бетімді,- еп бақыттан басы айналған жанның қуанышын суреттегендей. Ал мына өлеңінде Фариза ақын адамның жастық дәурені мен қартайған шағы арасындағы ғұмырды табиғаттағы қатал құбылыстар арқылы шебер де көркем жеткізе білген.

Бозаң тартқан жер беті

Жастығы өткен сұлудай.

Мәңгі деген келбеті

Өте шыққан бұрылмай.

Тал тұр мұңды күйменен,

Мазалайды жел де үдеп,

Селей шашпай селдіріп,

Сонау жаздың кезіндей.

Шіркін, жайнап жатсамаң!

Күннұры да сезімдей

Жанып, сөне бастаған.

Елгезек жанның көңіл-күйін мың құбылтып, біресе күлдіріп, біресе жылатар осынау жырларда қандай күдірет бар?

Қоңырқай бұлттас түйіп қас-қабағын

Тұмшалады аспанның жақсы ажарын

Көп жыламас адамның көз жасындай,

Төгіп жатыр шелектеп тасқазарын,

Бұл қалпында түрі жоқ күшсынатар

Найзағайы шындықтай сұсты, қатал, -деп жаныңды құлазытып, көзалдыңды қарауытып жіберсе, бірде:

Нұртөгіп самала күн,

Алау түске боялып бар алабым

Жұмақ арнап алғандай жерде бүгін,

Ән салып тұр дүние, қаражаным! -деп көңілімді көкке шарықтатып, бірде жадыратып жібереді.

Мұң-қайғысын жырына теліген ақын мінезін «Сырласу немесе ақын әйелдің анасы мен диалогы» атты сыршыл өлеңдерінен көруге болады. Жалғыздықтан баз кешкен ақын әкесін кара жерге тапсырып, тағдырдың қатал сынынан сүрінбей өткен анасына таңдана да тамсана қарайды.

«Сен кейде күрсінесің, жаныманам,

Мен бармын, айналаңның бәрі де аман

Айтушыең он ұлға да бермесем деп,

Әлдеырза емесің бе әлі маған?» -деп сұрақ қояды.

Сонда анасы:

Жұмылакетсе жанарым,

Сөнгендесалып Ана-күн,

Қалады-ау жалғыз жерде деп

Сені ойлап жүрмін қарағым! -деп ақынның жалғыз жүруін құптамайды. Бұл ұзаққа созылған қос әйелдің сыры мен мұңы аралас сырласуы түсінген жанға сабақ беретіндей.

Ф.Оңғарсынованың арнау өлеңдерінде де лирик ақынға тән өнерге табынушылық, заңғарларға таңырқап, мойынұсынушылық байқалады. Мұқағали Мақатаевқа арналған «Мәңгілікпен кездесу» өлеңінде ақиық ақынның тұлғасын отты тілмен былай суреттейді:

Күйбеңге мойын ұсынбайтын

Мөлдір сезіммен ойын шыңдайтын,

Төмендегі у-шудан биік тұратын,

Өрт-оқтар жоқ секілді

Сіздей жан күйіп сынатын.

«Бір сәті, бір күні аңыз» ақынды «мәңгілік» деген шексіз ұғыммен теңестіреді.

Сонымен бірге «Жыранасы» Мариям Хакімжановаға, «Күй» атты Дина туралы, «Бибігүл-ән» атты, ақын Әбділдә Тәжібаевқа арналған т.б. өлеңдері бар. Қысқасы, Ф.Оңғарсынованың өлеңдері ақынның нәзік жүрегінің тұншығып жатқан үні іспеттес:

Дара күндерімнің,

Нала түндерімнің

Серігі болғаны үшін,

Сенімі болғаны үшін

Мен сені аялап өтем, -деп жырлаған, жыр әлеміне құлаш ұрып, поэзияны тағдырына сыңар қылған қазақтың ақын қызының тек бір ғана өз тағдырын арқау етіп қана қоймай, қазақ қыздарының басындағы жайтты да паш ете алған лирик ақын.

Қазақтың даңқты перзенті, ой мұнарасы Әбіш Кекілбаев Фариза Оңғарсынованың шығармашылығы жайында жазған көлемді мақаласында: «Маған Құрманғазы өлең жазса, өзіне қай жағынан да жақын тұрған Махамбетше емес, бүгінгі Фаризаша жазатын сияқты, ал егер

Фариза аяқ астынан композитор боп кетсе, тап Құрманғазыша сілтейтін тәрізді боп көрінеді де тұрады. Егер суретші болсам, бұл екеуінің көзінде тебіренген терең мұңнан ытқып шыққан мөлдір тамшы көз жасы мен ытырынған ызаның ойнақшыған шоқ ұшқынын қатар бейнелер едім. Бір-біріне қырық қайнаса сорпасы қосылмайтын күйректік пен өткірліктің, нәзіктік пен жігердің, қасірет пен қайраттың мұндай үйлесімі рух болмысының ең тұңғиық драматизмін дәл ұстай алатын ұлы суреткерлерде кездессе керек»,– деп жазады. Осы жолдарды оқыған сайын Фариза әлемінің алып мұқитқа барабар сырын аңдағандай боламыз.

«Қазақ поэзиясында айрықша қолтаңбасымен дараланған Фариза Оңғарсынова – тұнық жырдың қайнарындай, ар-намыстың қайрағындай болған шығармашылығымен миллиондардың жүрегін жаулаған ақын. Ақын поэмалары уақыт пен заман сырын, оның тарихи-әлеуметтік мәнін көркем бейнелеуде, шындықтың қоғамдық-философиялық сипатын ашуда көрнекті қызмет атқарады. Өзінің көркемдік ізденістерін үнемі толықтыра отырып, Ф. Оңғарсынова заман жайын, халық сөзін көкейіне түйіп, әділет туын биік ұстаған ақын екенін байқатады.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Сандуғаш. Өлеңдер^[8]. Алматы., Ф.Оңғарсынова «Жазушы», 1966;45-56 б
2. Маңғыстау маржандары. Өлеңдер. А., Ф.Оңғарсынова «Жазушы», 1969;165-172 б
3. Мазасыз шақ. Өлеңдер. А., Ф.Оңғарсынова «Жазушы», 1972; 56-59 б
4. Омарбекова Г.Ә. Тіл және жаһандану: Оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: «Fastprint» баспасы, 2019. – 160 б.
5. Шілде. Таңдамалы. А.,Ф.Оңғарсынова «Жазушы», 1978ж,157-159 б
6. «Дауа» таңдамалы өлеңдер жинағы, Ф.Оңғарсынова, 45-47б

Г.Т.Сырлыбаева¹, А.К.Амирова²

1. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
филология ғылымдарының кандидаты, 2. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
2-курс магистранты

ҒЫЛЫМИ СТИЛЬДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Аннотация: Мақалада стиль түрлері, оның ішінде ғылыми стильдегі мәтіндер, оны оқыту әдістемесіндегі тиімді деп ұсынуға болатын тапсырмалар, әдіс-тәсілдер берілген. Қазақ тілі стилистикасын оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін зерттеген әдіскер-ғалымдардың пікірлері мен тұжырымдары талданып, ғылыми стильдегі мәтінге тән ерекшеліктер айқындалған.

Түйін сөздер: стиль, ғылыми стиль, мәтін, мазмұн, әдіс-тәсілдер.

Стиль – сөйлеушінің (жазушының) белгілі бір тақырыпқа қатысты сөз саптаулары. Стильдің жалпы 5 түрі бар: ғылыми, ресми-іс қағаздар стилі, публицистикалық стиль, көркем әдебиет стилі және ауызекі сөйлеу стилі.

Стиль түрлері мен стилистика тақырыбын зерттеуде ондағы негізгі мәселелер қатарында нені қарастыруға болады деген сауал туындайды.

Біріншіден, стиль түрлеріне тән ерекшеліктер, оларды бір-бірінен ажырату критерийлері маңызды тақырып болса, екіншіден, стиль түрлерін оқушыға қалай меңгертуге болады, әдістемесі қандай болуы тиіс деген мәселе де талданады.

Жалпы стилистиканы оқыту әдістемесі орыс, қазақ тілін оқыту әдістемесіне қатысты әдістемелік еңбектер мен мақалаларда қамтылған. Дәстүрлі оқыту жүйесінде әдіскер-ғалымдар грамматикалық стилистикалық жаттығуларды жиі орындатуды ұсынған болатын. Сондай-ақ,

шығарма, мазмұндама жаздыру, жазбаша тапсырмаларды көбірек орындату арқылы оқушының стильдік жазу сауаттылығын қалыптастырып, бір жүйеге келтіруге мол мүмкіндіктер бар екендігін айтады. Мәселен, А.Пешковский грамматиканы стилистикамен байланыстырып оқытуды ұсынса [1], М.Рыбникова стилистиканы оқытуда мектептегі оқушылардың шығарма жазу жұмысына мән беру керектігін [2], Ф.Буслаев стилистикалық жатығулардың бірнеше түрін ұсынған [3].

Қазақ тілі стилистикасын оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін зерттеген әдіскер-ғалым А.Жапбаров аталған тақырыпқа қатысты әдістемелік зерттеулерді саралай келе, мынадай қорытынды жасайды:

1. Стилистиканы оқушының ойлау, сөйлеу қабілеті негізінде оқыту.
2. Стилистиканы оқушының ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениеті арқылы оқыту.
3. Стилистиканы әдебиеттік оқумен тығыз байланыстыру.
4. Әртүрлі стилистикалық жаттығулар арқылы оқушынымәдениетті сөйлеуге бейімдеу, үйрету.
5. Сөздік жұмысын жүргізу, оған стилистикалық талаптар қоя білу.
6. Стилистиканы жаттығу, шығарма, мазмұндама т.б. жұмыстар арқылы игеру [4,29 б.].

Қазақ тілі оқулықтарында ресми стиль, ауызекі сөйлеу стилі, публицистикалық стиль, көркем әдебиет стилі, ғылыми стиль тілдік бағдар ретінде ұсынылып, оқытылып жүр. Әр стиль түрлерін меңгерту жеке бір тақырып есебінде қамтылады. Стиль түрлерінің ішінде ғылыми мәтінді негізе ала отырып, ғылыми стильді оқушыға қалай меңгертуге болады, қандай тапсырмалар ұсынып, қандай әдіс-тәсілдерді сабақ барысында қолданған дұрыс деген мәселеге тоқталсақ.

Ғылыми стильдің мазмұнын ғылыми мәтіндер құрайды. «Ғылыми стильдің аясында мазмұны мен мағынасы, жазылу үлгісі, құрылымы әртүрлі ғылыми еңбектер қарастырылады. Олар: ғылыми-оқулық әдебиеттер, ғылыми-техникалық ақпаратты әдебиеттер, өндірістік-техникалық әдебиеттер, монографиялар т.б. сондай-ақ, ғылыми стильдің шағын жанрларын да шартты түрде былай жіктеуге болады: мақала, баяндама, конспект, пікір, тезис, дәріс, реферат» [6, 16 б.].

9-сыныптың «Қазақ тілі» оқулығында стиль түрлеріне қатысты кесте-сызбалар, тапсырмалар берілген. Мұнда ғылыми стиль былай түсіндіріледі [6, 27 б.]:

Ғылыми стиль

Орны: ғылыми еңбектер, конференциялар, симпозиум

Мақсаты: шындықты логикалық жолмен ашу

Сипаты: дәлелді, дәйекті

Тілдік құралы: терминдер, сөз орамдары

Оқушыға ұсынылған ғылыми мәтін:

Жануарлар адам тілін меңгере ала ма?

Сөйлейтін жануарлар туралы ойлау – адамдар арасында кең тараған ұғым. Барлық мәдениеттерде сөйлейтін жануарлар туралы аңыздар бар. Батыс Африкада балалар «Өрмекші адам» туралы ертегі тыңдап өседі. Америкалықтар арасында «Койот» ең сүйікті ертегі кейіпкері және көптеген Аесоп жануарлары адам тілінде сөйлей алады. Багз Банни, Микки Маус, Дональд Дак – Америка мәдениетінің кейіпкерлері. Ертегі кейіпкері Доктор Ду-литтл қасиетті Францис сияқты барлық жануар тілін біледі.

Шын мәнінде, көптеген жануарлар адам тілінің ым-ишара жасау қабілетін біледі. Сөйлейтін құстар, мысалы тотықұстар адам тілін, сөздер мен сөз тіркестерін айтуды үйрене алады, бірақ бұл олар адам тілін меңгере алады деген сөз емес. Ақын Уильям Купер былай дейді: «Тотықұстар сөйлейтін адам тілі тек қайталаудан тұрады, ал әңгімелесу деген басқа нәрсе».

Сөйлейтін құстар белгілі бір нәрсе туралы өз ойын айта алмайды. Поли мен Моли тотықұстары сөйлей алмайды. Олар тек «сәлем» немесе «сау бол» дыбыстарын айтады...Тотықұстар шексіз сөйлемдер құрастыра алмайды. Үйреніп алған жаттанды сөздері олар үшін коммуникативті қызмет атқармайды. Сөздерді сөйлеу құрылысын меңгеру – тілді меңгеру деген сөз емес. Бірақ сөздердің мағынасын түсінетін жануарлар туралы не айта аламыз? Олар адам тілін қалай түсінеді?

Иттерге адам тіліндегі бұйрықтарды орындатуға болады: отыр, тұр, еңбекте және т.б. Ойыншықтар, доп немесе басқа да заттарды түсіну олар үшін қиын емес. 2004 жылы неміс психологы 200-ден астам сөзді меңгерген Рико деген бордер-колли тұқымды ит туралы жария етті. Рикодан белгілі бір ойыншықты әкелуді сұрағанда, ол оны 90% дұрыс тапқан. Бұрын үйретілмеген ойыншықты әкелуді сұрағанда, ол оны 70% дұрыс орындаған. Бұл ерекшелік балаларда да осындай көрсеткіш көрсеткен. Жақында Оңтүстік Калифорнияда 1022 атауды түсінетін Чэйзер атты бордер табылды. Бұл атауларды Чэйзер 3 жыл көлемінде үйренген. Ол да Рико сияқты толып тұрған ойыншықтар арасынан өзі атауын білмейтін жаңа ойыншықты тауып бере алады.

Рико мен Чэйзер өте талантты иттер, олардың тану қабілеті адамды таңғалдырады. Бірақ олар балалар сияқты заттың атауын символдар арқылы тани алады. Олар атауларды белгілі бір заттармен біріктіре отырып анықтайды <https://openu.kz/kz/books/24>

Осы мәтіннің стилін анықтап, мәтін құрамындағы термин сөздерді, дәлел мен дәйектілікті, сөз орамдарын айқындауға түрлі тапсырмалар ұсына аламыз.

I тапсырма.Тест сұрақтарының жауабын табыңыз:

1)Жануарлар адам тілінің ым-ишара жасау қабілетін біледі ме?

- A) біледі
- B) түсінеді
- C) ымдай алады
- D) білмейді
- E) білуі мүмкін

2) 200-ден астам сөзді меңгерген ит?

- A) Рико
- B) Поли
- C) Моли
- D) Койот
- E) Арчи

3) Сөйлейтін құстар белгілі бір нәрсе туралы өз ойын айта алады ма?

- A) айта алмайды
- B) толық айта алады
- C) ойын қысқа айтады
- D) ойын бір сөзбен айтады
- E) жартылай айтады

II тапсырма. Мәтінді оқып, «Тұжырым мен дәлел» кестесі арқылы мәтіннің ғылыми стильде жазылғанын дәлелдеңіздер:

	Мәтіннің зерттеу нысаны мен мақсаты	Стильдік сипаты	Тілдік амал-тәсілдері
Тұжырым	Заттар мен құбылыстардың жалпы ерекшелігін ашып, мәлімет беру	Ресми, анық, дәл, нақты	- Әр ғылым саласының өзіне тән терминдері мен атаулары қолданылады. - Өткен шақ, осы шақтағы

			хабарлы сөйлемдер жиі қолданылады. - Ырықсыз етістіктен жасалған баяндауыштар көп жұмсалады.
Дәлел			

III тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сызба-жоспар құрыңыз. Терминологиялық, лингвистикалық түсіндірме сөздіктен мына сөздердің, тіркестердің анықтамасын жазыңыз.

Бл-ишара тілі –

Сөйлеу тілі –

Заттың атау символдары –

Коммуникативті қызмет –

IV тапсырма. Ғылыми стильге тән тілдік құралдарды пайдаланып, оқылым мәтініне таныстырылым немесе репортаж жасаңыз.

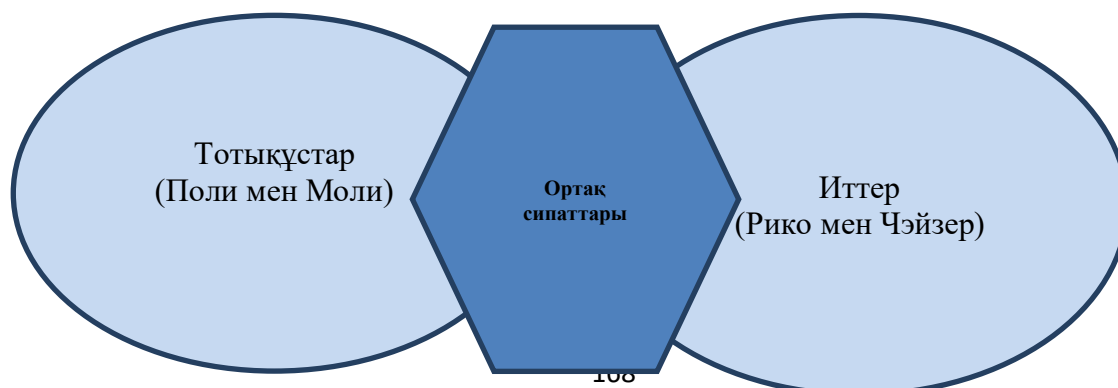
V тапсырма. Ғылыми стильге тән тілдік құралдарды пайдаланып, оқылым мәтініне тезис немесе аннотация жазыңыз.

Осы мәтін негізінде бірнеше әдіс-тәсілдерді ұсынуға болады. «Шын-жалған» әдісі арқылы дұрыс/бұрыс ақпаратты анықтаңыз. (+ белгісімен белгілеңіз).

№	Ақпараттар	Шын	Жалған
1	Америкалықтар арасында «Койот» ең сүйікті ертегі кейіпкері және көптеген Аесоп жануарлары адам тілінде сөйлей алады.	+	
2	2004 жылы неміс психологы 200-ден астам сөзді меңгерген Арчи деген бордер-колли тұқымды ит туралы жария етті.		+
3	Оңтүстік Калифорнияда 1022 атауды түсінетін Чэйзер атты бордер табылды.	+	
4	Рико мен Чэйзер өте талантты иттер, олардың тану қабілеті адамды таңғалдырады. Бірақ олар балалар сияқты заттың атауын символдар арқылы тани алмайды.		+

Оқушыларға стиль түрлерін бекітуде «Салыстырмалы карта», «Венн диаграммасы» әдістерін де ұсынуға болады. Салыстыру – оқушыға өз пікірін, өз көзқарасын дұрыс дәлелдей алуға мүмкіндік береді. Нысандардың сипаттамалары мен ортақ қасиеттерін анықтауға арналған тапсырмаларды оқушылар қызыға толтырады, диаграммаға салу арқылы күрделі ойлау әрекетін меңгереді.

Мәтіндегі тотықұстар мен иттердің сөйлеуді меңгеру, сөзді түсіну ерекшеліктерін салыстыру үшін «Венн диаграммасын» толтыру тапсырмасы ұсынылады.



Оқушы ғылыми стильде жазылған мәтінді қалай анықтай алады? Оқу сауаттылығына қатысты оқу-әдістемелік құралдардан осы мәселеге қатысты көптеген жауап табуға болады:

1.Әрбір ғылыми мәтіннің термин сөздерді асыра қолдану секілді үлкен ерекшелігі бар. Егер мәтін құрамында бәрімізге бірдей түсінікті емес ғылыми сөздер көптеп кездесіп жатса, мәтіннің ғылыми екендігі әбден мүмкін.

2.Мәтіннің синтаксистік құрылымына назар аударыңыз. Егер мәтін құрылымындағы сөйлемдер ұзақ, тіпті бір сөйлем бір тармақтың рөлінде жұмсалса, сөйлем құрамында үтір, қос нүкте, нүктелі үтір секілді тыныс белгілері молынан қолданылса, бұл мәтін ғылыми стильде болуы мүмкін.

3.Ғылыми стильдің ең маңызды ерекшеліктерінің бірі нақты қисындылықтың болуы және мәлімдеменің қатаң реттілікпен берілуі. Осындай мәтіндерде «біріншіден», «деректердің айтуы бойынша», «қорыта келгенде» қыстырма сөздерді жиі кездестіреміз.

4.Ғылыми стильде сөздерді тек тура мағынасында ғана қолданады. Ғылыми стильде жазылған мәтіннің ішінде ешқашан метафора, эпитет, теңеу секілді көркемдегіш тәсілдер қолданылмайды.

5.Ақпараттың молынан берілуі және ақпараттың нақты, дәлелді болуы – бұл да ғылыми мәтіннің ерекшелігі.

6. Әдеби стильге қарағанда ғылыми стиль мүлдем бейтарап болып табылады. Автордың жан дүниесінің күйі мен сезімдері, эмоциясы сөздермен не тыныс белгілерімен де көрсетілмейді [7, 236 б.].

Қорытындылай келе, оқушылардың шығармашылық әлеуетін төмендегі бағыттар бойынша бағалауға болады. Танымдық бағыт бойынша: тақырып білім алушылардың жас ерекшелігіне сәйкес таңдалып, тілегі мен мүмкіндігінің ұштасуына, оқуға деген ынтасының оянуына бағытталады; мәтіннің танымдық мәнін ұғынып, өзіндік белгілері мен түрін зерделей алады.

Практикалық бағыт бойынша: оқытудың түрлі стратегиялары мен ұсынылған әдістерді пайдаланып, мәтіннен қажетті ақпаратты іріктеу және өңдеу ерекшеліктерін меңгереді; білім алушылардың қоғамдық өмірге араласуға қажетті дағдылары жағдаяттар жүйесі негізінде дамиды; ғылыми стильдегі мәтіндер мен олардың синтаксистік құрылымын, сөйлеу формаларын терең түсінгенін өзіндік жұмыстарда көрсете алады.

Пайдаланылған дереккөздері мен әдебиеттер тізімі:

1. Пешковский А. *Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики*: сборник статей. <https://viewer.rusneb.ru/ru/>

2. Рыбникова М. *Очерки по методике литературного чтения: пособие для учителя*. - 4-е изд., испр. – Москва. 1985. - 288 стр.

3. Буслаев Ф. О Буслаев Ф. И. *Преподавание отечественного языка: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.»* – Москва. Просвещение, 1992.- 231 стр.

4. Жапбаров А. *Қазақ тілі стилистикасын оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері*. – Алматы: Эверо, 2015. - 244 б.

5. Жұмағұлова А.Ж. *Ғылыми стильді оқыту: оқу құралы*. -2 бас., толықт. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. -114 б.

6. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық/ Ж.Дәулетбекова., А.Рауандина., М.Дусимбаева. – Алматы: Атамұра, 2019. -160 б.

7. Оқу сауаттылығы. ЖОО-ға дайындыққа арналған оқу құралы/ Б.П.Есембеков., А.А.Жұманазаров. – Алматы, 2018. -268 б.

Тілтанушы ғалым, филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор Сарышова Күлдірсін Сейтжанқызының 60 жылдығына арналған
«Қазіргі ғылым парадигмасындағы қазақ лингвистикасы: таным, сөз мәдениеті және педагогикалық дискурс» тақырыбындағы республикалық ғылыми-теориялық конференция
БАҒДАРЛАМАСЫ

14.00 - 15.00 – конференция қатысушыларын тіркеу
15.00 – 17.30 – Пленарлық мәжіліс
(Қызылорда қ., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,
Студенттер сарайы, Жақаев көшесі, 11
11.00 – 12.30 – 1, 2 секция жұмысы
(Қызылорда қ., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, №1 оқу ғимараты, Желтоқсан
көшесі, 40).
№103, №300 дәрісхана

Баяндама жасау уақыты:
Пленарлық отырыс баяндамасы – 10 минут
Секция отырысы баяндамасы – 7 минут
Талқылау – 5 минут

Онлайн қосылу:
Zoom конференцияға қосылу сілтемесі: <https://us06web.zoom.us/j/5077632331>
Конференция идентификаторы: 507 763 2331
Қосылу коды: 2023
Уақыты: 11 қазан, 2024 ж., сағ:15:00

ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛҚАСЫ

Төраға:

Бөрібаева Майнұр Әбілтайқызы

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің басқарма мүшесі – Ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор

Ұйымдастыру алқасының мүшелері:

Алмауытова Әсия Базарбайқызы

Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика БББ-ның жетекшісі, ф.ғ.к.

Бекмағанбетова Гүлмира
Шанжарханқызы

Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика БББ-ның аға оқытушысы, ф.ғ.к.

Абдразахова Аягөз Қожамырзақызы

Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика БББ-ның аға оқытушысы, баспа ісі магистрі

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

Модератор Сағат Тайман, Гуманитарлық-педагогикалық институтының директоры,
Тарих ғылымдарының кандидаты

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

15.00-15.10 Бөрібаева Майнұр Әбілтайқызы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің басқарма мүшесі – Ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор

15.10 -15.30 Мерейтой иесін құттықтаушылар:

БАЯНДАМАЛАР

15.30-15.40 Тұяқбаев Ғабит Әнешұлы, Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика БББ-ның профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
Ғалым. Ұстаз. Ана.

15.40-15.50 Смағұлова Гүлдархан Нұрғазықызы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы
Қазіргі қазақ фразеологизмдерінің мәдени-қатысымдық қызметі

15.50-16.00 Салқынбай Анар Бекмырзақызы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық

университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы
Абай дискурсы: жанқұмарының формуласы

16.00-16.10 Тымболова Алтынай Оразбекқызы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, филология ғылымдарының докторы
Антропоэлектік парадигмадағы когнитивтік фразеология

16.10-16.20 Сырлыбаева Гүлнар Төребекқызы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
К.С.Сарышованың эмоционалды фразеологизмдерді зерттеудегі танымдық тұжырымдары

17.20-17.30 Сұрақ-жауап, талқылау

11.00 – 12.30 СЕКЦИЯ ОТЫРЫСЫ

1-секция. Тіл біліміндегі жаңа бағыттар мен ізденістер (101-дәрісхана)

Секция жетекшісі – Бекмағанбетова Гүлмира Шанжарқанқызы, ф.ғ.к., аға оқытушы

2-секция. Тіл мен әдебиет: этномәдени білім беру және білім берудегі жаңа технологиялар (103-дәрісхана)

Секция жетекшісі – Баялиева Гүлмира Жарылқасынқызы, ф.ғ.к., қауымд.проф.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
I БАҒЫТ. СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ШЕШЕНДІК ӨНЕР	
ЕРМЕКОВА Т. Н., АСАНБАЕВА С.А., КИЯНБЕКОВА Л. Р. КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДЕГІ ТІЛДІК МАНИПУЛЯЦИЯЛАР.....	5
НУРГАЛИЕВА А.Ж., МУСЕТАЕВА Г.Н. ШЕШЕН ТІЛДЕГІ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ ЖӘНЕ ТҮЙІНДІ ПРОБЛЕМАЛАР.....	10
МЕЙРАМБЕКҚЫЗЫ Д., РЫСҚҰЛБЕК Д.Ж. ТІЛ ЖӘНЕ ОНЫҒ КОММУНИКАТИВТІ-КУМУЛЯТИВТІ ҚЫЗМЕТІ	15
ЖАМИЕВА А.К. ОҚУШЫЛАРДЫ ШЕШЕНДІК ӨНЕРГЕ БАУЛУ ЖОЛДАРЫ.	18
ШОПАНОВА А.Ғ. ҚАЗАҚ АҒАРТУ ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ НАУҚАНЫ.	21
II БАҒЫТ. ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАРЫ	
ТЫМБОЛОВА А.О. АДАМ СЕЗІМІН БІЛДІРЕТІН СӨЗДЕРДІ ЗЕРДЕЛЕГЕН ЗЕРТТЕУШІ.....	24
НҰРМАҒАМБЕТОВА Ғ.Б. ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАРЫ.....	26
СЫРЛЫБАЕВА Г.Т. К.САРЫШОВАНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ЗЕРТТЕУДЕГІ ТАНЫМДЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ.....	31
III БАҒЫТ. МӘТІН ТАНУ ЖӘНЕ ОНЫҒ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ	
АБДУЛЬДИНА Б.Ш. ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРЫНЫҒ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	35
ИБРАЕВА Ж.М. МӘТІНДЕРДЕГІ ҚАТЫСЫМ ҚЫЗМЕТІНІҒ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	40
СҰЛТАНОВА Б.М., МУСАЕВА У.Б. ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛИДІҒ «ИІРІМ» ЭССЕСІНДЕ ЖҮМЕКЕН НӘЖІМЕДЕНОВТІҒ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПОРТРЕТІ.....	42
СҰЛТАНОВА Б.М. ТАРИХИ ЖЫРЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҒ ЗЕРТТЕЛУІ	45
IV БАҒЫТ. КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКА ҒЫЛЫМЫНЫҒ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
АБДРЕЙМОВА М.С. ҚАЗАҚ ЛИНГВИСТИКАСЫНДАҒЫ АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ПРИНЦИПІ	48
БАЙКЕНОВА Т., ЕРМЕКОВА Т.Н.	

ЭТНОГРАФ ЗЕЙНОЛЛА СӘНІК ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ФИЛОЛОСОФИЯЛЫҚ ҰҒЫМДАР	52
КЕТЕПОВА Ж.К. ОМОНИМ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ, ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ.....	55
ҚАРАБАЕВА Х.Ә. А. ЯНУШКЕЕВИЧ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ- ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ.....	61
ТАЖИЕВА Ж.Т. ЖАРНАМАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ, ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ МЕН ПРАГМАТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ	65
V БАҒЫТ. ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ: ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР	
ЖАРКИМБЕКОВА А.С., КЫЯХМЕТОВА Ш. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚЫРМАНДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ.	71
ТИЛЕУХАНОВА Д.Т. ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ.....	75
Н.БЕГЖАН ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	78
ГАЙДЕНРАЙХ Р.Д. ОҚУ ОРЫС ТІЛІНДЕ ЖҮРГІЗІЛЕТІН МЕКТЕПТІҢ 6-СЫНЫБЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ЖАЗЫЛЫМ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ	82
ӘБСАТТАР Ә.М., ОДАНОВА С.А., ОМУРЗАКОВА А.К. ҚАЗАҚ ТІЛІН ТРАНСЛИНГВАЛДЫ АСПЕКТІДЕ ОҚЫТУ: ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ...	86
ЕРАЛИЕВА Т.Е. ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ: ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	90
НҰРМАХАНОВА К.М. МАМЫР БАЙДАУЛЕТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХ.....	93
АБДРАХМАНОВА Қ.Қ. ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДАҒЫ ОРТА БУЫНДАРҒА АРНАЛҒАН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	102
ҚҰРМАНӘЛІ А. ҚАЗАҚ ЕРТЕГІСІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ КӨРУ ҚАБІЛЕТІ БҰЗЫЛҒАН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	106
АСЫЛОВА Р.О., ОМАРОВА А.Н. ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА КОММУНИКАТИВТІК ТӘСІЛ АЯСЫНДА ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ	110

АСЫЛОВА Р.О., ТУРДЫГАЗЫ Д.Б. САРАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН МҰҒАЛІМНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫСТАРЫНДА ЖОСПАРЛАУ.....	113
ШОЙБЕКОВА Ғ.Б. ТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ТРАНСЛИНГВАЛДЫ АСПЕКТІСІ.....	119
МУБАРАК Н.Е., АДІЛБЕКОВА Л.М. ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДА «ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ» ПӘНІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ..	122
А.А.САТБЕКОВА, С.А.АСАНБАЕВА, А.А.САТБЕКОВА, ЖОБАЛАЙ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ (ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІ БОЙЫНША).....	126
ТҰРСЫНБАЙ Н.А., КЫЯХМЕТОВА Ш. ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	132
МЕНДИБАЕВА М.Б., ТЮТЕБАЕВА Ж.У. БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН МЕНГЕРТУДЕГІ ТИІМДІЛІГІ	136
АЙГҮЛ Ұ.Н. ЕРТЕГІ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	139
УСЕНОВА С.Қ. БАЛАЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНА ЭМОЦИЯЛЫҚ РЕАКЦИЯСЫН БАҒАЛАУҒА АРНАЛҒАН АИ-ҚҰРАЛДАРЫН ӨЗІРЛЕУ: ЭМОЦИЯЛАРЫН ТАЛДАУ	142
КУДАЙБЕРГЕНОВА К.Т. СЫР СҮЛЕЙЛЕРІ Т.ІЗТІЛЕУОВ ПЕН БАЗАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ КӨРІНІСІ	143
УСЕНОВА С.Қ. ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ.....	148
ШАХАНОВА М.А. «ҚАЗАҚ ТІЛІ» ПӘНІНДЕ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	152
НҰРҒАБЫЛОВА Г.С. ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ: ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР	156
ЕСЕНБАЕВА Б.А. ФАРИЗА ОҢАРСЫНОВА ӨЛЕНДЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ӨРНЕКТЕРІ.....	162
СЫРЛЫБАЕВА Г.Т., АМИРОВА А.К. ҒЫЛЫМИ СТИЛЬДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ.....	165

